

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία

Η αντιαρειτική πολιτική του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού

Φοιτητής: Νικηφόρος Αρμένης

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σοφία

Μεργιαλή-Σαχά

ΑΘΗΝΑ 2019

A.M: 201501

Τριμελής Επιτροπή εξέτασης:

Σοφία Μεργιαλή-Σαχά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους

Αντωνία Κιουσοπούλου, Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας

Κατερίνα Νικολάου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας

Στην Αργυρώ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	4
 Κεφάλαιο Α'	
1. Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1025 ως το 1081.....	10
2. Η άνοδος του Αλεξίου Α' Κομνηνού στο θρόνο.....	19
3. Οι σχέσεις του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' με το λαό και την Εκκλησία.....	23
 Κεφάλαιο Β'	
Η δίκη του Ιωάννη Ιταλού.....	36
1. Ο ρόλος του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού στη δίκη.....	40
2. Η καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού.....	47
3. Οι μαθητές του Ιταλού.....	51
4. Η μεταρρύθμιση της παιδείας.....	53
 Κεφάλαιο Γ'	
Η αίρεση των Βογόμιλων.....	58
1. Οι αιρέσεις ως τα χρόνια του Αλεξίου Α' Κομνηνού.....	60
2. Η εμφάνιση της αίρεσης των Βογόμιλων στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.....	67
3. Η δίωξη και καταδίκη του Βασιλείου.....	72
 Κεφάλαιο Δ': Άλλες περιπτώσεις αιρετικών διώξεων ελάσσονος σημασίας κατά τη βασιλεία του Αλεξίου Α'.....	
	77
 Συμπεράσματα.....	
	85
Βιβλιογραφία-Βραχυγραφίες.....	89

Εισαγωγή.

Ο ενδέκατος και δωδέκατος αιώνας αποτελούν κομβικό σημείο για την κοινωνική και πολιτική ζωή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η βασιλεία της δυναστείας των Κομνηνών με έναρξη της τα τέλη του ενδέκατου ως τα τέλη του δωδέκατου αιώνα συχνά κυριαρχεί στη σύγχρονη ιστορική έρευνα. Ακόμα περισσότερο ο ιδρυτής της δυναστείας, Αλέξιος Κομνηνός και η ιδιαίτερα πολυετής κυριαρχία του στο θρόνο συγκεντρώνει ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Την περίοδο από το 1081 ως το 1118, τα έτη μεταξύ των οποίων βασίλεψε ο Αλέξιος, ανιχνεύονται σημαντικές αλλαγές σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο στη μεσαιωνική κοινωνία του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Χαρακτηριστικό του μεγαλύτερου μέρους του ενδέκατου αιώνα ήταν η ειρήνη στα σύνορα της αυτοκρατορίας, η οποία όμως συνοδεύτηκε με την έξαρση των αντιθέσεων στο εσωτερικό του Κράτους μεταξύ των δύο ανταγωνιστών για την εξουσία, της στρατιωτικής επαρχιακής αριστοκρατίας και της γραφειοκρατικής αριστοκρατίας της πρωτεύουσας. Μετά το 1081, το καθεστώς των Κομνηνών κατάφερε την πολιτική σταθερότητα και την προβολή του αυτοκράτορα ως πρώτου και μοναδικού ηγέτη της αυτοκρατορίας και προστάτη της ορθόδοξης πίστης, χαρακτηριστικά που στο παρελθόν είχαν παραμεριστεί κυρίως λόγω των εσωτερικών πολιτικών ανταγωνισμών.

Τα πρώτα δέκα χρόνια της βασιλείας του, ο Αλέξιος Α' πέτυχε τη σταθεροποίηση των συνόρων που παραβιάζονταν συνεχώς από κάθε πλευρά. Στη Δύση αντιμετώπισε με επιτυχία τους Νορμανδούς, στο βορρά τους Πετσενέγκους, ενώ στη Μικρά Ασία μετά το 1095, με τη βοήθεια των Σταυροφόρων κατάφερε να επαναφέρει σημαντικά εδάφη στην κυριαρχία του. Εντός των συνόρων πέτυχε την πολιτική σταθερότητα που είχε εκλείψει την προηγούμενη περίοδο θεσπίζοντας ένα αυστηρό οικογενειακό καθεστώς που κατέστειλε οποιαδήποτε αμφισβήτηση της εξουσίας του. Από την αντίθετη πλευρά, αμέσως μετά την ανάρρηση του στο θρόνο ήρθε αντιμέτωπος την καχυποψία των υπηκόων του κυρίως λόγω των ατοπημάτων του και της κακής διαχείρισης της εξουσίας του. Επίσης, κατάφερε να τιθασεύσει τη λαϊκή αντίδραση, που δημιουργήθηκε από τα πρώτα κιόλας χρόνια της βασιλείας του, μέσω του αγώνα του κατά των αιρετικών που είχαν κατακλύσει τη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Ως αίρεση ορίζεται η διδασκαλία ή δοξασία στο πλαίσιο συγκεκριμένης θρησκείας, η οποία αποκλίνει από το επίσημο θρησκευτικό δόγμα¹. Την ίδια ερμηνεία ακολουθεί και η έννοια του αιρετικού, ως το άτομο που ακολουθεί τις αποκλίνουσες δοξασίες και δεν συμμορφώνεται με την

1 ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό*, 91.

καθιερωμένη ορθόδοξη άποψη. Η τάση στη βυζαντινή εποχή ήταν οι αιρετικοί να νοούνται ως επικίνδυνοι για τον χριστιανικό ορθόδοξο πληθυσμό σύμφωνα πάντα με τους κανόνες που όριζε το Κράτος και η Εκκλησία. Σε ένα πιο γενικό επίπεδο, οι όροι της αίρεσης όπως και η αιρετική πράξη, δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά αν πρώτα δεν γίνει αντιληπτή η έννοια του Κράτους και των μηχανισμών του ως μορφή συγκρότησης κανόνων και ελέγχου ή καταστολής της ατομικής ή συλλογικής δραστηριότητας, με στόχο τη διατήρηση είτε της κοινωνικής τάξης είτε της καθαρότητας της πίστης του λαού².

Η αντιαιρετική πολιτική του Αλεξίου Α' Κομνηνού είχε διττή σημασία στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις της εποχής του. Βασικοί κατηγορούμενοι στις δίκες που έλαβαν χώρα κατά κύριο λόγο στα τέλη του ενδέκατου αιώνα ήταν ο φιλόσοφος Ιωάννης Ιταλός και ο ηγέτης της αίρεσης των Βογόμιλων, Βασίλειος. Εκτός αυτών, μικρότερης σημασίας εκκλησιαστικοί και μοναχοί διώχθηκαν και καταδικάστηκαν από τον αυτοκράτορα και την Εκκλησία. Οι σύνοδοι που καλούνταν με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα, στις περισσότερες των περιπτώσεων, αποφάσιζαν για τις αιρετικές ή μη διδασκαλίες του κατηγορούμενου προσώπου. Σκοπός της συνόδου ήταν η καταδίκη των επικίνδυνων για το καθεστώς και την Ορθοδοξία προσώπων, αλλά ακόμα περισσότερο η αποτροπή διάδοσης των ιδεών τους. Η συνοδική απόφαση είχε άμεση σχέση με το κοινωνικό κύρος του καταδικασμένου αιρετικού το οποίο δεχόταν ισχυρό πλήγμα, ανεξάρτητα με τη σημασία του ή το ρόλο που διαδραμάτιζε μέχρι εκείνη τη στιγμή στη βυζαντινή κοινωνία.

Ο Ιωάννης Ιταλός δέχθηκε την δίωξη των θέσεων του το 1082, σχεδόν αμέσως μετά την ανάρρηση στο θρόνο του Αλεξίου και αμέσως μετά τα πρώτα απορήματα της νέας εξουσίας του. Ο αυτοκράτορας θεωρούσε επικίνδυνες τις ιδέες του διανοητή για την ασφάλεια των χριστιανών των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων που δεν είχαν τις θεωρητικές βάσεις να αντιμετωπίσουν τις αιρετικές του θέσεις³. Μια άλλη πτυχή της δίωξης ήταν η πολιτική ιδιότητα του φιλοσόφου στην αυλή του Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Ο Ιωάννης είχε συμμετάσχει στη βυζαντινή πρεσβεία προς τον Νορμανδό Ροβέρτο, σε μια προσπάθεια προσέγγισης του επικινδύνου γείτονα της, ο οποίος όμως είχε εξελιχθεί σε εχθρό της αυτοκρατορίας μέχρι το 1081⁴. Από θρησκευτική άποψη η χρήση της φιλοσοφικής σκέψης για θεολογικά ζητήματα και η σύσταση νέας μεταφυσικής οδήγησε τη σύνοδο να τον καταδικάσει ως αιρετικό⁵.

Οι Βογόμιλοι δέχθηκαν τη σκληρή επίθεση του αυτοκράτορα μετά τη δίκη του Ιταλού. Βασικός λόγος της καταδίκης και της εκτέλεσης του αιρεσιάρχη Βασιλείου στη πυρά, ήταν η

2 MAYPOMATHΣ, Σημειώσεις, 16.

3 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 157.⁴⁰³⁻⁴⁰⁵: *εἰς τὸ ἐξῆς ἅπασι τὰ πεπραγμένα ἐπὶ σωτηρίᾳ καὶ ἀσφάλεια τῶν χριστιανῶν καὶ μὴ συναρπάζονται τινες τῶν ἀπλουστέρων ταῖς τοιαύταις κενοφωνίαις καὶ ματαιότησι.*

4 ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 228.

5 ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γραμματολογία*, τομ. Β, 19.

διείσδυση τους στην Κωνσταντινούπολη. Η Άννα Κομνηνή σημειώνει ότι οι Βογόμιλοι είχαν αποκτήσει πολυάριθμους υποστηρικτές και από την αριστοκρατική τάξη⁶. Μια αίρεση που όχι μόνο δεν δεχόταν την αυτοκρατορική εξουσία αλλά απέρριπτε την ιδεολογική βάση που στήριζε το εξουσιαστικό οικοδόμημα του βυζαντινού κράτους, αποτελούσε σημαντικό πολιτικό κίνδυνο για την ομοιογένεια της αριστοκρατικής δυναστικής τάξης, πόσο μάλλον για την υπακοή των κατώτερων τάξεων. Η Εκκλησία, ο βασικός μηχανισμός προπαγάνδας και ελέγχου του Κράτους, φάνηκε ανήμπορη να αντιμετωπίσει μόνη μια αίρεση που αμφισβητούσε το ίδιο της το καθεστώς και γι' αυτό στράφηκε προς τον αυτοκράτορα⁷.

Την ίδια περίοδο σε καταδίκη μέσω εκκλησιαστικής συνόδου οδηγήθηκε και ο Νείλος Καλαβρός, που κατηγορήθηκε ότι δεν αναγνώριζε τη Θεία φύση του Χριστού⁸. Η Άννα Κομνηνή στην *Αλεξιάδα* συμπεραίνει ότι οδηγήθηκε σε αιρετικές θέσεις επειδή ήταν αυτοδίδακτος. Ο Νείλος ήταν ένας ασκητής που ζούσε στην πρωτεύουσα, που δεν είχε διδαχτεί φιλοσοφία και θεολογία από κάποιο δάσκαλο, όμως κατάφερε να αποκτήσει μεγάλο αριθμό υποστηρικτών ακόμα και από τις αριστοκρατικές οικογένειες της πόλης⁹. Στην ίδια σύνοδο με το Νείλο, καταδικάστηκε και ο Θεόδωρος Βλαχερνίτης, επίσκοπος Τραπεζούντας με τη κατηγορία της συμμετοχής στη δυϊστική αίρεση των Ενθουσιαστών¹⁰.

Η τελευταία καταδίκη αιρετικού την εποχή της βασιλείας του Αλεξίου Α', ήταν η ιδιάζουσα περίπτωση του Ευστρατίου Νίκαιας. Ιδιάζουσα, αφού επρόκειτο για έναν μαθητή του Ιωάννη Ιταλού, που είχε αθωωθεί κατά τη δίκη του δασκάλου του. Το 1117, όταν και έγινε η καταδικαστική σύνοδος, είχε καταφέρει να αποκτήσει την εύνοια του αυτοκράτορα και να ανελιχθεί στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Ο μητροπολίτης Νίκαιας από τη μια πλευρά ανέλυε θεολογικά ζητήματα με αριστοτελική λογική και συγχρόνως αμυνόταν των επικριτικών θέσεων των αντιπάλων του αυτοκράτορα στη σύγκρουση που προέκυψε μετά την εκποίηση των εκκλησιαστικών κειμηλίων από τον αυτοκράτορα για τη χρηματοδότηση αμυντικού στρατού κατά των Νορμανδών¹¹.

Οι πέντε αυτές περιπτώσεις καταδίκης αιρετικών αποτελούν τη βασική οδό κατά την οποία εκφράστηκε η αυτοκρατορική πολιτική και στοιχειοθετήθηκε η πολιτική προπαγάνδα του βυζαντινού κράτους. Ο Αλέξιος Α', που με δικές του ενέργειες κατά κύριο λόγο, οδήγησε σε κρίση τις ιδέες των αιρετικών και των φιλοσόφων της εποχής του, επιχείρησε να προβάλλει την εικόνα του ως εκφραστή της Ορθόδοξης πίστης και ως προστάτη της θρησκευτικότητας του λαού της

6 KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV.IX.2.⁶⁹⁻⁷⁰: *Καὶ γὰρ ἐνεβάθυνε τὸ κακὸν καὶ εἰς οἰκίας μεγίστας καὶ πολλοῦ πλήθους ἤψατο τὸ δεινόν*; OBOLENSKY, *Bogomils*, 201.

7 MAYPOMATHES, *Περιθωριακοί*, 20-21.

8 GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 61.²⁴⁷⁻²⁵⁴.

9 KOMNHNH, *Αλεξιάς*, X.I.2.¹²⁻²¹.

10 ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Ἔρις*, 29-30.

11 ANGOLD, *Church*, 73.

αυτοκρατορίας. Βέβαια, στην αρχή της βασιλείας του δεν είχε δείξει τον ίδιο ζήλο κατά των αιρετικών ιδεών, αλλά ούτε ιδιαίτερη θρησκευτικότητα, τουλάχιστον όχι μεγαλύτερη από τους προκατόχους του.

Η ιστορία της περιόδου της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού έχει γραφτεί κυρίως από τα μέλη της οικογένειάς του. Βασική πηγή της εποχής αποτελεί η *Αλεξιάς*¹², συγγραφέας της οποίας ήταν η Άννα Κομνηνή, κόρη του αυτοκράτορα Αλεξίου Α'. Η συγγραφέας γεννήθηκε στις 2 Δεκεμβρίου 1083, απέκτησε τη μόρφωση που απαιτούνταν για μια πορφυρογέννητη και για μικρό χρονικό διάστημα θεωρούνταν διάδοχος του θρόνου, ύστερα και από τον αρραβώνα της με τον Κωνσταντίνο Δούκα, εννέα ετών τότε, υιό της Μαρίας της Αλανής, πρώην συζύγου του Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Ο Αλέξιος είχε δεχθεί χρήσιμη βοήθεια από τη μητέρα του Κωνσταντίνου ώστε να επιτευχθεί η νίκη της στάσης του κατά του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη. Με τον αρραβώνα της κόρης του με το νεαρό Δούκα διασφάλιζε τη διαδοχή του, αφού ακόμα δεν είχε αποκτήσει άρρενα τέκνα. Η γέννηση του Ιωάννη Κομνηνού το 1087 και ο θάνατος του μνηστήρα της Άννας το 1095 ήταν δυο σοβαρά πλήγματα στην προσπάθεια της να κατακτήσει το θρόνο. Δύο χρόνια αργότερα, το 1097 παντρεύτηκε το Νικηφόρο Βρυέννιο. Μετά το θάνατο του πατέρα της, μαζί με τη μητέρα της, Ειρήνη Δούκαινα επιχείρησαν στάση κατά του αδελφού της και διαδόχου Ιωάννη η οποία απέτυχε το 1118, όπως και αυτή του 1119¹³.

Η *Αλεξιάς* ήταν η συνέχιση του ημιτελούς έργου του συζύγου της Νικηφόρου Βρυέννιου¹⁴, ο οποίος μετά από προτροπή της Ειρήνης Δούκαινας συνέταξε την ιστορία της ανόδου του Αλεξίου στο θρόνο, χωρίς όμως να την ολοκληρώσει αφού απεβίωσε. Η Άννα στο πρόλογο του έργου της σημειώνει ότι ο λόγος της συγγραφής ήταν η ανάγκη να αποτυπώσει τις ηρωικές πράξεις του πατέρα της¹⁵. Σε πολλά σημεία του έργου της γίνεται φανερό ότι στόχος της Άννας ήταν η δημιουργία ενός εγκωμιαστικού λόγου προς το πατέρα της με τη χρήση πολλών και εις βάθος λεπτομερειών για το τρόπο σκέψης και δράσης του. Όμως η Άννα έγραψε μια πολιτική ιστορία και γι' αυτό η *Αλεξιάδα* αποτελεί σημαντικότερο έργο, αφού επιτρέπει στον ερευνητή να κατανοήσει πως λειτουργεί η άρχουσα τάξη της εποχής¹⁶.

Σε ένα πολιτικό επίπεδο ο ανταγωνισμός μεταξύ της Άννας και του αδελφού της Ιωάννη για το θρόνο μετά το θάνατο του Αλεξίου προσδίδει στην *Αλεξιάδα* ακόμα ένα κίνητρο. Η παρουσίαση της απαρχής της δυναστείας των Κομνηνών σε ένα ηρωικό και λυρικό πλαίσιο μείωνε την αίγλη

12 Άννα ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, έκδ. D. REINSCH-A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40/1-2], Berlin-New York, 2001.

13 ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Ιστορικοί*, 399-401.

14 Νικηφόρος ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Υψηλή ιστορία*, έκδ. P. GAUTIER, *Nicéphore Bryennios, Histoire* [CFHB 9], Bruxelles 1975.

15 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, Πρόλογος, I, 2, 17-20.

16 ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 28.

της βασιλείας του Ιωάννη. Αν και η Άννα δεν κατονομάζει τους διαδόχους του πατέρα της, δεν κρύβει την αντίθεση της στην εξουσία τους¹⁷. Σε ένα τέτοιο πρίσμα γίνεται αντιληπτή και η σύνδεση μεταξύ της *Ιστορίας* του Ατταλειάτη και της *Αλεξιάδας*, αφού η πρώτη γράφτηκε με σκοπό τη καταγγελία του τρόπου επικράτησης της Κομνηνείας δυναστείας¹⁸.

Η *Έπιτομή Ιστοριῶν* του κανονολόγου Ιωάννη Ζωναρά είναι το βασικό έργο που έρχεται σε αντίθεση με την *Αλεξιάδα*. Η από κτίσεως κόσμου ως το 1118 ιστορία του Ζωναρά αν και δεν προσθέτει περισσότερες πληροφορίες από το έργο της Κομνηνής καταφέρνει να συγκεντρώνει μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τους σύγχρονους ιστορικούς, τουλάχιστον για τη τελευταία περίοδο της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού¹⁹. Ο Ζωναράς υπηρέτησε ως *δρουγγάριος τῆς βίγλης*, αλλά μάλλον έπεσε σε δυσμένεια και εξορίστηκε στη μονή της Αγίας Γλυκερίας. Το έργο του ολοκληρώνεται με το θάνατο του Αλεξίου και δεν συνεχίζει με την εξιστόρηση του διαδόχου του, Ιωάννη Β'. Ίσως ο Ζωναράς ατύχησε να βρεθεί στο στόχαστρο από το νέο αυτοκράτορα, αφού ανήκε στο κύκλο των ιστορικών που γνώριζαν την Άννα Κομνηνή²⁰. Ίσως είναι από τα λίγα έργα της εποχής που τάσσονται τόσο ανοιχτά κατά του τρόπου διακυβέρνησης του Αλεξίου Κομνηνού ή μάλλον τόσο αντικειμενικά σε σύγκριση πάντα με το έργο της Άννας Κομνηνής. Ο Ζωναράς παρόλο που προέρχεται από τη γραφειοκρατική αριστοκρατία της πρωτεύουσας, που ηττήθηκε κατά την άνοδο των Κομνηνών στο θρόνο, και παρόλο που κατακρίνει το οικογενειοκρατικό σύστημα διοίκησης της νέας δυναστείας με τον παράλληλο αποκλεισμό όσων δεν συμμετείχαν στο οικογενειακό τους πλέγμα από θέσεις διοίκησης και εξουσίας, καταλήγει ότι ο Αλέξιος ήταν ένας καλός ηγεμόνας²¹.

Μια ακόμα σημαντική πηγή για την εποχή είναι το έργο του Μιχαήλ Ατταλειάτη, *Ιστορία έκτεθεισα παρὰ Μιχαήλ προέδρου, κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου, τοῦ Ἀτταλειάτου*²². Ο Μιχαήλ έγραψε τη δεύτερη σημαντικότερη πηγή για τις ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις του ενδέκατου αιώνα από τη πλευρά της στρατιωτικής αριστοκρατίας, η οποία ηττήθηκε στη σύγκρουση με τη γραφειοκρατία της πρωτεύουσας μετά και το θάνατο του Βασιλείου Β'²³. Η *Ιστορία* του καταγράφει τη περίοδο από το 1034, έτος ανόδου του Μιχαήλ Δ' στο θρόνο ως και το 1080, το δεύτερο έτος της βασιλείας του Νικηφόρου Γ'. Ουσιαστικά, το έργο του Ατταλειάτη είναι μια πολεμική ιστορία που περιγράφονται οι αγώνες του Βυζαντίου κατά των γειτόνων του που

17 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, XIV. III.9.⁴¹⁻⁴³: *ἀλλὰ γὰρ συγκατέδν τῷ βασιλεῖ πάντα τὰ λῶνα, καὶ κενόσπουδος αὐτῷ ἡ σπουδὴ μετὰ τὴν αὐτοῦ παρέλευσιν γέγονεν ἀβελτηρία τῶν διαδεξαμένων τὰ σκῆπτρα.*

18 ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 19; ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Ιστορικοί*, 409.

19 ANGOLD, Alexios, 400.

20 ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Ιστορικοί*, 406.

21 ΖΩΝΑΡΑΣ, *Έπιτομή*, τομ. III, 767.¹⁰⁻¹²: *βασιλέα μὲν οὖν, οἷον τὸ ἀκριβὲς ἀπαιτεῖ, οὐκ ἔῳσι τὰ εἰρημένα ἐκεῖνον νομίζεσθαι· ἀλλ' οὐδὲ μέντοι φαῖλον εἴποι τις τὸν Κομνηνὸν αὐτοκράτορα.*

22 Μιχαήλ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Bonnae 1853.

23 ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Ιστορικοί*, 187.

εκείνη τη περίοδο ξεκινούν επιθετικούς αγώνες εναντίον του. Θεωρεί ως θετική την επικράτηση της στρατιωτικής αριστοκρατίας στην εξουσία, με τον Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη, για το μέλλον της αυτοκρατορίας. Υποστηρίζει, μάλιστα, ότι οι εκπρόσωποι της αριστοκρατίας ήταν οι αρτιότεροι για το αξίωμα του αυτοκράτορα²⁴. Από την άλλη πλευρά, καταδικάζει τη στάση των Κομνηνών και το τρόπο επικράτησης τους με την εισβολή και λεηλασία της πρωτεύουσας, αντιπαραβάλλοντάς τη με την ειρηνική ανάδειξη του Νικηφόρου Γ' λίγα χρόνια νωρίτερα. Το έργο του Ατταλειάτη έχει χαρακτηριστεί προπαγανδιστικό υπέρ της βασιλείας του Νικηφόρου Γ', ο οποίος τον τίμησε με το αξίωμα του *προέδρου*²⁵.

Εκτός των ιστοριογραφικών πηγών, σημαίνοντα ρόλο στην εξέταση και ανάλυση της αντιαρειτικής πολιτικής του βυζαντινού Κράτους και της Εκκλησίας την περίοδο αυτή έχουν και κείμενα που αποσκοπούν στη διάδοση της ορθοδοξίας και απαντούν ή καταδικάζουν τις αιρετικές θέσεις. Τα κείμενα αυτά, συνήθως ομιλίες, επιστολές, αποκηρυκτικοί λόγοι έχουν μορφή είτε θέσεων για την αναγνώριση των αιρετικών είτε μορφή ερωτήσεων και απαντήσεων ώστε να γίνεται άμεσα κατανοητή η πλάνη και οι κακοδοξίες των αιρετικών που στοχεύουν.

Τέλος, μετά την ήττα των αιρέσεων, οι καταδικαστικές αποφάσεις των συνόδων καταγράφηκαν στα πρακτικά της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως το *Συνοδικό τῆς Ὁρθοδοξίας*, το οποίο διαβαζόταν κάθε χρόνο την πρώτη Κυριακή της Μεγάλης Τεσσαρακοστής. Με αυτό το τρόπο η καταδίκη και το ανάθεμα κάθε προσώπου, όπως και οι λόγοι που δέχθηκαν αυτή την τιμωρία παρέμειναν ζωντανά στη μνήμη των ανθρώπων ανεξαρτήτως τάξης ή προέλευσης, αρκεί να τηρούσαν τις χριστιανικές επιταγές του εκκλησιασμού. Η καταγραφή και επανάληψη των καταδικαστικών αποφάσεων λειτούργησε σε ένα βαθμό και ως προπαγανδιστικός παράγοντας για το καθεστώς του Αλεξίου Κομνηνού, πάντα στο πλαίσιο της εικόνας που ήθελε ο ίδιος να διατηρήσει εντός της βυζαντινής κοινωνίας. Η φήμη του ως υπερασπιστή της Ορθοδοξίας καλλιεργήθηκε πολύ προσεκτικά στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του και κατάφερε να δημιουργήσει μια σοβαρή εικόνα ευσεβών ηγεμόνων τόσο για τον ίδιο όσο και για τους απογόνους του.

24 KAZDHAN, *Social Views*, 27.

25 ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Ιστορικοί*, 209.

Κεφάλαιο Α'

1. Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1025 ως το 1081.

Ο θάνατος του Βασιλείου Β' κλείνει μια σημαντική περίοδο της Βυζαντινής ιστορίας, κατά την οποία η πολιτική σταθερότητα διατηρήθηκε για περισσότερο από τέσσερις δεκαετίες. Στη διάρκεια της εξουσίας του Βασιλείου Β', το κύρος του κράτους επανορθώθηκε, καθώς τα όρια της αυτοκρατορίας επανήλθαν στα φυσικά όρια του Δούναβη. Επίσης μέσω της διπλωματίας προσάρτησε στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής τους λαούς της βορειοανατολικής Ευρώπης με σημαντικά πλεονεκτήματα για το κράτος, τόσο οικονομικά όσο και στρατιωτικά. Στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, ο Βασίλειος επικράτησε των εσωτερικών διαμαχών μεταξύ της γραφειοκρατίας της πρωτεύουσας και των γαιοκτημόνων των επαρχιών, περιορίζοντας τις ενέργειες τους για επικράτηση, ενώ δημιούργησε ένα κράτος που στηριζόταν στο στράτευμα και την προσωπική του εξουσία πάνω στους υπηκόους του²⁶.

Πριν την άνοδο του Αλεξίου στο θρόνο, το Βυζαντινό κράτος είχε χάσει μεγάλο μέρος των εδαφών στη Μικρά Ασία από την έλευση των Σελτζούκων και την ήττα στο Μαντζικέρτ το 1071, απειλούνταν σοβαρά από τους Πετσενέγους που είχαν καταλάβει τις επαρχίες στα βόρεια Βαλκάνια, ενώ για πρώτη φορά δεχόταν επίθεση από τη Δύση με τους Νορμανδούς που προετοίμαζαν την εισβολή τους στα εδάφη της δυτικής βαλκανικής. Ο Αλέξιος στηρίχθηκε κυρίως σε διπλωματικές ενέργειες για να επιτύχει την αποσόβηση των εχθρικών κινδύνων που δεν απειλούσαν απλά τα εδάφη της αυτοκρατορίας αλλά και την ίδια της την ύπαρξη.

Χαρακτηριστικό της περιόδου 1025 ως 1081 ήταν η συχνή εναλλαγή αυτοκρατόρων, άρα και η αδυναμία πολιτικής σταθερότητας. Ο Κωνσταντίνος Η', αν και μοιράστηκε το θρόνο με τον αδελφό του Βασίλειο Β', ποτέ δεν είχε χρειαστεί να εξασκήσει την εξουσία. Για τρία χρόνια, μέχρι και το θάνατο του το 1028, δεν έδειξε τα ίδια προτερήματα με τον αδελφό του. Αντίθετα λειτούργησε αρνητικά στο ισχυρό τότε Βυζαντινό κράτος αφού ανακάλεσε τη διετή αναστολή είσπραξης φόρων που είχε διατάξει ο Βασίλειος Β' μετά το τέλος των πολύχρονων εκστρατειών του, με αποτέλεσμα την οικονομική εξαθλίωση του πληθυσμού²⁷.

Με το θάνατο του ανέκυψε θέμα διαδοχής, αφού ούτε ο Βασίλειος ούτε ο Κωνσταντίνος είχαν αποκτήσει άρρενα τέκνα, αλλά μόνο τρεις θυγατέρες. Επιλέχθηκε η δευτερότοκη Ζωή να νυμφευθεί τον Ρωμανό Αργυρό. Στα έξι χρόνια διακυβέρνησης του κατάφερε μια αποτυχημένη

²⁶ ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 61.

²⁷ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις*, 378.2.₄₋₁₁; ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 195.

εκστρατεία κατά του εμίρη του Χαλεπίου. Σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής, η εξουσία του επέφερε σημαντικό πλήγμα στην οικονομία του κράτους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Χριστοφιλοπούλου, τα μέτρα του Ρωμανού είχαν σκοπό μάλλον τη δημαγωγία. Έτσι, κατήργησε το *άλληλέγγυον*, ένα μέτρο συλλογικής φορολογικής ευθύνης που είχε επιβάλλει ο Βασίλειος Β΄, στο οποίο περιλαμβάνονταν και οι μεγάλες ιδιοκτησίες²⁸. Διέγραψε οφειλές προς το δημόσιο και αποπλήρωσε μέσω του δημόσιου ταμείου τις οφειλές όσων είχαν φυλακιστεί για χρηματικές οφειλές. Αύξησε τις ετήσιες κρατικές χορηγίες προς το κλήρο κυρίως όσων είχαν πληγεί από το *άλληλέγγυον*²⁹. Πρακτικά λειτούργησε ως προπομπός όσων θα ακολουθούσαν. Το κράτος του Βασιλείου Β΄ με τις συνεχείς πολεμικές εκστρατείες είχε δομηθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να προφυλάσσει τους μικρούς καλλιεργητές πάνω στους οποίους δεν βασιζόταν μόνο η φορολογία αλλά και η στελέχωση του βυζαντινού στρατού.

Η εναλλαγή των αυτοκρατόρων στο θρόνο, συνήθως μετά από σύντομες και ανούσιες βασιλείες, έπληξε σημαντικά το κύρος της αυτοκρατορίας που είχε δημιουργηθεί μέχρι το 1025. Ο στρατός που μέχρι τότε είχε τον πιο σημαντικό ρόλο στη διακυβέρνηση και την επιβολή της κρατικής πολιτικής παραμελήθηκε και αποδυναμώθηκε, ίσως υπό το φόβο στάσεων που θα ανέκυπταν κατά της κεντρικής διοίκησης. Επανήλθε στο προσκήνιο η σύγκρουση μεταξύ της επαρχιακής στρατιωτικής αριστοκρατίας και της γραφειοκρατίας της πρωτεύουσας, όπως τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Β΄, όταν οι στάσεις των Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά οδήγησαν την αυτοκρατορία σε κρίση. Τότε ο Βασίλειος είχε επιτύχει την υποταγή και των δυο αντιμαχόμενων πλευρών, με το θάνατο του όμως και χωρίς την ύπαρξη διαδόχου, η διχόνοια επανήλθε.

Ο διάδοχος του Ρωμανού Γ', αδελφός του ευνούχου Ιωάννη Ορφανοτρόφου, Μιχαήλ Δ' φανερώνει την ευκολία με την οποία ένας διεκδικητής του θρόνου μπορούσε να εισαχθεί στην αριστοκρατία. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους αιώνες που η σημασία και η υποστήριξη του στρατού έπαιζε σημαντικό ρόλο στην αποδοχή του υποψήφιου αυτοκράτορα, τον ενδέκατο αιώνα οι πολιτικές εξελίξεις επέτρεπαν σε ένα μέλος κατώτερης κοινωνικής τάξης τη δυνατότητα εισαγωγής στην αριστοκρατία και τελικά την άνοδο στο θρόνο³⁰.

Η αυτοκράτειρα Ζωή λόγω της μεγάλης ηλικίας της είχε πεισθεί από τον Ιωάννη Ορφανοτρόφο, να υιοθετήσει τον ανεψιό του αφού η ίδια δεν μπορούσε να τεκνοποιήσει. Η παραμονή του Μιχαήλ Ε' στο βυζαντινό θρόνο διήρκεσε μόλις τέσσερις μήνες και τελείωσε το 1041. Ο Μιχαήλ Ε' θεωρούσε αρνητική την επιρροή του θείου του στις κρατικές υποθέσεις και γι

28 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 196.

29 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις*, 375. 1.⁴⁹⁻⁵⁶.

30 Σύμφωνα με τον ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις*, 393.2.³⁴⁻³⁵, ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός χαρακτήριζε το νέο αυτοκράτορα *Χυδαίο και τριωβολιμαίο άνθρωπο*.

αυτό το λόγο τον εξόρισε³¹. Στη συνέχεια κινήθηκε κατά της αυτοκράτειρας Ζωής την οποία εκτόπισε σε μοναστήρι. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την εξέγερση του λαού της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος θεωρούσε ως φυσικούς του ηγέτες τις τελευταίες εκπροσώπους της Μακεδονικής δυναστείας. Ο Angold σχολιάζει ότι ο νέος αυτοκράτορας ήταν ο βασικός εκπρόσωπος της νέας γενιάς εμπόρων της πρωτεύουσας που είχε ξεφύγει από τα μεσαία στρώματα και είχε καταφέρει να εισαχθεί στην αριστοκρατία³².

Η τύφλωση του Μιχαήλ και η επαναφορά της Ζωής στη πρωτεύουσα και στο αυτοκρατορικό ανάκτορο είχε ως αποτέλεσμα η εξουσία να μοιράζεται μεταξύ των δυο τελευταίων εκπροσώπων της Μακεδονικής δυναστείας, της Ζωής και της αδελφής της Θεοδώρας³³. Οι δυο τους εκπροσωπούσαν τα δυο βασικά πολιτικά ρεύματα που αντιμάχονταν για την καθιέρωση τους στην εξουσία. Από τη μια πλευρά γύρω από τη Θεοδώρα συσπειρώθηκαν οι αριστοκράτες αυλικοί και αξιωματούχοι που είχαν υπηρετήσει στο κρατικό μηχανισμό για αρκετά χρόνια. Από την άλλη, η Ζωή είχε συγκεντρώσει την ανερχόμενη τάξη των εμπόρων της πρωτεύουσας και κυρίως αυτούς που είχαν πιο νεωτεριστικές ιδέες για την αυτοκρατορία και την άσκηση της εξουσίας. Οι γάμοι της Ζωής ως και την δεκαετία του 1040 εμφανίζουν την ενίσχυση της μεσαίας τάξης των εμπόρων και την κοινωνική άνοδο τους στην αριστοκρατία³⁴. Ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος, όπως και οι αδελφοί του, ένας εκ των οποίων ανέβηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο, ήταν στο επάγγελμα αργυραμοιβοί³⁵.

Η παλιά αριστοκρατία που έβλεπε τα συμφέροντα της να ηττούνται, κατάφερε να επικρατήσει με το γάμο άρα και την άνοδο του Κωνσταντίνου Θ' στο θρόνο. Είναι εποχή που οι μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες αποκτούν αξιώσεις για την κεντρική πολιτική σκηνή. Μετά το θάνατο του Βασιλείου Β', ο οποίος είχε καταφέρει να παραγκωνίσει από τις σημαντικές διοικητικές θέσεις τους εκπροσώπους της αριστοκρατίας που δυνητικά μπορούσαν να απειλήσουν τη βασιλεία του, οι οικογένειες αυτές κατάφεραν να έλθουν ξανά σε θέση διεκδίκησης. Με την άνοδο του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου στον θρόνο, τα μέλη των οικογενειών επανήλθαν στις καίριες θέσεις της διοίκησης από όπου είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν την πολιτική επιρροή που ήθελαν³⁶. Βέβαια, ενώ ο Κωνσταντίνος Θ' είχε όλα τα εφόδια να λειτουργήσει ως πλέον κατάλληλος στα εσωτερικά θέματα της αυτοκρατορίας, δεν είχε τις ικανότητες να ηγηθεί του στρατού αλλά ούτε και την πυγμή να κυβερνήσει όπως απαιτούσε η περίοδος. Οι βυζαντινοί ιστορικοί του επόμενου αιώνα τον κατηγορήσαν ανοικτά για την απώλεια των ανατολικών επαρχιών της Μικράς Ασίας από τους

31 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις*, 429.5.²¹.

32 ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 107.

33 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 15.¹⁻³.

34 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 199.

35 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις*, 390.17.⁷⁶⁻⁷⁷.

36 ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 112.

Τούρκους³⁷.

Ο θάνατος του Κωνσταντίνου Θ' επέτρεψε για μικρό διάστημα την επαναφορά της υπερήλικης Θεοδώρας στο θρόνο. Η τελευταία εκπρόσωπος της μακεδονικής δυναστείας όρισε ως διάδοχό της τον επίσης ηλικιωμένο Μιχαήλ ΣΤ', που παρόλο που επιχείρησε να προσεταιριστεί το λαό με δωρεές αλλά και απονομή τιμητικών τίτλων στα μέλη των μεσαίων στρωμάτων, δεν κατάφερε να εξομαλύνει την αντίδραση της στρατιωτικής αριστοκρατίας. Ο νέος αυτοκράτορας στελέχωσε την ηγεσία του στρατού με άτομα που ενώ προέρχονταν από την ιεραρχία του στρατεύματος και είχαν αποδείξει τις ικανότητες τους, δεν ήταν μέλη των αριστοκρατικών οικογενειών³⁸.

Η αντίδραση ήταν άμεση, η αριστοκρατία επέλεξε και αναγόρευσε αυτοκράτορα τον Ισαάκιο Κομνηνό. Στη μάχη της Νίκαιας, νικητής βρέθηκε ο στασιαστής ο οποίος στέφθηκε από τον πατριάρχη. Ο Ισαάκιος, πρώτος Κομνηνός αυτοκράτορας είχε στόχο την εξυγίανση των οικονομικών του κράτους και για αυτό προχώρησε στον περιορισμό της μοναστηριακής περιουσίας που το προηγούμενο διάστημα είχε γιγαντωθεί από τις δωρεές των προκατόχων του. Επίσης διέταξε την άμεση αποπληρωμή όλων των οφειλών προς το δημόσιο³⁹. Το πολιτικό πρόγραμμα του Κομνηνού δεν ολοκληρώθηκε αφού παραιτήθηκε από το θρόνο ύστερα από μόλις δύο χρόνια βασιλείας, υπό τις πιέσεις του Μιχαήλ Ψελλού. Ως διάδοχο του όρισε τον Κωνσταντίνο Δούκα που στέφθηκε όχι από τον πατριάρχη αλλά από τον Ψελλό, γεγονός που προκάλεσε έκπληξη στη σύγκλητο. Όπως σημειώνει η Χριστοφιλοπούλου, ο τρόπος που ο Κωνσταντίνος Ι' διαδέχθηκε τον Ισαάκιο απεικονίζει τη σύγχυση που είχε επέλθει στην πολιτική και αυλική ζωή της αυτοκρατορίας⁴⁰.

Η άνοδος της οικογένειας των Δουκών στο θρόνο σήμαινε και την σύνδεση της πολιτικής γραφειοκρατίας της πρωτεύουσας με την εξουσία⁴¹. Ενώ ο Ισαάκιος Κομνηνός πρακτικά υποστηριζόταν από τον πυρήνα της οικογένειας του, ο Κωνσταντίνος Δούκας δεν ηγούνταν μόνος του του Κράτους. Αντίθετα μοιραζόταν τις διοικητικές ευθύνες με τον αδελφό του Καίσαρα Ιωάννη, αφού θεωρούσε βασικό στοιχείο της εξουσίας του τη σύνδεση της ευρύτερης οικογένειας του με την αυτοκρατορική εξουσία. Ακόμα, θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντική την αποδοχή της εξουσίας του ως νόμιμη και από τις άλλες αριστοκρατικές οικογένειες, με τους Κομνηνούς να παραμένουν υπό την προστασία του νέου αυτοκράτορα⁴². Όπως και ο προκατόχος του, συνέχισε στην ίδια πολιτική

37 ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. ΙΙΙ, 647.¹²⁻¹⁴: *ἐκεῖνος τοίνυν ὁ ἀνὴρ αἴτιος τοῖς ἀπαθῶς λογιζομένοις κριθήσεται τοῦ τὴν ἐξάν μοῖραν δουρὶ κυριευθῆναι βαρβαρικῶ.*

38 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις*, 482.2.⁷⁹⁻⁸⁴; ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 227.

39 ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. ΙΙΙ, 667.¹³-668.⁶; ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 48-49.

40 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 231.

41 ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*, 63.

42 ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 137.

αύξησης των κρατικών εσόδων και την αποτροπή κατασπατάλησης του δημόσιου πλούτου μέσω δωρεών και φορολογικών ελαφρύνσεων προς τα μοναστήρια⁴³. Όμως ο Κωνσταντίνος Ι΄ προχώρησε την πολιτική του Ισαακίου λίγο περισσότερο, έτσι ώστε να απηχεί περισσότερο τις προσωπικές του απόψεις. Θεωρούσε ότι τα κράτη δεν θα έπρεπε να εμπλέκονται σε ένοπλες διαμάχες αφού αυτές ήταν η αιτία σπατάλης μεγάλων χρηματικών ποσών. Αντίθετα έπρεπε να λύνουν τις διαφορές τους μέσω της διπλωματίας. Αυτό είχε ως συνέπεια την εξασθένιση του στρατού και τη μείωση του αριθμού των στρατεύσιμων, με αποτέλεσμα η ήττα στο Άνιον της Αρμενίας το 1064 από τους Τούρκους, να αποδοθεί στη μείωση της συνοριακής φρουράς που είχε γίνει για την εξοικονόμηση πόρων⁴⁴.

Ο θάνατος του Κωνσταντίνου Ι΄ το 1067 και η άνοδος ένα χρόνο αργότερα -το 1068- του Ρωμανού Διογένη στο θρόνο σηματοδοτεί και την έναρξη της μόνιμης και ισχυρής παρουσίας Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία. Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στα ανατολικά σύνορα επέβαλε την άμεση αντιμετώπιση των τουρκικών επιδρομών. Ο Ρωμανός παρά την παρακμή του στρατού των θεμάτων τα προηγούμενα χρόνια κατάφερε να συγκεντρώσει τον αξιόμαχο πληθυσμό των ανατολικών επαρχιών όπως και μισθοφόρους⁴⁵. Μέχρι το 1070, ο αυτοκράτορας αντιμετώπιζε τις συνεχείς επιδρομές των Τούρκων στην Ανατολή, όμως αυτοί δεν ήταν ο μοναδικός εχθρός της αυτοκρατορίας στην περιοχή. Το 1069 ο Νορμανδός μισθοφόρος Κρισπίνος στασίασε με τον Ρωμανό να τον αντιμετωπίζει επιτυχημένα. Η ανάγκη για έμπυχο δυναμικό στο στρατό φανερώνεται μέσα από την αποστασία του Κρισπίνου. Ο Ρωμανός παρά τη στάση του Νορμανδού μισθοφόρου, αρχικά, αποδέχθηκε τη μεταμέλεια του και τον επανέφερε στο στράτευμα λόγω της ανδρείας του και των γνώσεων του στην τέχνη του πολέμου. Στη συνέχεια όμως τον απέπεμψε εκ νέου ύστερα από φήμες ότι σχεδίαζε νέα στάση⁴⁶.

Η τρίτη εκστρατεία του Ρωμανού Διογένη κατά των Τούρκων ήταν η πιο σημαντική και η πιο πολυπληθής. Το στράτευμα του αριθμούσε περίπου τριάντα χιλιάδες στρατιώτες οι οποίοι προέρχονταν από διάφορες εθνοτικές ομάδες. Η παρουσία μισθοφόρων στο βυζαντινό στρατό είχε γίνει πια σύνηθες φαινόμενο και ο Ρωμανός εκτός του δύσκολου αντιπάλου είχε να αντιμετωπίσει και την ανομοιογένεια που δημιουργούσαν οι Νορμανδοί, Φράγκοι, Πετσενέγκοι και Ούζοι μισθοφόροι⁴⁷.

43 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 61.¹⁵⁻²²; ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. ΙΙΙ, 677.⁹⁻¹³.

44 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 63.⁹⁻¹²; ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 138.

45 ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*, 125.⁴⁻⁷.

46 Η συγχώρεση και επαναφορά του Κρισπίνου στο στράτευμα αναφέρεται στο ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 97.²⁶⁻²⁸, ο οποίος στη συνέχεια αναφέρει την αστάθεια του χαρακτήρα των Δυτικών (ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 98.⁷⁻⁸: *φύσει γὰρ ἄπιστον τὸ γένος τῶν Φράγγων*), ως βασική αιτιολόγηση της υποτιθέμενης νέας αποστασίας του Νορμανδού μισθοφόρου.

47 ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*, 143.¹¹-144.⁶; ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. 696.¹⁵-697.¹; HALDON, *Anatolia*, 212.

Οι πηγές κάνουν λόγο για την εκστρατεία εκφράζοντας το προβληματισμό που δημιουργήθηκε μετά από δυο περιστατικά που συνέβησαν κατά την έναρξη της εκστρατείας. Αρχικά όταν ο Ρωμανός πέρασε από την πρωτεύουσα στη Μικρά Ασία, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού ένα μαύρο περιστέρι έκατσε στο χέρι του. Στη συνέχεια όταν έφτασε στην Ελενόπολη, η βασιλική σκηνή που στήθηκε εκεί, κατέρρευσε. Αυτά τα δυο γεγονότα παρουσιάζονται ως οιωνοί κακοτυχίας για την έκβαση της εκστρατείας⁴⁸.

Τα δυο περιστατικά ίσως σημείωναν την κακή τύχη όχι μόνο της εκστρατείας αλλά και του ίδιου του αυτοκράτορα. Η ήττα στο Μαντζικέρτ συνοδεύτηκε από την αιχμαλωσία του Ρωμανού από το Σελτζούκο σουλτάνο Αρπ-Αρσλάν. Ήταν η πρώτη φορά που ο αυτοκράτορας βρισκόταν αιχμάλωτος αντίπαλου⁴⁹. Βέβαια πέρα από το πλήγμα στο κύρος της αυτοκρατορικής εξουσίας, η ήττα στο Μαντζικέρτ δεν επέφερε άμεσα άλλες αρνητικές συνέπειες για την αυτοκρατορία. Ο σουλτάνος Αρπ-Αρσλάν πρόσφερε στον Ρωμανό συμφωνία ειρήνης. Σύμφωνα με αυτή διατηρούνταν η εδαφική ισορροπία όπως είχε διαμορφωθεί πριν από την ήττα στο Μαντζικέρτ. Αποφασίστηκε η ανταλλαγή αιχμαλώτων, όπως και η ειρηνική συνύπαρξη των δυο λαών στη Μικρά Ασία, ενώ ο Ρωμανός προσέφερε λύτρα για την απελευθέρωση του και πρότεινε το γάμο μιας κόρης του με τον υιό του σουλτάνου⁵⁰. Οι όροι της συνθήκης φανερώνουν ότι τελικά η ήττα στο Μαντζικέρτ δεν αποτέλεσε τόσο σημαντικό γεγονός για το μέλλον της αυτοκρατορίας και μάλλον ο επίσημος χαρακτήρας που απέκτησε η συγκεκριμένη ήττα οφείλεται περισσότερο στις πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν⁵¹.

Στην Κωνσταντινούπολη τα νέα για την ήττα του βυζαντινού στρατού επέφεραν εξελίξεις σε πολιτικό επίπεδο. Το αυτοκρατορικό συμβούλιο αποφάσισε την καθαίρεση του Ρωμανού, του οποίου την τύχη αγνοούσαν, και την άνοδο στο θρόνο της συζύγου του Ευδοκίας μαζί τον υιό της, Μιχαήλ. Στο παρασκήνιο με πρωτεργάτη τον καίσαρα Ιωάννη Δούκα, το υιό του Ανδρόνικο και τον Μιχαήλ Ψελλό προετοιμαζόταν η εκδίωξη της Ευδοκίας και η ανάρρηση στο θρόνο του Μιχαήλ Ζ', όπως και έγινε στις 26 Σεπτεμβρίου 1071⁵². Ο νέος αυτοκράτορας χαρακτηρίζεται άβουλος και χωρίς εμπειρία στη διακυβέρνηση του κράτους. Περιορίστηκε κυρίως στην υπακοή στον καίσαρα Ιωάννη Δούκα και των επιταγών της οικογένειάς του, υπογράφοντας διατάγματα κατά του νόμιμου αυτοκράτορα. Οι εξελίξεις πρόλαβαν τον Ρωμανό Διογένη, που επέστρεφε στη πρωτεύουσα, στη Κολωνεία, όπου συνέστησε στρατό για τη διεκδίκηση του θρόνου οδηγώντας το κράτος σε εμφύλιο

48 Για το περιστέρι ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 111.₁₁₋₁₅. Για τη σκηνή ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 112.₇₋₁₀.

49 ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 44.

50 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 128.₉₋₁₆; ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία* 151.₂₀-152.₃; ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. III, 703.₄₋₇; DOLGER, *Regesten*, τομ. II, αρ. 972.

51 ΣΤΑΥΡΟΥ, *Διακυβέρνηση*, 69.

52 ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*, 152.₂₀₋₂₂; ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. III, 704.₂₋₉.

πόλεμο⁵³.

Το αποτέλεσμα του πολέμου βρήκε θριαμβεύτρια την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης και τον Ρωμανό εξόριστο και τυφλό στη νήσο Πρώτη, όπου πέθανε στις 4 Αυγούστου 1072⁵⁴. Ο Ζωναράς που γράφει αργότερα, σε μια εποχή που η αριστοκρατική οικογένεια των Δουκών δεν παίζει σημαίνοντα ρόλο στο πολιτικό πεδίο, αναφέρεται στο περιστατικό. Δηλώνει ότι βασικός υπαίτιος της κατάληξης του Ρωμανού και της εκδίωξης της Ευδοκίας ήταν ο καίσαρας Ιωάννης Δούκας με τον νέο αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' να μην έχει γνώση όσων συνέβησαν, αλλά να θεωρείται ανίκανος για την άσκηση της εξουσίας⁵⁵.

Η αλλαγή στον αυτοκρατορικό θρόνο, έθεσε νέους κινδύνους στις ανατολικές επαρχίες. Οι Τούρκοι θεώρησαν ότι η συμφωνία ειρήνης όπως και όσα άλλα είχαν συζητηθεί και συμφωνηθεί μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ δεν είχαν πια ισχύ, αφού ο Ρωμανός δεν ζούσε αλλά ούτε κατείχε την εξουσία. Υπό ένα πρίσμα, οι Τούρκοι είχαν χειριστεί τον βυζαντινό αυτοκράτορα με κάθε σεβασμό, ενώ οι βυζαντινοί τον καταδίκασαν σε τύφλωση και εξορία. Αποτέλεσμα της λήξης της συμφωνίας ήταν η επανέναρξη των επιδρομών στα εδάφη της αυτοκρατορίας⁵⁶.

Στα δυτικά σύνορα της αυτοκρατορίας, ο Μιχαήλ Ζ' επιχείρησε να προσεταιριστεί έναν άλλο εχθρό, τον αρχηγό των Νορμανδών Ροβέρτο Γυισκάρδο. Ο Νορμανδός δούκας είχε καταφέρει σημαντικό πλήγμα στις βυζαντινές κτήσεις της νοτίου Ιταλίας και Σικελίας και προετοιμαζόταν για την επίθεση στα ηπειρώτικα εδάφη της αυτοκράτορας στα Βαλκάνια. Μια συμφωνία με τον Ροβέρτο μέσω μιας επιγαμίας, θα επέτρεπε στον Μιχαήλ Ζ' να αποφύγει τη διατάραξη της ειρήνης με τη Δύση, ενώ θα προσέθετε μια σημαντική και ανερχόμενη δύναμη της δυτικής Ευρώπης ως σύμμαχο της αυτοκρατορίας. Ο αυτοκράτορας πίστεψε ότι μια πιθανή συμμαχία με τους δυτικούς θα του επέτρεπε μεγαλύτερη δύναμη ισχύος κατά των Τούρκων στην Ανατολή⁵⁷.

Η προσπάθεια προσέγγισης των Νορμανδών είχε ξεκινήσει από τον προκάτοχο του Μιχαήλ, Ρωμανό Δ', χωρίς ωστόσο να έχει ολοκληρωθεί⁵⁸. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας με δυο επιστολές του προς το Ροβέρτο αποκαλύπτει τους στόχους της προτεινόμενης συμμαχίας τους. Αρχικά

53 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 247.

54 Η τύφλωση του Ρωμανού έγινε στις 29 Ιουνίου 1072, οι ημερομηνίες έχουν διασωθεί από παρασέλιδη σημείωση στην *Ιστορία* του Ατταλειάτη. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*, 209, σημ. 9; ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 248, σημ.2.

55 ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. ΙΙΙ, 705. ¹⁻⁵: *Λέγεται δὲ τὰ εἰς τὸν ἄνδρα τοῦτον γεγόμενα πάντα τοῦ Καίσαρος εἶναι διαταγὰς, μηδὲν εἰδότες τοῦ αυτοκράτορος Μιχαήλ, ἦν γὰρ χαῖνος ἄγαν τὸ ἦθος ὁ βασιλεὺς καὶ ἀνειμένους καὶ πρὸς μεταχείρισιν πραγμάτων καὶ τῶν τυχόντων ἀδέξιός, πολλοὺ γέ δεῖ πρὸς βασιλείας διοίκησιν.*

56 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 249.

57 ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*, 170. ¹⁰⁻¹⁷: *Ὁ δὲ Μιχαὴλ οὐ μόνον οὐκ ἀντεποιήσατο τῆς διαφορῆς αὐτῶ χώρας, ὡς εἴρηται, ἀλλ' ὡς ἂν τοὺς Τούρκους τῆς ἀνατολῆς ἐξέλευσεν, δεόν ἐνόμισεν σπείσασθαι αὐτῶ καὶ δι' αὐτῶν ἢ σὺν αὐτοῖς ἀποσοβῆσαι αὐτῶν τὴν ἄλογον κατὰ τῆς Ῥωμανίας ἐπέλευσιν. Ὅθεν καὶ κῆδος πρὸς τὸν Ῥουμπερτον ποιεῖται καὶ τὴν αὐτοῦ θυγατέρα Ἑλένην καταμνάται τῷ ἑαυτοῦ υἱῷ Κωνσταντίνῳ. Ἡβούλετο μὲν ταῦτα ὁ βασιλεὺς, πέρατι δὲ δοθῆναι παρὰ Θεοῦ κεκώλυται πάλαι καταψηφισαμένου τῆς ἀνατολῆς πανωλεθρίαν καὶ ἀναστάσεων.*

58 DOLGER, *Regesten*, τομ. 2, αρ. 986A, 986b; ΣΤΑΥΡΟΥ, *Διακυβέρνηση*, 167.

επιθυμούσε τη διασφάλιση των δυτικών συνόρων από μια ενδεχόμενη επίθεση των Νορμανδών αλλά και τη στρατιωτική βοήθεια τους κατά των αντιπάλων της αυτοκρατορίας⁵⁹.

Η επικύρωση της συμμαχίας έγινε τον Αύγουστο του 1074, με χρυσόβουλλο του Μιχαήλ προς το Ροβέρτο. Η Laiou σημειώνει ότι το συγκεκριμένο χρυσόβουλλο είναι αρκετά ιδιαίτερο αφού πρόκειται για μια συνθήκη ειρήνης και συμμαχίας, παρά μια παραχώρηση προνομίων από τον αυτοκράτορα προς κάποιον ξένο ηγεμόνα όπως συνηθιζόταν μέχρι και το δεύτερο μισό του ενδέκατου αιώνα. Είναι βέβαια κοινός τόπος με τα χρυσόβουλλα της εποχής, που ο αυτοκράτορας προχωρούσε σε αμοιβαίες παραχωρήσεις με στασιαστές εκπροσώπους της αριστοκρατίας, κυρίως μετά από την αποτυχία των στάσεων τους. Πρακτικά μπορεί να θεωρηθεί χρυσόβουλλο υπό την έννοια της παραχώρησης προνομίων από τον αυτοκράτορα, αλλά μάλλον πρόκειται για μια συμφωνία μεταξύ των δυο πλευρών⁶⁰.

Μέσα στο χρυσόβουλλο εμφανίζονται οι υποχρεώσεις του Νορμανδού δούκα. Αυτός θα έπρεπε να τηρεί την υποταγή του προς το πρόσωπο του Μιχαήλ αναγνωρίζοντας έτσι την ανωτερότητα του. Ο Ροβέρτος ως σύμμαχος του Βυζαντίου έπρεπε να σταθεί αρωγός στρατιωτικής βοήθειας προς τους εχθρούς της αυτοκρατορίας, είτε μετά από πρόσκληση του Μιχαήλ είτε αυτοβούλως, αφού οι δυο ηγέτες θα συνδέονταν με συγγένεια⁶¹. Από την άλλη στο Ροβέρτο ως ανταπόδοση, του αποδόθηκε ο τίτλος του *νωβελίσσιμου*, δηλαδή τρίτος στην αυτοκρατορική ιεραρχία μετά τον *καίσαρα*⁶². Συγχρόνως ο αυτοκράτορας του έδωσε το δικαίωμα να τιμήσει σαράντα τρεις αξιωματούχους του με τίτλους της βυζαντινής ιεραρχίας, οι οποίοι εκτός του τιμητικού τίτλου θα δέχονταν και την ανάλογη αμοιβή των αξιωμάτων τους. Συνολικά η αμοιβή των Νορμανδών από τη συμμαχία ανερχόταν στις διακόσιες λίτρες χρυσού⁶³.

Η ειρήνη στα δυτικά σύνορα της αυτοκρατορίας διατηρήθηκε μέχρι και το τέλος της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ'. Το 1074 η κόρη του Ροβέρτου αρραβωνιάστηκε με τον υιό του Μιχαήλ και το 1076 ταξίδεψε στη Κωνσταντινούπολη. Το 1078 με αφορμή την επιτυχημένη στάση του Νικηφόρου Βοτανειάτη ο αρραβώνας διαλύθηκε και η Ελένη φυλακίστηκε⁶⁴. Η εξέλιξη αυτή είχε

59 ΨΕΛΛΟΣ, *Επιστολές*, 387: *καὶ φρούριον εἶναι σε τῶν ἡμετέρων ὀρίων, φείδεσθαι τε τῆς καθ' ἡμᾶς ὑπὸ κούρου ἀρχῆς, συμμαχεῖν τε καὶ ἀντιμαχεῖν ἐν ᾧ πασι καὶ πρὸς ᾧ πάντας, καὶ τοῖς μὲν εὐνοοῦσιν ἡμῖν προσφέρεισθαι εὐνοϊκῶς, τοῖς δ' ἐναντίως ἔχουσιν ἀπεχθάνεσθαι καὶ μισεῖν· τοιοῦτος γὰρ ὁ τῆς φιλίας ὅρος ἐστίν, ἕκαστον τῶν διὰ φιλίας ἀλλήλοις ἀνακραθέντων τῶν τοῦ φίλου πραγμάτων ὡς ἰδίων ἀντέχεσθαι.*

60 LAIOU, *Word*, 349-350.

61 ΨΕΛΛΟΣ, *Orationes*, 178. ³⁷⁻⁴⁴: *καὶ σὺ μὲν συμφωνεῖς ἐμοὶ συνεισενγκεῖν τὴν πρέπουσαν ὑποταγὴν τε καὶ εὐνοίαν τῷ μὴ μόνον τῶν ἡμετέρων μὴ κατατρέχειν ὀρίων ἀλλὰ καὶ τῶν κατατρεχόντων ταῦτα κατατρέχειν καὶ πόρρω τῆς ἐπικρατείας ἡμῶν ἀποκρούεσθαι καὶ συμμαχεῖν ἡμῖν, τὰ μὲν προσκαλούμενος παρ' ἡμῶν, τὰ δὲ οἴκοθεν ἐξορμῶν τῆς τε συγγενείας ἔνεκα καὶ τῆς εὐγενοῦς προαιρέσεως καὶ τῆς θαυμασίας ταύτης καὶ βασιλικῆς ἀγχιστείας».*

62 ΨΕΛΛΟΣ, *Orationes*, 180. ⁹⁶⁻⁹⁷ ΣΤΑΥΡΟΥ, *Διακυβέρνηση*, 171.

63 ΨΕΛΛΟΣ, *Orationes*, 179. ⁶⁹⁻⁷⁷.

64 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Ἀλεξιάς*, Ι,ΧΙΙ,4. ⁸⁹⁻⁹⁴: *καὶ τὰ ἔγγραφα συναλλάγματα ἐπ' αὐτῇ ἐγγράφεισαν, κἂν ἀτέλεστα καὶ ἐν ἐπαγγελίαις μόνον, ἀτελοῦς τὴν ἡλικίαν ὄντος τοῦ νεανίσκου, διεσπάσθη δὲ ἅμα τῷ τῆς βασιλείας ἐπιβῆναι τὸν βασιλέα Νικηφόρον τὸν Βοτανειάτην.*

σαν άμεση συνέπεια, όπως και στην περίπτωση των Τούρκων, την εχθρότητα των Νορμανδών ως υπερασπιστών των δικαιωμάτων του Μιχαήλ Δούκα στο θρόνο.

Τα χρόνια που χωρίζουν την πτώση του Μιχαήλ Δούκα ως την άνοδο του Αλεξίου Κομνηνού στο θρόνο εμπεριέχουν τη σύγχρονη στάση δύο διεκδικητών του θρόνου, του Νικηφόρου Βρυέννιου και του Νικηφόρου Βοτανειάτη, όπως και τη συνεχιζόμενη παρακμή της οικονομίας και της στρατιωτικής δύναμης της αυτοκρατορίας. Τρίτη στάση που εκδηλώθηκε την ίδια εποχή ήταν αυτή του Νικηφόρου Βασιλάκιου, δούκα Δυρραχίου, του οποίου η κίνηση αντιμετωπίστηκε άμεσα. Γενικά χαρακτηριστικό της εποχής ήταν η ευκολία με την οποία η αριστοκρατία, αφού αναγνώριζε την αδυναμία του αυτοκράτορα στην εξάσκηση της εξουσίας, είχε τη δυνατότητα συγκρότησης μισθοφορικών στρατευμάτων για την εκδήλωση στάσεων⁶⁵.

Κοινό χαρακτηριστικό των στασιαστικών κινημάτων της εποχής αποτέλεσαν οι προσωπικές διαφωνίες και οι πολιτικές διαφοροποιήσεις, όπως και η προσωπική φιλοδοξία των στασιαστών στρατηγών προς τον εκάστοτε αυτοκράτορα παρά η πίστη στην οικουμενικότητα της αυτοκρατορίας⁶⁶. Στα τέλη του ενδέκατου αιώνα με την παρακμή του στρατού λόγω της απώλειας εδαφών και της εξασθένησης του θεματικού συστήματος στρατολόγησης ήταν όλο και πιο συχνό φαινόμενο η στρατολόγηση ξένων μισθοφόρων. Ο Νικηφόρος Βοτανειάτης το 1078 κάλεσε προς βοήθεια του έναν εξάδελφο του Αρπ-Αρσλαν, νικητή του Μαντζικέρτ, τον Σουλεϊμάν Κουτλουμους, ο οποίος λίγα χρόνια αργότερα θα ίδρυε στη Νίκαια της Βιθυνίας το πρώτο σελτζουκικό κράτος στη Μικρά Ασία. Επίσης ένας ακόμα βυζαντινός στασιαστής της εποχής, ο Νικηφόρος Μελισσηνός, στρατολογούσε Τούρκους πολεμιστές δίνοντας τους αντί πληρωμής τις μικρασιατικές πόλεις που κατακτούσε⁶⁷.

65 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 257.

66 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 255.

67 ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 45.

2. Η άνοδος του Αλεξίου Α' Κομνηνού στο θρόνο.

Ο Αλέξιος Α' προερχόταν από τη μεγάλη αριστοκρατική οικογένεια των Κομνηνών που κυριάρχησαν στον αυτοκρατορικό θρόνο για έναν ολόκληρο αιώνα από το 1081 ως και το 1185. Πριν την άνοδο του στο θρόνο είχε συμμετάσχει σε πλήθος εκστρατειών κατά εχθρών της αυτοκρατορίας αλλά και βυζαντινών στασιαστών, εκδηλώνοντας από μικρή ηλικία την κλίση του προς την τέχνη του πολέμου. Η οικογένεια του γενικότερα αποτελούσε ένα σημαντικό εκπρόσωπο της στρατιωτικής αριστοκρατίας, που στα μέσα του ενδέκατου αιώνα ανταγωνιζόταν με τη γραφειοκρατία της πρωτεύουσας για την εξουσία.

Η πρώτη σημαντική εμφάνιση της οικογένειας των Κομνηνών στην πολιτική σκηνή της αυτοκρατορίας έγινε το 1057, όταν ο θείος του Αλεξίου, Ισαάκιος ανέβηκε στο θρόνο. Ο αδελφός του αυτοκράτορα και πατέρας του Αλεξίου, Ιωάννης Κομνηνός διορίστηκε στα αξιώματα του *κουροπαλάτη* και *δομέστικου τῶν σχολῶν*⁶⁸. Η παραίτηση του Ισαακίου από την εξουσία, υπό την πίεση των Δουκών, και συγχρόνως η άρνηση του αδελφού του Ιωάννη να αναλάβει στη θέση του, αποκαλύπτουν έναν πολύ σημαντικό παράγοντα της οικογένειας των Κομνηνών που συνέδραμε στην άνοδο του Αλεξίου στο θρόνο το 1081, την Άννα Δαλασσηνή.

Η έννοια της οικογένειας στα τέλη του αιώνα αποκτά μια πιο διευρυμένη μορφή, αφομοιώνοντας και τους συγγενείς εξ αίματος. Η παραδοσιακή δομή της πυρηνικής οικογένειας μοιάζει να περιθωριοποιείται, ιδιαίτερα κατά τη δυναστεία των Κομνηνών, αφού οι αυτοκράτορες της περιόδου ισχυροποιούν την εξουσία τους μέσω της στελέχωσης των κύριων θέσεων διοίκησης με συγγενείς τους. Η αλλαγή της δομής της οικογένειας στις ανώτερες αριστοκρατικές τάξεις παρατηρείται και στη θέση και το ρόλο της γυναίκας. Η Άννα Δαλασσηνή αποτελεί ένα ιδανικό παράδειγμα αυτών των αλλαγών⁶⁹.

Σύζυγος του Ιωάννη Κομνηνού, η Άννα Δαλασσηνή διατήρησε το οικογενειακό της όνομα παρά το γάμο της, φανερώνοντας την κοινωνική της θέση και τη σημασία που αποκτούσε τον ενδέκατο αιώνα η αριστοκρατική καταγωγή. Η μητέρα του Αλεξίου, το 1067, μετά το θάνατο και του συζύγου της, μένει μόνη διαχειρίστρια της οικογενειακής περιουσίας. Σύμφωνα με το νόμο της περιόδου, η μητέρα αποτελούσε το καλύτερο παιδαγωγό για τα τέκνα μιας οικογένειας μετά το θάνατο του πατέρα. Η χήρα ήταν αρμόδια για την εκπαίδευση, το γάμο και την προικοδότηση των ανήλικων παιδιών της. Επίσης τα τέκνα της, βάσει νόμου, όφειλαν σεβασμό προς τις επιλογές της

68 ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Ιστορία*, 79.⁷⁻¹¹.

69 KAZHDAN-EPSTEIN, *Αλλαγές*, 163.

μητέρας τους, ενώ δεν είχαν τη δυνατότητα να απεμπλακούν από την κυριαρχία της⁷⁰.

Σε αυτό το πλαίσιο η Άννα Δαλασσηνή είχε όλα τα εφόδια ώστε να επιχειρήσει τη σύνδεση της οικογένειάς της με τους ανερχόμενους αριστοκρατικούς οίκους της εποχής μέσω επιγαμιών. Ο γάμος της με τον Ιωάννη είχε σαν αποτέλεσμα τη γέννηση πέντε υιών και τριών θυγατερών, απόγονοι που με σωστή διαχείριση μπορούσαν να επιτρέψουν την επάνοδο της οικογένειάς των Κομνηνών στον αυτοκρατορικό θρόνο.

Η προοπτική της Άννας για την επίτευξη του στόχου ήταν πρώτα και κύρια η σύνδεση της οικογένειάς της με τον αυτοκράτορα. Η άνοδος του Ρωμανού Διογένη στο θρόνο και η απομάκρυνση των Δουκών, μετά και το θάνατο του Κωνσταντίνου Ι΄, την ώθησε σε σημαντικές επιγαμίες με το στενό κύκλο του αυτοκράτορα. Ο πρωτότοκος υιός της Μανουήλ Κομνηνός παντρεύτηκε μια συγγενή του Ρωμανού Δ΄ το 1068 και τιμήθηκε με τα αξιώματα του *πρωτοστάτορα*, *κουροπαλάτη* και διορίστηκε *μέγας δομέστικος της Ανατολής*⁷¹. Επίσης, η τριτότοκη κόρη της Θεοδώρα παντρεύτηκε τον υιό του Ρωμανού Δ΄, Κωνσταντίνο και όπως δέχεται ο Βαρζός, ο γάμος έγινε για το πολιτικό συμφέρον της οικογένειάς των Κομνηνών⁷².

Τα σχέδια της Άννας προς τη σύνδεση της οικογένειάς της με το αυτοκρατορικό περιβάλλον δέχτηκαν ισχυρό πλήγμα κατά την αιχμαλωσία και καθαίρεση του Ρωμανού Δ' από την οικογένεια των Δουκών, όπως περιγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Οι σχέσεις που είχαν δημιουργηθεί μέσω των επιγαμιών των Κομνηνών με τον αυτοκράτορα, είχαν ως αποτέλεσμα να θεωρηθούν σύμμαχοι του έκπτωτου αυτοκράτορα στον αγώνα του για επιστροφή στην εξουσία. Η μητέρα του Αλεξίου πιο συγκεκριμένα κατηγορήθηκε για διατήρηση αλληλογραφίας με τον έκπρωτο αυτοκράτορα και τιμωρήθηκε με εξορία στην Πρίγκιπο, στην οποία την ακολούθησαν και οι γιοί της. Η επιστροφή στην κανονικότητα της ζωής στην Κωνσταντινούπολη, έγινε λίγο αργότερα μετά και την τύφλωση του Ρωμανού, όταν δηλαδή χάνει όποια διεκδίκηση είχε προς το βυζαντινό θρόνο⁷³.

Η επιστροφή των Κομνηνών στην πρωτεύουσα συνοδεύεται από μια ακόμα επιγαμία. Παρά τη σύντομη μεν παραμονή στην Πρίγκιπο, αλλά και την αλλαγή των προσώπων στο θρόνο, η Άννα Δαλασσηνή μοιάζει να μην έχασε καθόλου από όλη αυτή την υπόθεση. Ο διορισμός του Νικηφορίτζη ως συμβούλου του αυτοκράτορα, βοήθησε ιδιαίτερα την Άννα να πετύχει ακόμα μια επιγαμία. Η παρουσία του συμβούλου κοντά στον αυτοκράτορα συνδυάζεται με την άμεση άνοδο των Κομνηνών και κατά τη βασιλεία των Δουκών⁷⁴. Αυτή τη φορά ο Ισαάκιος Κομνηνός, αδελφός

70 HILL, *Women*, 78.

71 ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Ιστορία*, 89._{1,3}; ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία*, τομ. Α΄, 62.

72 ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Ιστορία*, 85.₂₂-87.₃; ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία*, τομ. Α΄, 85.

73 ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Ιστορία*, 129.₂₁-131.₂₆.

74 HILL, *Alexios*, 43.

του Αλέξιου, παντρεύτηκε την Ειρήνη Αλανή, εξαδέλφη της αυτοκράτειρας Μαρίας. Βέβαια, ο Νικηφορίτζης ίσως κατανοούσε την αδυναμία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' στις κρατικές υποθέσεις, οπότε προσπάθησε να δημιουργήσει σχέσεις με την ισχυρότερη οικογένεια της στρατιωτικής αριστοκρατίας εκείνη την περίοδο, διευκολύνοντας από τη μια τις επιγαμίες των Κομνηνών με το κοντινό περιβάλλον του αυτοκράτορα, αλλά και την πρόκριση τους σε θέσεις που διευκόλυναν τη συμμετοχή τους σε σημαντικές στρατιωτικές επιχειρήσεις, που η επιτυχία τους θα αύξανε το πολιτικό τους κύρος⁷⁵. Το 1078, παρά τις αντιρρήσεις της Άννας λόγω της προσωπικής αντιπάθειας που έτρεφε για την οικογένεια των Δουκών επέτρεψε το γάμο του τριτότοκου Αλεξίου Κομνηνού με την Ειρήνη Δούκαινα. Η ένωση των δύο πιο σημαντικών οικογενειών της εποχής είχε έντονο πολιτικό χαρακτήρα και συνέπεσε χρονικά με την έναρξη των στάσεων του Νικηφόρου Βοτανειάτη και Νικηφόρου Βρυέννιου που είχαν ως αποτέλεσμα την πτώση του Μιχαήλ Ζ'⁷⁶.

Η άνοδος του Νικηφόρου Βοτανειάτη στο θρόνο το 1078, διευκόλυνε ακόμα περισσότερο την ανάδειξη των στρατιωτικών αρετών τόσο του Αλεξίου όσο και των υπολοίπων μελών της Κομνηνικής οικογένειας. Η περίοδος βασιλείας του Νικηφόρου χαρακτηρίζεται από την εκδήλωση συνεχόμενων στάσεων, τις οποίες κατάφερε να ελέγξει ο Αλέξιος Κομνηνός. Αρχικά, με την άνοδο του Νικηφόρου στο θρόνο, ο Αλέξιος τιμήθηκε με τα αξιώματα του *μεγάλου δομέστικου τῶν σχολῶν τῆς Δύσης* και του απονεμήθηκε ο τίτλος του *νωβελήσιμου*. Στη συνέχεια στάλθηκε να αντιμετωπίσει τον Νικηφόρο Βρυέννιο που συνέχιζε τη στάση του⁷⁷. Επίσης, ο Αλέξιος επιλέχθηκε για την καταστολή και της στάσης του Νικηφόρου Βασιλάκιου, που είχε διαδεχθεί τον Βρυέννιο στη θέση του δούκα Δυρραχίου⁷⁸. Τα επιτυχή αποτελέσματα του Αλεξίου είχαν ως αποτέλεσμα την τίμηση του με τον τίτλο του *πανσέβαστου σεβαστού*, μια τιμητική διάκριση που μέχρι εκείνη τη στιγμή δικαιούνταν μόνον οι αυτοκράτορες⁷⁹.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω περιπτώσεις, όταν ζητήθηκε από τον Αλέξιο η επέμβαση του στην καταστολή της στάσης του Νικηφόρου Μελισσηνού, αυτός αρνήθηκε προφασιζόμενος τη συγγένεια που τον συνέδεε με τον στασιαστή⁸⁰. Σαφώς είχε φτάσει η στιγμή να αποκαλύψει τα σχέδια του για την επικράτηση του. Με το μέρος του είχε, εκτός από την ισχυρή οικογένεια του και την αριστοκρατική οικογένεια των Δουκών, αφού μετά και το γάμο του με την Ειρήνη Δούκαινα, τα

75 ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 205.

76 ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία*, τομ. Α', 88.

77 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 222.¹³⁻¹⁵; ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*, 180.⁹⁻¹³; ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, I.IV.4.³⁴⁻³⁶; ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. III, 721.¹¹⁻¹³.

78 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 230.²⁴⁻²⁸; ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. III, 723.¹⁹-724.²¹; ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*, 183.¹⁹⁻²⁴; ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, I.IX.5.⁸⁹⁻⁹³.

79 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 229.³⁰-230.¹; ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, τομ. III, 723.¹⁹⁻²⁰; ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Ιστορία*, 297.²³⁻²⁵.

Σύμφωνα με το ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Ιστορία*, ο Αλέξιος τιμήθηκε *σεβαστός* μετά την επιστροφή του στη πρωτεύουσα από τη Θεσσαλονίκη όπου κατέστειλε τη στάση του Βασιλάκιου.

80 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'2, 257.

συμφέροντα των δυο οικογενειών συνέπιπταν.

Οι Κομνηνοί κατάφεραν να εισέλθουν στην Κωνσταντινούπολη χωρίς πολεμική σύγκρουση, αφού η φρουρά της πόλης είχε δωροδοκηθεί από τον Ιωάννη Δούκα. Ο ίδιος, παππούς της Ειρήνης Δούκαινας, άσκησε πολιτικές πιέσεις ώστε να επικρατήσει η πρόκριση του Αλεξίου για το θρόνο παρά του αδελφού του, Ισαακίου. Την πρώτη Απριλίου του 1081, εισήλθε στην πρωτεύουσα και στις τέσσερις, την Κυριακή του Πάσχα στέφθηκε από τον πατριάρχη Κοσμά⁸¹.

81 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Γ'1, 29.

3. Οι σχέσεις του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ με το λαό και την Εκκλησία.

Η ανάρρηση του Αλεξίου στο θρόνο συνοδεύτηκε από την επικράτηση κατάλληλων ατόμων που κατείχαν την απαιτούμενη εμπειρία, σε σχέση με τους προκατόχους τους, να αντιμετωπίσουν την παρακμή του κράτους και της οικονομίας. Η νίκη της στρατιωτικής αριστοκρατίας επί της γραφειοκρατίας της πρωτεύουσας έμοιαζε δεδομένη εκείνη τη στιγμή. Όμως όπως απέδειξαν οι στάσεις του ενδέκατου αιώνα και η ευκολία με την οποία ο κάθε φιλόδοξος διεκδικητής του θρόνου μπορούσε να στελεχώσει έναν αξιόμαχο στρατό και να στασιάσει, δεν έφτανε μόνο η επικράτηση μιας ισχυρής οικογένειας για τη διατήρηση του εκπροσώπου της στην εξουσία. Ο νέος αυτοκράτορας έπρεπε να έχει την υποστήριξη του λαού και της Εκκλησίας ώστε να κατορθώσει να διατηρήσει την εξουσία. Το πρόσφατο παρελθόν της αυτοκρατορίας έδειχνε ότι ο λαός είχε τη δύναμη να ασκήσει σοβαρές πιέσεις στο περιβάλλον της αυλής, οπότε ο Αλέξιος επεδίωκε την προβολή του ως προστάτη της λαϊκής μάζας και της Ορθοδοξίας.

Η είσοδος της Κομνηνίας οικογένειας και του στρατού της στην πρωτεύουσα την πρώτη Απριλίου του 1081 συνοδεύτηκε από σφοδρότατες λεηλασίες. Η Άννα Κομνηνή δεν αφιερώνει λεπτομερείς περιγραφές και μάλλον προσπερνά το επεισόδιο. Προβάλλει όμως δυο αιτίες, που θεωρεί ως τις πιο σημαντικές για την αντίδραση των εισβολέων. Αρχικά, σχολιάζει τον ετερογενή χαρακτήρα του στρατεύματος και προσθέτει το μέγεθος του πλούτου που συσσωρευόταν στην πόλη ως ένα μέσο πρόκλησης του στρατού⁸². Βέβαια, ανεξάρτητα με το εύρος της λεηλασίας, από την οποία δεν γλύτωσαν ούτε εκκλησίες, η Άννα συνεχίζει την αφήγηση της αποκλείοντας την πιθανότητα να διεπράχθη φόνος⁸³. Η απουσία λεπτομερειών από την κόρη του Αλεξίου είναι προβληματική, ειδικά αν ληφθεί ως ακριβής ο χαρακτηρισμός της ίδιας ότι μετά το τέλος της λεηλασίας η πόλη έμοιαζε σαν να είχε επιβιώσει από σοβαρό σεισμό⁸⁴.

Άλλοι ιστοριογράφοι της εποχής, που μάλλον δεν έχουν σκοπό να αμβλύνουν τις αρνητικές συνέπειες των γεγονότων της πρώτης Απριλίου, δεν συμφωνούν με τις περιγραφές της Άννας. Ο Ζωναράς απορρίπτει τις υποθέσεις μη διάπραξης φόνου, αφού σημειώνει ότι αυτό ήταν το

82 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, II, X, 4.⁹³⁻⁴: καὶ οὕτως ἅπαν τὸ στρατόπεδον ἐκ ξενικῆς τε καὶ ἐγχωρίου δυνάμεως ἔκ τ' αὐτοχθόνων καὶ τῶν παρακειμένων χωρῶν συνεληλυθὸς τὴν πόλιν ἐκ πολλοῦ παντοίοις εὐθηνούσαν εἶδεν ἐξ ἡπείρου τε καὶ θαλάσσης συνεχῶς ἀρδομένην γινώσκοντες; ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή*, τομ. III, 728.₁₃-729.₃: καὶ αὐτίκα πρὸς διαρπαγὴν χρημάτων οἱ εἰσελθόντες ὥρμηκας, σύμικτον πλῆθος ἐκ Θρακῶν τε καὶ Μακεδόνων καὶ Ρωμαίων ἄλλων καὶ βαρβάρων συνεστηκός, οὐδὲν ἄμεινον πολεμίων πρὸς τοὺς ὁμοφύλους διατιθέμενοι.

83 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, II, X, 4.⁵⁻⁸: μὴ οἰκιῶν, μὴ ἐκκλησιῶν, μηδὲ αὐτῶν τῶν ἱερῶν ἀδύτων τὸ παράπαν φειδόμενοι, ἀλλὰ λείαν πολλὴν ἐκεῖθεν ἐπισυνάγοντες, τοῦ μέντοι ἀποκτείνειν μόνου ἀφιστάμενοι, τὰ δ' ἄλλα πάντα ἰταμῶς πάντη καὶ ἀναισχύντως ποιοῦντες.

84 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, III, IV, 2.₆₆: εἶπεν ἄν τις ἰδὼν σεισμὸν εἶναι τὸ γινόμενον.

χειρότερο που συνέβη⁸⁵. Η κόρη του Αλέξιου Κομνηνού σε όλο το έργο της περιγράφει με λίγες ή και καθόλου λεπτομέρειες αρνητικά γεγονότα της βασιλείας του πατέρα της.

Αντίθετα με την Άννα και ο Ατταλείατης περιγράφει με περισσότερες λεπτομέρειες τις λεηλασίες που εκτυλίχθηκαν κατά την είσοδο του στασιαστικού στρατού στην πρωτεύουσα. Αυτός ο ιστοριογράφος όμως λειτουργεί υπό την πίεση των πολιτικών εξελίξεων που συντελούνται στην αυτοκρατορία, αφού ο ίδιος υπήρξε ευνοούμενος του Νικηφόρου Βοτανειάτη και σημειώνει τον τρόπο που ο τελευταίος κατέκτησε την εξουσία. Πρακτικά σε έντονο ύφος περιγράφει την αναίμακτη παράδοση του θρόνου από τον Μιχαήλ Ζ' προς το Νικηφόρο Γ', ώστε ο αναγνώστης του έργου του να κάνει τη σύγκριση μεταξύ του ήθους του προηγούμενου καθεστώτος με την κατάσταση βίας του 1081⁸⁶.

Η λεηλασία και οι βιαιότητες κατά του άμαχου πληθυσμού και των ναών της πρωτεύουσας δημιούργησαν αντιδράσεις στο αυτοκρατορικό περιβάλλον. Η δημόσια εικόνα του νέου αυτοκράτορα είχε πληγεί σοβαρά, τρεις ημέρες πριν στεφθεί επισήμως από το πατριάρχη Κοσμά. Η Άννα, σε αντίθεση με τα γεγονότα της πρώτης Απριλίου, περιγράφει λεπτομερέστερα την προσπάθεια εξιλέωσης του αυτοκράτορα πατέρα της. Σημειώνει ότι οι τύψεις βάρυναν τον Αλέξιο για τα βάσανα που δημιούργησε στο λαό της πόλης⁸⁷. Βέβαια κάνει σημαντική αναφορά στην απουσία πραγματικής ευθύνης από πλευράς του αυτοκράτορα, θεωρώντας ότι άλλοι ήταν οι υπεύθυνοι, ενώ ο Αλέξιος είχε μόνο την ηθική υπαιτιότητα της στάσης κατά του Βοτανειάτη⁸⁸. Με πρωτοβουλία του ο αυτοκράτορας απευθύνθηκε στο πατριάρχη ώστε μέσω δίκης να του επιβληθεί η απαιτούμενη τιμωρία για την εξιλέωση των πράξεων του στρατού του⁸⁹. Αυτές οι τιμωρίες αφορούσαν τόσο τον ίδιο, όσο και την οικογένεια και όσους στήριζαν την άνοδο του στο θρόνο.

Το μεγαλύτερο ερώτημα που προκύπτει από τη στάση του αυτοκράτορα στο θέμα της αντιμετώπισης των αιτιών των γεγονότων της πρώτης Απριλίου είναι το γιατί ο Αλέξιος δεν

85 ΖΩΝΑΡΑΣ, *Έπιτομή*, τομ. III, 729.³⁴: καὶ μέχρι γὰρ ἐκχύσεως αἱμάτων προὔχωρησε τὸ κακὸν.

86 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 208.¹⁶⁻²⁴: οὕτω δὲ τῶν κατὰ τὴν πόλιν πραγμάτων ἔχόντων, καὶ βασιλέως καθαιρεθέντος ὀπλιτικὸν ἔχοντος ἐκ μισθοφορᾶς ἐν μυρίασι συναριθμούμενον, καὶ τοῦ Βοτανειάτου πολεμικῶς καὶ μαχίμως τὴν ὑπὲρ τῆς κοινῆς τῶν Ῥωμαίων εὐετηρίας ὁρμὴν ἐξαρτύσαντος, ἀναίμακτον ἅπαν καὶ ἀνώλεθρον συνεπεράνθη τὸ ἀποτέλεσμα, ὡς μηδὲ ρῖνὰ τινος αἵματος γενέσθαι διάβροχον· ὅπερ δεῖγμα τῆς εἰς θεὸν αὐτοῦ πίστεως καὶ τῆς ἐκ θεοῦ προχειρίσεως τούτου σαφέστατόν τε καὶ οἰκειότατον.; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 101; Καρπόζηλος, *Ιστορικοί*, τομ. Γ', σ. 208: Ο Καρπόζηλος σημειώνει τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα του έργου του Ατταλείατη θεωρώντας ότι η συμπάθεια που τρέφει για τον Βοτανειάτη πηγάζει μάλλον από την αντιπάθεια του προς τη γραφειοκρατία της πρωτεύουσας, θεωρώντας αυτή υπεύθυνη για τη πολυετή κρίση της αυτοκρατορίας.

87 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, III, V, 3,⁶⁷⁻⁷⁰.

88 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, III, V, 3,⁷⁰⁻⁷³: Η Κομνηνή χαρακτηριστικά γράφει ὡς ἐτέρων χεῖρες καὶ γνῶμαι διενηργήκασιν.

89 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, III, V, 5.⁸⁴⁻⁹⁰: πρόσεισι τούτοις ὁ βασιλεὺς ὡς ὑπόδικος, ὡς κατάκριτος, ὡς εὐτελὴς ἢ καὶ τις ἄλλος τῶν ὑπ' ἐξουσίαν τεταγμένων καὶ τὴν ψῆφον ὅσον οὐδέπω παραδοκούντων, ἦν κατ' ἐκείνου ψηφιεῖται τὸ δικαστήριον· ἐξαγγέλλει πάντα, μὴ προσβολήν, μὴ συγκατάθεσιν, μὴ πρᾶξιν μηδὲ αἰτίαν τῶν πεπραγμένων παραδραμών, ἀλλὰ πάντα μετὰ φόβου καὶ πίστεως ἐξαγορευσάμενος καὶ τὴν θεραπείαν ἐξ ἐκείνων θερμῶς ἐξαιτεῖ ἐπιτιμίοις ἑαυτὸν καθυποβάλλων.

κινήθηκε προς την ανεύρεση των πραγματικών υπευθύνων. Η επιβολή κυρώσεων σε όσους συμμετείχαν ή πρωτοστάτησαν στις βιαιότητες των πρώτων ημερών της βασιλείας του, θα μπορούσε να έχει μεγαλύτερο αντίκτυπο στην κοινή γνώμη, όπως συνέβη αργότερα και με την αντιαιρετική του πολιτική.

Απάντηση στο ερώτημα δίνουν μερικώς οι αναφορές της Άννας στα σχέδια των στασιαστών πριν ακόμα την είσοδο τους στη πρωτεύουσα. Στο στρατόπεδο των Κομνηνών υπήρχε διχογνωμία για την επιλογή του αυτοκράτορα μεταξύ των δυο αδελφών, Αλεξίου και Ισαακίου⁹⁰. Ο βασικός σύμμαχος των Κομνηνών, η οικογένεια των Δουκών, υποστήριζε ανοιχτά τον Αλέξιο αφού με αυτόν συνδέονταν πραγματικά ύστερα και από το γάμο του με την Ειρήνη Δούκαινα. Η Άννα περιγράφει τα προνόμια που υποσχόταν ο Ιωάννης Δούκας στους στρατιώτες όταν θα στεφόταν αυτοκράτορας ο Αλέξιος⁹¹. Σε άλλο σημείο, η Κομνηνή αναφέρει ότι οι Δούκες έπρατταν κάθε δυνατή ενέργεια ώστε να δουν τον Αλέξιο στο θρόνο⁹².

Αν και η Άννα σε όλη την έκταση του έργου της στηρίζει την άγνοια του πατέρα της για τη δράση των Δουκών και του Ιωάννη⁹³, είναι αμφίβολο ο μετέπειτα αυτοκράτορας να μην γνώριζε τίποτα. Μια πιθανή συμφωνία μεταξύ των Δουκών και του στρατεύματος, που αποτελούνταν κυρίως από μισθοφόρους δεν είναι καθόλου απίθανη και φυσικά με τη σύμφωνη γνώμη και του Αλεξίου. Ανεξάρτητα με το αν υπήρχε συμφωνία για λαφυραγωγία, η αντίδραση του Αλεξίου στην προσπάθεια ατομικής μόνο εξιλέωσης από το πατριάρχη έχει νόημα. Δεν θα μπορούσε να ταχθεί ενάντια στους βασικούς υποστηρικτές της στάσης του ή ακόμα και του στρατού του, τόσο σύντομα μετά την ανάρρηση του στο θρόνο οπότε οδηγήθηκε, για πολιτικούς λόγους, μόνο στην προσωπική του τιμωρία⁹⁴.

Η λεηλασία της πόλης από το μισθοφορικό στρατό το 1081 επανέρχεται στη διήγηση της Άννας πολύ αργότερα, κάνοντας εμφανές το ηθικό βάρος που έφερε τόσο ο αυτοκράτορας όσο και το οικογενειακό του περιβάλλον. Τη Μεγάλη Πέμπτη του 1097 όταν είχαν φτάσει και στρατοπεδεύσει οι Σταυροφόροι έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, ξεκίνησε μια επίθεση από την πλευρά των Δυτικών προς την πόλη, καθώς θεωρούσαν ότι η αντιπροσωπεία που είχε σταλεί να συναντήσει τον αυτοκράτορα είχε συλληφθεί⁹⁵. Όπως είναι σαφές μια τέτοια εξέλιξη θα είχε αρνητικές συνέπειες για τον πληθυσμό της πόλης, όπως και για τη φρουρά της. Η Άννα

90 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, II, VII, 1-2.

91 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, II, VII, 2, ⁵⁵⁻⁵⁷: *τί μὲν οὐκ ἔπραττον οἱ Δοῦκαι, τί δὲ οὐκ ἔλεγον, τί δὲ οὐχ ὑπισχνούντο ἀγαθὸν ἔσεσθαι τοῖς τε λογάσι καὶ τῷ κοινῷ τοῦ στρατοῦ, εἰ ἐπὶ τὴν βασιλείον περιωπὴν Ἀλέξιος ἀναβαίη.*

92 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, II, VII, 1, ⁴⁷⁻⁵⁰: *ἀγωνιῶντες καὶ τὰς ἀπάντων πρὸς τὸ αὐτοῖς βουλευτὸν διαστρέφοντες γνώμας καὶ πάντα κάλων, ὃ φασί, κινδύνους καὶ πᾶσαν μηχανὴν εὐφυῶς τεχναζόμενοι, ὥστε τὸν Ἀλέξιον ἀναρρηθῆναι.*

93 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, II, VII, 3; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 112 : ο Μαμαγκάκης υποστηρίζει ότι ο Αλέξιος γνώριζε ήδη ότι είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη της πλειοψηφίας του στρατεύματος, αλλά δεν επιθυμούσε τη ρήξη με τον αδελφό του σε μια κρίσιμη στιγμή της στάσης.

94 ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 112.

95 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, X, IX, 1-3.

παρατηρεί ότι εκτός από τον άμαχο πληθυσμό της πόλης, θορυβήθηκε επίσης και ο αυτοκράτορας και το περιβάλλον του, φοβούμενοι ότι η επίθεση των Σταυροφόρων αποτελούσε τη θεία τιμωρία για όσα έγιναν το 1081⁹⁶.

Η είσοδος των στασιαστικών στρατευμάτων στην Κωνσταντινούπολη και η δράση τους σίγουρα δημιούργησαν αισθήματα φόβου και δυσπιστίας στο λαό της πρωτεύουσας προς τον νέο αυτοκράτορα. Η δίκη του Αλεξίου από το πατριάρχη Κοσμά μάλλον δεν είχε το αποτέλεσμα που επιθυμούσε το αυτοκρατορικό περιβάλλον αφού χρόνια αργότερα, η έλευση των Σταυροφόρων και οι συγκρούσεις που προέκυψαν έξω από την πόλη θύμιζαν τα δυσάρεστα γεγονότα του 1081, αυτή τη φορά ως τιμωρία εκ Θεού. Η βασιλεία του Αλεξίου δεν περιορίστηκε σε αυτή μόνο την πρόκληση του λαϊκού αισθήματος. Αντίθετα, με την άνοδο του νέου αυτοκράτορα στο θρόνο προέκυψε ένα ακόμα θέμα που αφορούσε κυρίως τις σχέσεις των Δουκών και των Κομνηνών αλλά είχε δυσάρεστες προεκτάσεις για την εικόνα του Αλεξίου αλλά και τη σχέση του με την Εκκλησία και το λαό.

Ο νέος αυτοκράτορας στέφθηκε μόνος, χωρίς τη σύγχρονη στέψη και της συζύγου του Ειρήνης Δούκαινας, από τον πατριάρχη Κοσμά στις τέσσερις του Απριλίου 1081. Τόσο ο πατριάρχης όσο και ο *καίσαρας* Ιωάννης Δούκας θορυβήθηκαν από αυτή την ενέργεια η οποία ίσως προμήνυε σκέψεις παραγκωνισμού της επίσημης συζύγου του Αλεξίου, αλλά και την επιβεβαίωση των φημών που ήθελαν τον αυτοκράτορα να διατηρεί στενές, ίσως ερωτικές σχέσεις με τη σύζυγο του προκάτοχου του, Μαρία την Αλανή.

Ένα ακόμα περιστατικό που αναδεικνύει τη διατάραξη των σχέσεων μεταξύ Δουκών και Κομνηνών συνέβη νωρίτερα από τη στέψη, κατά την είσοδο του ναυτικού των στασιαστών στο λιμάνι της πρωτεύουσας. Ο Γεώργιος Παλαιολόγος, διέταξε τους ναύτες να προβούν σε επευφημίες του ζεύγους Αλεξίου και Ειρήνης όταν ο στόλος εισήλθε στο λιμάνι. Οι εκπρόσωποι των Κομνηνών στο στόλο, επιχείρησαν να αποφύγουν τις κοινές επευφημίες με τον Γεώργιο που ήταν και συγγενής εξ αγχιστείας με την Ειρήνη Δούκαινα να επιβάλει στους ναύτες επευφημίες και για τα δυο πρόσωπα του ζεύγους⁹⁷.

Η στέψη και της Ειρήνης έλαβε χώρα επτά ημέρες μετά του Αλεξίου, στις έντεκα Απριλίου⁹⁸. Η καθυστέρηση της μιας εβδομάδας για τη στέψη και της Ειρήνης προκάλεσε σημαντικό πλήγμα στο πρόσωπο του αυτοκράτορα, καθώς τόσο το παρελθόν της Μαρίας της

96 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, X, IX, 4, 90-1: *οὐ μόνον δὲ ὅποσοι τοῦ συρφετώδους ὄχλου τῶν Βυζαντίων καὶ ἀνάλκιδες πάντη καὶ ἀπειροπόλεμοι τὰς τῶν Λατίνων φάλαγγας θεασάμενοι ἔστενον ὥμωζον ἔστερνοτύπουν μὴ ἔχοντες ὑπὸ φόβου ὃ τι καὶ δράσαιεν, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ὅποσοι εὖνοι περὶ τὸν αὐτοκράτορα, τὴν Πέμπτην ἐκείνην φανταζόμενοι καθ' ἣν ἡ τῆς πόλεως γέγονεν ἄλωσις, καὶ δεδιότες διὰ τοῦτο τὴν ἐνισταμένην ἡμέραν, μὴ τις ἔκτισις τῶν τότε γεγενημένων συμβαίη.*

97 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, III, II, 1, ⁷⁸⁻⁸⁴.

98 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, III, II, 7, ⁸³⁻⁸⁴.

Αλανής όσο βέβαια και οι φήμες για ερωτική σχέση της με τον Αλέξιο προκαλούσαν αντιδράσεις για τον ηθικό χαρακτήρα του νέου αυτοκράτορα και, βέβαια, για τον τρόπο που κατανοούσε τη σχέση μεταξύ Ορθοδοξίας και ορθοπραξίας⁹⁹. Η Μαρία είχε νυμφευθεί τον προκάτοχο του Αλεξίου, Νικηφόρο Γ', ο οποίος όμως παντρευόταν για τρίτη φορά, άρα διέπραττε μοιχεία σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο¹⁰⁰. Από την άλλη πλευρά, η Μαρία η Αλανή, σύζυγος του παραιτηθέντος Μιχαήλ Ζ' τελούσε το δεύτερο γάμο της, χωρίς ωστόσο ο Μιχαήλ να έχει πεθάνει, πράγμα που δημιουργούσε μεγάλες αντιδράσεις για την ηθική της¹⁰¹. Η Μαρία, είχε αποκτήσει από τον πρώτο της γάμο έναν γιο, τον οποίο ο Βοτανειάτης δεν προόριζε για διάδοχο του, αφού στη θέση αυτή είχε ορίσει κάποιον Νικηφόρο Συναδηνό¹⁰². Πριν τη στάση των Κομνηνών η Μαρία υιοθέτησε τον Αλέξιο, συνδεόμενη με μια ισχυρή οικογένεια της αριστοκρατίας, η οποία όμως με τη σειρά της συνδέθηκε με την εκπρόσωπο της δυναστικής συνέχειας¹⁰³.

Η προσπάθεια σύνδεσης του Αλεξίου με τη Μαρία, όπως φαίνεται, είχε αρκετές νομικές και ηθικές προεκτάσεις. Σε αυτή την επιχειρούμενη σύνδεση, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η μητέρα του Αλεξίου Άννα Δαλασσηνή, που η αντιπάθεια της προς τους Δούκες έχει αναφερθεί παραπάνω. Πρακτικά η σύνδεση με γαμήλια δεσμά του Αλεξίου και της Μαρίας θα προκαλούσε τόσο την παραβίαση των ηθικών κανόνων της εποχής όσο και τους ιερούς κανόνες της Εκκλησίας, αφού δεν επιτρεπόταν σε σύζυγο να παραγκωνίσει τη σύζυγο του ώστε να νυμφευθεί την ερωμένη του¹⁰⁴. Βέβαια μεγάλο ηθικό πλήγμα για τον νέο αυτοκράτορα ήταν και η επιδίωξη της επισημοποίησης της σχέσης του με τη θετή του μητέρα, που ακόμα και σήμερα θα προκαλούσε μεγάλες αντιδράσεις.

Η στέψη της Ειρήνης ακολουθήθηκε από την παραίτηση του πατριάρχη Κοσμά. Η Άννα Δαλασσηνή είχε απαιτήσει την παραίτηση του πατριάρχη με σκοπό να τον αντικαταστήσει με τον Ευστράτιο Γαριδά, ο οποίος θεωρούνταν προστατευόμενος της. Ο πατριάρχης από την πλευρά του διεκδίκησε τη στέψη της Ειρήνης ως προϋπόθεση για την παραίτηση του¹⁰⁵. Ο Ζωναράς αναφέρει ότι ο πατριάρχης παραιτήθηκε από τη θέση του, κυρίως επειδή η κατάσταση στο αυτοκρατορικό περιβάλλον ήταν τέτοια που δεν επέτρεπε την παραμονή ενός θεοσεβούμενου ανθρώπου σαν τον Κοσμά¹⁰⁶. Από τη διήγηση της Κομνηνής φαίνεται ότι η απόφαση αντικατάστασης του Κοσμά

99 ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 114.

100 ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Ιστορία*, 255, ₂₋₃: *συναγαγὼν ἑνατὸν καὶ γυνὸς ὅπῃ κακοῦ φέρεται μοιχείαν ἅμα καὶ τριγαμίαν ἐύλογον*.

101 ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*, 182, ₅₋₇; LAIOU, *Critics*, 173.

102 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, II, II. ₇₅₋₈₂.

103 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, II. I. ₂₋₄.

104 ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα*, τομ. 2, 505-506: *ὁ μέντοι καταλιμπάνων τὴν νομίμως συναφθεῖσαν αὐτῷ γυναῖκα, καὶ ἑτέραν ἀγόμενος, κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἀπόφασιν, τῷ τῆς μοιχείας ὑπόκειται κρίμασι*.

105 ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Εἰς*, 46.

106 ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή*, τομ. III, 734, ₁₋₆: *ὁ δὲ τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων ἀρχιερατέων ἐκεῖνος Κοσμάς, τῇ τῶν κοινῶν πραγμάτων μεταχειρίσει ἀπαρεσκόμενος καὶ ἀπεγνωκὼς τὴν διόρθωσιν, τῷ ὑπηρέτῃ «ἄρον» εἰπὼν «τὸ ψαλτήριον καὶ*

ήταν αποκλειστική απόφαση της μητέρας του Αλεξίου, η οποία προτιμούσε έναν άνθρωπο της εμπιστοσύνης της στο πατριαρχικό θρόνο -σαν τον Γαριδά- παρά κάποιον που θα μπορούσε αργότερα να αντιταχθεί στα συμφέροντα της οικογένειας της¹⁰⁷.

Ο Αλέξιος και από τη δική του πλευρά, μετά την άνοδο του στο θρόνο, επέλεξε να στηρίξει την εξουσία του κυρίως στην οικογένεια του και τους συμμάχους της. Καθιέρωσε αρχικά νέα τιτλοφορία με το πρόθεμα *σεβαστός*, το οποίο είχε καταγωγή από το ρωμαϊκό *augustus* της ύστερης αρχαιότητας αποκλειστικό για το Ρωμαίο ηγεμόνα¹⁰⁸. Το πρόθεμα *σεβαστός* κυριαρχεί στα μέλη της ανώτερης αριστοκρατικής τάξης, η οποία όμως αποτελείται αποκλειστικά σχεδόν από εξ αίματος ή εξ αγχιστείας συγγενείς του αυτοκράτορα. Η νέα αυτή τάξη που δημιουργείται, με κοινό της χαρακτηριστικό τη συγγένεια με τον αυτοκράτορα, διαφέρει αρκετά από την έκδηλη κοινωνική κινητικότητα και την ανυπαρξία αυστηρής κοινωνικής δομής του ενδέκατου αιώνα.

Την κομνήνεια περίοδο κριτήριο στην επιλογή των υψηλότερων τίτλων ήταν ο βαθμός συγγένειας με τον βασιλέα. Αντίθετα στις παλαιότερες δυναστείες οι άμεσοι απόγονοι των αυτοκρατόρων δεν συμμετείχαν έμπρακτα στην άσκηση της εξουσίας. Οι τίτλοι που κατείχαν αντιπροσώπευαν την ιεράρχηση τους σε σχέση με την εξουσία¹⁰⁹. Τελικά, οι αλλαγές στο τρόπο διαμοιρασμού και άσκησης της εξουσίας στόχο είχαν την ενίσχυση της υπακοής προς τον βασιλέα, όπως και την ομοψυχία που μπορεί να εξασφαλίσει αυτή όταν υπηρετείται από άτομα με συγγενικούς δεσμούς. Σε αντίθεση με τον ενδέκατο αιώνα, που οι στάσεις και ο σφετερισμός της εξουσίας αποτελούσε συχνή αιτία πολιτικής αστάθειας και οικονομικής καταστροφής της αυτοκρατορίας, μέχρι το 1118, έτος θανάτου του Αλεξίου η αυτοκρατορία κατάφερε να αντιμετωπίσει άμεσα και με πυγμή παρόμοιες προσπάθειες¹¹⁰.

Ένα ακόμα σημείο που δημιουργήσε κλίμα αντίδρασης και απογοήτευσης τόσο από την πλευρά του λαού όσο και από την Εκκλησία, ήταν η δήμευση μέρους της εκκλησιαστικής περιουσίας για την κοπή νομισμάτων που θα χρηματοδοτούσαν τη δημιουργία στρατού κατά των Νορμανδών.

Ο Νορμανδός δούκας της Απουλίας, Ροβέρτος Γυισκάρδος, μετά και την πτώση του Μιχαήλ Ζ' και την απώλεια των προνομίων που απολάμβανε ως μέρος της συμμαχίας του με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα, επιχείρησε ξανά επιθέσεις κατά των δυτικών επαρχιών της αυτοκρατορίας. Είναι αρκετά ενδιαφέρον ότι στις αψιμαχίες που διήρκεσαν από το 1081 ως το 1085, οι Νορμανδοί είχαν και την υποστήριξη του πάπα Γρηγορίου Ζ'.

συνέπου μοι» τῆς ἐκκλησίας ὑπανεχώρησε καὶ πολλὰ παρὰ τῶν κρατούντων παρακληθεὶς ὑποστρέψαι οὐχ ὑπενόστησεν.

107ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, III,II,7.⁷⁴⁻⁷⁷.

108ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Γ'1, 245.

109ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Γ'1, 249.

110ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 58.

Τα τέλη του ενδέκατου αιώνα οι σχέσεις του πάπα και του Γερμανού αυτοκράτορα είχαν φτάσει στο ναδίρ, με αποτέλεσμα τη συμμαχία των Νορμανδών με τον Γρηγόριο Ζ', τον Ιούνιο του 1080 ο Ροβέρτος Γυισκάρδος έθεσε εαυτόν υποτελή της Αγίας Έδρας¹¹¹. Τον Ιούλιο του 1080, με επιστολή του ο πάπας στους επισκόπους Καλαβρίας και Απουλίας, ζήτησε την υποστήριξη του έκπτωτου Μιχαήλ Ζ' στην διεκδίκηση του θρόνου του, ο οποίος υποτίθεται ότι είχε καταφέρει να δραπετεύσει από την Κωνσταντινούπολη και είχε ζητήσει από τον σύμμαχο Ροβέρτο στρατιωτική βοήθεια στο πλαίσιο της συμφωνίας που είχαν καταλήξει τον Αύγουστο του 1074¹¹². Επίσης ένα χρόνο αργότερα, τον Απρίλιο του 1081, με νέα επιστολή του ο πάπας απαίτησε από το Δόγη της Βενετίας Δομίνικο Σίλβιο να μην συμμαχήσει με τον αφορισμένο Βυζαντινό αυτοκράτορα¹¹³. Από την πλευρά του πάπα, η στήριξη που παρείχε στους Νορμανδούς θα είχε άμεσες ωφέλειες για τη δυτική Εκκλησία αφού στόχευε στην επανένωση των Εκκλησιών, μετά το σχίσμα του 1054, αλλά βέβαια και στην υπαγωγή της ανατολικής Εκκλησίας στη δυτική¹¹⁴.

Στόχος του Ροβέρτου, σύμφωνα με την Κομνηνή ήταν η κατάλυση του βυζαντινού κράτους αλλά για να το επιτύχει αυτό έπρεπε να αποκτήσει μια στρατιωτική βάση στα δυτικά ηπειρωτικά εδάφη της αυτοκρατορίας¹¹⁵. Η αντίδραση του Αλεξίου Α' ήταν άμεση. Αφού μεταβίβασε την εξουσία στη μητέρα του Άννα Δαλασσηνή για το διάστημα που θα απουσίαζε από την πρωτεύουσα, ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1081 για το Δυρράχιο¹¹⁶. Στις 18 Οκτωβρίου 1081 ο ιδιαίτερα ετερόκλητος στρατός της αυτοκρατορίας ηττήθηκε από τους Νορμανδούς, οι οποίοι κατάφεραν να καταλάβουν και το Δυρράχιο.

Αποτέλεσμα της ήττας στο Δυρράχιο ήταν η αποκάλυψη της αδυναμίας του βυζαντινού στρατού αλλά και η οικονομική εξασθένηση της αυτοκρατορίας. Βασικοί υπαίτιοι της κατάστασης ήταν οι προκάτοχοι του Αλεξίου, Μιχαήλ Ζ' και Νικηφόρος Βοτανειάτης. Ο Αλέξιος κατανοούσε ότι χωρίς τη μέγιστη οικονομική ευχέρεια δεν θα μπορούσε να αποκρούσει την επίθεση των Νορμανδών, ειδικά σε μια περίοδο που οι μισθοφόροι αυξάνονταν σε αριθμό στο στράτευμα. Το δίλημμα στο οποίο εισήλθε αφορούσε είτε την παραίτηση του από το θρόνο ώστε να μην κατηγορηθεί ως υπαίτιος της επικείμενης ήττας ή τη συγκέντρωση με κάθε δυνατό μέσο για τη συγκρότηση ενός αξιόμαχου μισθοφορικού στρατού¹¹⁷. Η Άννα Κομνηνή ίσως υπερβάλλει για τη δύσκολη θέση του πατέρα της σε μια προσπάθεια να δικαιολογήσει την απόφαση του να εκποιήσει την εκκλησιαστική περιουσία, η οποία αν και αποτελούσε τη μοναδική οδό ευρέσεως των

111MCQUEEN, *Relations*, 438.

112*Gregorii VII Registrum*, αρ. VIII,6,523-524.

113*Gregorii VII Registrum*, αρ. IX,8,584-585.

114ΚΟΛΙΑΣ, *Εξωτερική πολιτική*, 246.

115ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, IV,1,2.³²⁻³⁴

116ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, III,VI,3³⁹⁻⁴¹; DOLGER, *Regesten*, том. 2, 1073.

117ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, V,1,5.

απαραίτητων για τη στρατολόγηση ικανοποιητικού στρατού συγχρόνως ήταν και απαγορευτική, αφού θα προκαλούσε τη μέγιστη αντίδραση της Εκκλησίας και του λαού¹¹⁸. Το αδιέξοδο του αυτοκράτορα γίνεται ακόμα πιο κρίσιμο, με την αναφορά του Angold στην παρουσία ομάδας υποστηρικτών του έκπτωτου Μιχαήλ Ζ', η οποία στήριζε τις επιτυχίες του Ροβέρτου κατά του Βυζαντίου. Επίσης, οι Νορμανδοί απειλούσαν τις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, οι οποίες δεν είχαν υποστεί τις καταστρεπτικές λεηλασίες των Τούρκων όπως αυτές στην Ανατολή και ακόμα αποτελούσαν σημαντικό φορολογικό έσοδο για τα κρατικά ταμεία¹¹⁹.

Αρχικά, ο Αλέξιος ζήτησε από τους συγγενείς του και τις συμμαχικές σε αυτούς αριστοκρατικές οικογένειες τη διάθεση πολύτιμων αγαθών από χρυσό και άργυρο ώστε να μετατραπούν σε νομίσματα. Τα πρώτα χρήματα που συγκεντρώθηκαν, απεστάλησαν στον Ερρίκο Δ' της Γερμανίας, ως παρακίνηση για μια εισβολή του στη βόρεια Ιταλία¹²⁰.

Η οικονομική εξαθλίωση του κράτους επέβαλε στον Αλέξιο να απαιτήσει και δεύτερη φορά χρήματα για τον εξοπλισμό ικανοποιητικού στρατού. Η πληροφορία ότι ο Ροβέρτος προετοίμαζε νέα επίθεση κατά της αυτοκρατορίας είχε φτάσει στην πρωτεύουσα με αποτέλεσμα την επίσπευση της συλλογής χρημάτων. Το αυτοκρατορικό συμβούλιο ανακάλυψε εκκλησιαστική νομοθεσία που επέτρεπε την εκποίηση των ιερών σκευών και κειμηλίων των εκκλησιών μόνο αν τα χρήματα που θα συγκεντρώνονταν είχαν ως χρήση την εξαγορά αιχμαλώτων¹²¹.

Η απόφαση της εκποίησης της εκκλησιαστικής περιουσίας δεν ήταν πρωτοφανής για το βυζαντινό κράτος, αφού και παλαιότερα από τους Κομνηνούς, αυτοκράτορες είχαν κινηθεί με τον ίδιο τρόπο. Το έτος 622, ο Ηράκλειος κατά την αναχώρηση του για εκστρατεία κατά των Περσών είχε συγκεντρώσει χρήματα μέσω δανείων από τα ιδρύματα της πόλης αλλά και μέσω της εκποίησης θησαυρών της Αγίας Σοφίας¹²². Επίσης και ο Μιχαήλ Ζ' είχε προχωρήσει στο ίδιο μέτρο¹²³. Οι πηγές βέβαια δεν εξηγούν το λόγο που ο Μιχαήλ προχώρησε σε μια τέτοια κίνηση, καταλήγοντας ότι απλά συνέλεγε αντικείμενα αξίας για προσωπικό του όφελος. Στην περίπτωση των Κομνηνών, σκοπός της εκποίησης εκτός από τη συλλογή χρημάτων και τη στρατολόγηση αξιόμαχου στρατεύματος ήταν και η απόκρουση των επιθετικών σχεδίων του Ροβέρτου Γυισκάρδου. Ακόμα, ο Αλέξιος, όπως και ο εγγονός του Μανουήλ, συνέχισε να θεωρεί πως οι πρόσφατα χαμένες βυζαντινές κτήσεις της νότιας Ιταλίας ήταν άξιες διεκδίκησης και επαναφοράς υπό βυζαντινή κυριαρχία. Η Άννα κάνει λόγο για τη θρησκευτική καταπίεση που βίωναν οι

118ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, 53.

119ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 215.

120ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, VI,III.3.⁶¹⁻⁷⁰.

121ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, VI,II.2.⁸⁹⁻⁹⁷.

122DOLGER, *Regesten*, τομ.1, 176; ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, 466.⁵⁻⁸.

123ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 199.²⁷-200-₂.

Χριστιανοί στη Μικρά Ασία μετά την κατάληψη της από τους Τούρκους σε σύγκριση με τους ορθόδοξους Χριστιανούς της νότιας Ιταλίας που είχαν επιβιώσει της νορμανδικής κατάκτησης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο η εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας αν στόχευε την αποτροπή της θρησκευτικής καταπίεσης, αυτήν τη φορά προερχόμενη από τη Δύση, μπορούσε να εκληφθεί ως απελευθέρωση και εξαγορά αιχμαλώτων¹²⁴.

Η Εκκλησία από την πλευρά της, από τους πρώτους αιώνες της ιδρύσεως της είχε συντάξει, μέσω συνόδων, κανόνες που διασφάλιζαν τον αναπαλλοτρίωτο χαρακτήρα της ιδιοκτησίας της. Την εκκλησιαστική περιουσία συνιστούσαν κινητά ή ακίνητα αντικείμενα αφιερωμένα στο Θεό, άρα αδιαίρετα και αναπόσπαστα από αυτή¹²⁵. Βέβαια εκτός των απαγορεύσεων, η Εκκλησία επέτρεπε τη δωρεά μέρους της περιουσίας της στη Πολιτεία υπό προϋποθέσεις, όπως σε σημαντικές ανάγκες του κράτους ή σε περιπτώσεις φιλανθρωπίας όπως η απελευθέρωση αιχμαλώτων ή η δωρεά σε φτωχούς¹²⁶.

Τα παραπάνω ήταν αρκετά ώστε ο Ισαάκιος, αδελφός του αυτοκράτορα Αλεξίου, να συγκαλέσει εκκλησιαστική σύνοδο στην οποία θα αποφασιζόταν αν θα επέτρεπαν την εκποίηση μέρους της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η Άννα, αν και δεν αναφέρει ξεκάθαρα τη θέση του πατριάρχη Γαριδά, κάνει λόγο για την απορία των συνοδικών εκκλησιαστικών για το λόγο της συνόδου, χωρίς να σημειώνει αυτή του πατριάρχη. Ίσως ο Γαριδάς να γνώριζε από πριν το λόγο της συνόδου και να είχε υποστηρίξει την πρόταση των Κομνηνών. Η σχέση του με τη μητέρα του αυτοκράτορα Άννα Δαλασσηνή ενισχύει την άποψη αυτή¹²⁷.

Η περιγραφή της Άννας είναι πολύ λακωνική στο σημείο αυτό. Ο Ισαάκιος ήταν σύντομος στην ανάλυση του αιτήματος και όπως φαίνεται κατάφερε να πείσει το μεγαλύτερο μέρος του κλήρου¹²⁸. Η μόνη αντίρρηση προήλθε από κάποιον μοναχό Μεταξά, στον οποίο όμως δεν γίνεται σημαντική αναφορά, αντίθετα αρκετά επιγραμματικά η Άννα καταλήγει στην έγκριση της εκποίησης¹²⁹. Ο σημαντικότερος αντίπαλος του Αλεξίου Κομνηνού την εποχή, Λέοντας Χαλκηδόνης, απουσίαζε από τη συγκεκριμένη σύνοδο. Είναι μια σημαντική απώλεια για τους διαφωνούντες με την εγκριτική απόφαση. Ο Λέοντας στα επόμενα χρόνια θα αποτελέσει ίσως τη μοναδική φωνή αντίρρησης στα σχέδια του Αλεξίου Κομνηνού και η απουσία του από τη συγκεκριμένη σύνοδο εγείρει πολλά ερωτήματα. Είναι χαρακτηριστική η επιστολή που έγραψε ο Λέοντας προς τον Αλέξιο μεταξύ Αυγούστου 1082 και Δεκεμβρίου 1083 στην οποία καταλογίζει

124ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, V,II,2.⁹¹⁻⁹³;ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, 56.

125ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τομ.3, 166-167; ό.π. Τομ, 2, 390; ό.π. Τομ. 2, 271.

126ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, 58.

127 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, VI,II,3.⁴⁻⁶: *θεασάμενοι δὲ τοῦτον οἱ τῆς ἱερᾶς συνόδου ἐπ' ἐκκλησίας ἅπαντες συνεδριάζοντες τῷ πατριάρχῃ ἔκθαμβοι γεγονότες ἡρώτων ὅτου χάριν παρεγένετο* ;ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, 58.

128 TIFTIXOGLU, *Kathedalklerus*, 41.

129ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, VI,II,4.¹⁴.

στον αυτοκράτορα εικονομαχικές τάσεις¹³⁰. Τελικά ο Λέοντας την ίδια περίοδο με τη σύνοδο για την εκποίηση συμμετείχε σε μια άλλη σύνοδο, στην οποία είχε οριστεί η παρουσία του από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, τη δίκη του Ιωάννη Ιταλού¹³¹.

Οι αντιδράσεις των εκπροσώπων της Εκκλησίας κατά του αυτοκράτορα για την εκποίηση των ιερών κειμηλίων συνεχίστηκαν για τουλάχιστον δέκα πέντε χρόνια ως και το 1095, όταν λύση έδωσε η σύνοδος των Βλαχερνών. Ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος Λέοντας κατηγόρησε τόσο τον Αλέξιο, όσο και τον πατριάρχη Γαριδά για μια νέας μορφής εικονομαχία και διέκοψε την εκκλησιαστική κοινωνία με τον πατριάρχη¹³². Η υπόθεση των εικονομαχικών θέσεων του αυτοκράτορα απέκτησε νέο χαρακτήρα στη συνέχεια, καθώς οι κατηγορίες του μητροπολίτη υπονοούσαν προσωπική ευθύνη του αυτοκράτορα για τις ήττες του κατά των Νορμανδών, αφού ανήλθε στο θρόνο ως σφετεριστής¹³³.

Η Άννα Κομνηνή κάνει λόγο για έναν ιερέα που δεν είχε καταφέρει να αποκτήσει ιδιαίτερη παιδεία, αλλά μπορούσε να χαρακτηριστεί ενάρετος. Η διήγηση της αποκαλύπτει ότι πέρα από τη πρώτη εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας για τη χρηματοδότηση του αμυντικού πολέμου κατά των Νορμανδών, ο Αλέξιος επανέλαβε την ίδια πρακτική και για την εκστρατεία κατά των Πετσενέγκων το 1087¹³⁴. Στις πληροφορίες για την αντίδραση του Λέοντα Χαλκηδόνος, η Άννα προσθέτει ότι ο μητροπολίτης είχε την υποστήριξη από άτομα εντός της διοίκησης του κράτους, που εχθρεύονταν τη βασιλεία του Αλεξίου Κομνηνού. Μια τέτοια υπόθεση αφορούσε μάλλον μέλη της οικογένειας των Δουκών και τη πολιτική αριστοκρατία της πρωτεύουσας, που τα συμφέροντα τους πλήττονταν από την κυριαρχία της στρατιωτικής αριστοκρατίας¹³⁵. Σε άλλο σημείο της αφήγησης της, η κόρη του Αλεξίου κάνει λόγο για ένα όραμα του Λέοντα που εμφανίστηκε στον Γεώργιο Παλαιολόγο. Ο Γεώργιος καθώς υποχωρούσε μετά την ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων από τους Πετσενέγκους, έπεσε από το άλογο του με αποτέλεσμα να βρεθεί σε άμεσο κίνδυνο. Η εμφάνιση του Λέοντα ως όραμα τον διέσωσε, αφού ο μητροπολίτης του έδωσε το δικό του άλογο, ώστε να διαφύγει¹³⁶. Η αυθεντικότητα του οράματος δεν μπορεί να εξακριβωθεί, όμως για την Άννα αποτελεί ένα αληθινό περιστατικό το οποίο δικαιολογεί τις σχέσεις του Γεωργίου με τον μητροπολίτη. Επίσης, φαίνεται ότι η άνεση με την οποία ο Λέοντας προβάλλει την αντίδραση του στην πολιτική του αυτοκράτορα να οφείλεται στην ύπαρξη και διατήρηση των πολιτικών

130ΛΕΩΝ, *Επιστολή προς τὸν βασιλέα*, 403.

131GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 145.¹⁵²⁻¹⁶³

132ΦΕΙΔΑΣ, *Ιστορία*, τομ.Β, 289.

133BECK, *Ιστορία*, τομ. 2, 67.

134ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, V, II,5.³²⁻³⁵

135ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, V, II,6.⁴²⁻⁴⁴; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 63; ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, 131.

136ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, VII, IV,1.⁵⁶⁻⁶¹

διασυνδέσεων με τους Δούκες¹³⁷.

Τον Δεκέμβριο του 1085 ο αυτοκράτορας συγκάλεσε σύνοδο, όπου ζήτησε από τον πατριάρχη την καταδίκη του Λέοντα Χαλκηδόνης, εκτός κι αν κατέθετε αποδείξεις για τις κατηγορίες του προς τον πατριάρχη Γαριδά. Ο μητροπολίτης αρνήθηκε να καταθέσει με αποτέλεσμα την καθαίρεση του¹³⁸. Ο Λέοντας όμως δεν καταδικάστηκε λόγω των δογματικών του διαφωνιών με τον πατριάρχη και τον αυτοκράτορα, αλλά για λόγους πειθάρχησης και επαναφοράς στη τάξη μετά τις έντονες αντιδράσεις του στο θέμα της εκποίησης της εκκλησιαστικής περιουσίας για το οποίο η σύνοδος που είχε προηγηθεί είχε δώσει την άδεια της¹³⁹.

Μετά τη καθαίρεση του Λέοντα συνέβη ένα αντίστοιχο γεγονός με το όραμα του Γεωργίου Παλαιολόγου¹⁴⁰. Ένας ιερέας της Αγίας Σοφίας δήλωσε ότι είδε τον καθηρεμένο μητροπολίτη με αυτοκρατορική ενδυμασία και ένα υπερμέγεθες στέμμα στο κεφάλι του¹⁴¹. Η εμφάνιση αυτού του οράματος σήμαινε πως η καθαίρεση του Λέοντα δεν προσέβαλε καθόλου το κύρος του, αντίθετα αυτό είχε ενισχυθεί στη συνείδηση του λαού. Ο μητροπολίτης είχε αποκτήσει χαρακτηριστικά μάρτυρα που διώκοταν παρά το δίκαιο των θέσεων του¹⁴².

Το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης της Κωνσταντινούπολης για τις εξελίξεις της έριδας μεταξύ του Λέοντα και του αυτοκράτορα Αλεξίου είχε αυξηθεί μετά και τα δύο οράματα που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ο Ευστράτιος Νίκαιας, ευνοούμενος του αυτοκράτορα και ειδικός σύμβουλος σε θρησκευτικά θέματα, συνέγραψε την ίδια περίοδο ένα διάλογο μεταξύ του ίδιου και του μητροπολίτη Λέοντα. Στην εισαγωγή διευκρινίζει ότι ο διάλογος γινόταν μεταξύ δυο φανταστικών προσώπων, του Φιλοσυνήτη, που ήταν ο Λέοντας, και του Φιλαλήθη, που ήταν ο Ευστράτιος. Στον αρχικό διάλογο αποδεικνύεται η έκταση που είχε πάρει το θέμα και εκτός των ανακτόρων. Ο πρώτος, καθώς επιστρέφει από τα ανάκτορα συναντά τον δεύτερο και συζητά τις εξελίξεις στο μείζον θέμα της έριδας¹⁴³.

Η έριδα μεταξύ του Λέοντα και του αυτοκράτορα έληξε τελικά με τη σύνοδο των Βλαχερνών το 1095. Η σημασία που απέδιδε ο Αλέξιος στις αντιδράσεις του Λέοντα για την εκποίηση των εκκλησιαστικών κειμηλίων ήταν μεγάλη και γίνεται έκδηλη από τον αριθμό των συμμετεχόντων στη σύνοδο. Εκτός του ίδιου του αυτοκράτορα και των δυο αδελφών του, Ισαακίου

137ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 64.

138GRUMEL, *Regestes*, n.939.

139ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, 126.

140 Ο χρόνος της δεύτερης εμφάνισης του Λέοντα Χαλκηδόνης σε όραμα τοποθετείται από τον Γλαβίνα μετά την καθαίρεση του μητροπολίτη. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, 134.

141Τὸ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὄραμα, 365β.

142ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, 134-135; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 323.

143ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΝΙΚΑΙΑΣ, *Διάλογος*, σελ.127: *ΦΙΛΑΛΗΘΗΣ. Ποῦ δὴ καὶ πόθεν, ὦν φιλοσύνηθες; ΦΙΛΟΣΥΝΗΘΗΣ. Οἴκαδε καὶ ἐξ' ἀνακτόρων φιλάληθες. Ἀλλὰ πῶς αὐτὸς ἑαυτὸν ὑπεξάγων ἀνέχῃ μὴ παρεῖναι ταῖς κοιναῖς συζητήσεσι; ΦΙΛΑΛΗΘΗΣ. Τί δὲ γέγονε τι καινὸν πρὸς ὃ κοινῇς τὰ ἡμετέρα δεῖται συνελεύσεως;* ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, 195; ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ, *Ευστράτιος*, 50.

και Αδριανού στη σύνοδο έλαβαν μέρος ακόμα σαράντα έξι κρατικοί υπάλληλοι, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και Ιεροσολύμων μαζί με είκοσι τέσσερις μητροπολίτες, δώδεκα κατώτεροι εκκλησιαστικοί, δέκα πέντε ηγούμενοι ιερών μονών όπως και *πλήθος ἑτερον μοναχῶν ἱκανὸν ἐκ διαφορῶν μοναστηρίων*¹⁴⁴.

Το έργο της συνόδου συνοψίζεται στην ανάγνωση από τον αυτοκράτορα της απόφασης της εβδόμης Οικουμενικής συνόδου που αφορά στην προσκύνηση των εικόνων. Στη συνέχεια ακολούθησε ένας διάλογος μεταξύ του αυτοκράτορα και του πλήθους σχετικά με τη δογματικά ορθή προσκύνηση των εικόνων¹⁴⁵. Τέλος, ο Αλέξιος απηύθυνε τον λόγο στον μητροπολίτη Λέοντα το οποίο ρώτησε αν συμφωνεί με όσα είχαν λεχθεί από τον ίδιο και το σώμα της συνόδου. Η καταφατική απάντηση του Λέοντα, σήμαινε την αποδοχή από πλευράς του μητροπολίτη των θέσεων του Αλεξίου και της συνόδου σχετικά με τις εικόνες, όπως και την επιτυχία της συνόδου¹⁴⁶. Όπως σημειώνει ο Νικήτας Χωνιάτης, ύστερα και από παραινήσεις από τους συνέδρους, συμφώνησε τελικά στις αποφάσεις της συνόδου και επανήλθε στον μητροπολιτικό θρόνο της Χαλκηδόνας¹⁴⁷.

Τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού η πίεση των εξωτερικών κινδύνων, που στόχο είχαν την κατάλυση της αυτοκρατορίας αυξάνονταν συνεχώς. Η υποστήριξη που είχε ο βασιλέας από το στενό οικογενειακό του κύκλο ήταν ο λόγος που κατάφερε να επιβιώσει στην εξουσία. Η εξασφάλιση του θρόνου δεν αποτέλεσε αμέσως σημείο καμπής για την πορεία της αυτοκρατορίας. Οι λανθασμένες πολιτικές επιλογές των προκατόχων του συνοδευόμενες με τις στρατιωτικές εξελίξεις του ενδέκατου αιώνα είχαν φέρει την αυτοκρατορία ένα βήμα πριν την καταστροφή. Τα πρώτα δυο χρόνια της βασιλείας του κατάφερε να φέρει την ομόνοια στο εσωτερικό του παλατιού μέσω της χορήγησης αξιωμάτων και τίτλων στον οικογενειακό του κύκλο. Με άλλα λόγια, η κυριαρχία των συγγενών του αυτοκράτορα στις θέσεις εξουσίας και διοίκησης του κράτους είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας κλειστής ομάδας αριστοκρατών που νέμονταν την αυτοκρατορική εξουσία μαζί με τα προνόμια με τα οποία συνοδεύεται. Ο Ζωναράς στο τέλος του έργου του κάνει μια σοβαρή κριτική στον Αλέξιο. Καταλογίζει στον αυτοκράτορα ότι απομακρύνθηκε από τα έθιμα της παραδοσιακής άσκησης της εξουσίας. Αδιαφόρησε για τα θέματα του λαού και τη φροντίδα της δικαιοσύνης. Κατηγόρησε τον βασιλέα ότι ενδιαφερόταν περισσότερο για την ευημερία της οικογένειας του παρά του λαού του, ενώ αναφέρει ότι αποκαλούσε τα βασιλικά ανάκτορα σπίτι του¹⁴⁸.

144Αλέξιος ΚΟΜΝΗΝΟΣ, Τò σημείωμα, στ. 973D-976A.

145Αλέξιος ΚΟΜΝΗΝΟΣ, Τò σημείωμα, στ. 980D-981C.

146ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Έρις, 192.

147ΧΩΝΙΑΤΗΣ, Σύνοψις, 7. : *ταῖς τῶν πολλῶν δι' ὅμως ὑπομαλαχθεῖς παραινήσεσιν, ἐνέδωκέ τε ἄγαν, καὶ τῇ συνόδῳ συμφωνήσας, τὸν οἰκεῖον αὐτῆς θρόνον ἀπέλαβεν* ; ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Έρις, 193.

148ΖΩΝΑΡΑΣ, Έπιτομή, τομ. III, 766.⁴⁻¹⁶

Η αναφορά του Ζωναρά αποκαλύπτει και μια πτυχή της εικόνας του αυτοκράτορα που είχε δημιουργηθεί στην κοινή γνώμη. Ο λαός μαζί με την Εκκλησία θεωρούσαν μάλλον αρνητική την εξέλιξη της ανόδου του Αλεξίου στο θρόνο. Από την πρώτη στιγμή, με την είσοδο του στρατού των Κομνηνών και τις λεηλασίες που ακολούθησαν, η μεγάλη μάζα του πληθυσμού απομακρύνθηκε από τη στήριξη που θα μπορούσε να παρέχει προς τον νέο ηγεμόνα. Στη συνέχεια, η εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας, αλλά και οι σχέσεις του αυτοκράτορα με τη Μαρία Αλανή, έθεσαν σημαντικές αμφιβολίες για την ηθική του και την ορθόδοξη πίστη του, τόσο στο λαό όσο και στην Εκκλησία. Ο Αλέξιος βρισκόταν σε δύσκολη θέση και χρειάστηκε να αναζητήσει διεξόδους από την κοινωνική πίεση που του ασκούσαν. Η πρώτη λύση που βρήκε ήταν η κατηγορία και αποπομπή σε δίκη του Ιωάννη Ιταλού. Στη συνέχεια κινήθηκε κατά των Βογόμιλων που είχαν καταφέρει να εισχωρήσουν στη βυζαντινή πρωτεύουσα, αλλά και σε όλη την αυτοκρατορία. Η δίωξη των αιρέσεων ήταν η πιο επιτυχημένη πολιτική κίνηση του αυτοκράτορα ώστε να επηρεάσει άμεσα τη λαϊκή ευαισθησία και να κερδίσει τη στήριξη της Εκκλησίας¹⁴⁹.

149ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 242.

Κεφάλαιο Β'

Η δίκη του Ιωάννη Ιταλού.

Ο τρόπος που κατάφερε ο Αλέξιος Κομνηνός το 1081 να κατακτήσει τον θρόνο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δημιούργησε σοβαρούς προβληματισμούς στους σύγχρονους ερευνητές, αφού με την άνοδο του άλλαξε και η πολιτική του Κράτους. Η παράδοση του 11^{ου} αιώνα που ήθελε τον αυτοκράτορα αρωγό στην υποστήριξη του λαού, με γενναιόδωρες προσφορές και ικανοποίηση των απαιτήσεων του, δεν έβρισκε σύμφωνο τον Αλέξιο. Η νέα αρχή της εξουσίας έθεσε ως προτεραιότητα την ανεύρεση πόρων για την ολοκλήρωση της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της. Η ανασυγκρότηση του στρατού και η οργάνωση των αμυντικών λειτουργιών της αυτοκρατορίας ήταν η βασική ευθύνη ενός βασιλέα σε μια εποχή που το κράτος του βαλλόταν από κάθε κατεύθυνση.

Ο λαός της Κωνσταντινούπολης τον 11^ο αιώνα φαίνεται πως ακόμα συμμετείχε στην άσκηση της πολιτικής μέσω των πιέσεων που κατάφερνε να ασκεί στους αυτοκράτορες πριν το 1081. Άξια αναφοράς είναι η ανατροπή του Μιχαήλ Ε' από τη πολιτική δύναμη που άσκησε ο όχλος της πρωτεύουσας¹⁵⁰. Αυτή η δύναμη του λαού και η άσκηση της όταν θεωρούσε ότι πλήττεται το αυτοκρατορικό κύρος και η δυναστική συνέχεια εξαφανίζεται εντελώς κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου, πέρα από μερικές σπάνιες εμφανίσεις στη πολιτική σκηνή, όλες υπέρ της αυτοκρατορικής πολιτικής.

Ο Αλέξιος Κομνηνός κατάφερε να πάρει με το μέρος του, την αφυπνισμένη μερίδα του λαού και να τρέψει τη πολιτική της δύναμη υπέρ της δικής του πολιτικής¹⁵¹. Οι διώξεις των αιρετικών που δρούσαν στην Κωνσταντινούπολη έχουν σημαντικό ρόλο στην αλλαγή των διαθέσεων του λαού. Σύμφωνα με τον Angold, ο αυτοκράτορας Αλέξιος πέτυχε την εναρμόνιση της σκληρής πολιτικής του με τις διαθέσεις του λαού, προβάλλοντας τον εαυτό του ως προστάτη της ορθόδοξης πίστης. Με αλλά λόγια, κατάφερε να επηρεάσει το λαϊκό θρησκευτικό αίσθημα. Οι διώξεις που εξαπέλυσε κατά του Ιωάννη Ιταλού και κατά των Βογόμιλων, δείχνει το έντονο ενδιαφέρον του αυτοκράτορα ενάντια σε κάθε μορφή αμφισβήτησης, είτε αυτή ήταν πολιτική είτε θρησκευτική¹⁵².

Αυτό το έντονο ενδιαφέρον του Αλεξίου φαίνεται να έχει ως στόχο περισσότερο την δημιουργία μιας δυναστικής προπαγάνδας πάρα την προστασία των πιστών από τις αιρέσεις. Ένα καλό παράδειγμα αυτής της άποψης είναι η προσθήκη, για πρώτη φορά από το 843, δηλαδή το

150ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 241.

151MAMAΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 138.

152ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 242.

τέλος της εικονομαχίας, νέων αναθεμάτων στο *Συνοδικό τῆς Ὁρθοδοξίας*¹⁵³, που αφορούσαν καταδικαστικές αποφάσεις εναντίον τριών περιπτώσεων. Το *Συνοδικό τῆς Ὁρθοδοξίας* συνηθιζόταν να διαβάζεται κάθε χρόνο την πρώτη Κυριακή της Μεγάλης Τεσσαρακοστής.

Πρακτικά ο Αλέξιος εξαπέλυσε διώξεις κατά των αιρετικών προκειμένου να εξασφαλίσει την ομόνοια στο εσωτερικό του κράτους, αλλά και τη γαλήνη στο χώρο και στις σχέσεις του με την Εκκλησία¹⁵⁴.

Η υπόθεση του Ιωάννη Ιταλού προδίδει ακριβώς τις προθέσεις του Αλεξίου στον αγώνα του κατά της διαφορετικής άποψης εντός της πρωτεύουσας που για τον ίδιο, στόχος της ήταν η αντιπολίτευση στο καθεστώς του. Ο φιλόσοφος με καταγωγή από τη νότιο Ιταλία¹⁵⁵ ήρθε αντιμέτωπος με την εκκλησιαστική και την αυτοκρατορική κρίση σε δυο περιπτώσεις, αρχικά επί Μιχαήλ Ζ' το 1076 και αργότερα επί Αλεξίου Α' το 1082.

Στην πρώτη περίπτωση οι θέσεις του φιλοσόφου κρίθηκαν αιρετικές και αναθεματίστηκαν όχι όμως και ο ίδιος¹⁵⁶. Τα πρακτικά της διαδικασίας δεν έχουν σωθεί. Στην επανεξέταση του θέματος, την εποχή του Αλεξίου γίνεται συχνή αναφορά στα γεγονότα του 1076, οπότε υπάρχει η δυνατότητα να εξαχθεί ένα χρήσιμο συμπέρασμα για τη διαδικασία¹⁵⁷. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Ζ', κατέθεσε στην εκκλησιαστική σύνοδο μια ανώνυμη λίστα με τις δογματικές θέσεις του φιλοσόφου¹⁵⁸. Ο Ιταλός κατάφερε να αποφύγει τον προσωπικό αναθεματισμό του, αλλά όχι και των ιδεών του και γι αυτόν το λόγο προσέφυγε στον πατριάρχη Κοσμά Α' με έγγραφη ομολογία πίστης με σκοπό την αποκατάσταση του κύρους του και την επιβεβαίωση της ορθοδοξίας του¹⁵⁹. Σύμφωνα με την άποψη του Μαμαγκάκη, και ενώ οι λόγοι προσφυγής στον πατριάρχη παραμένουν αδιευκρίνιστοι, ίσως ο φιλόσοφος προσπάθησε να εκμεταλλευτεί την ευνοϊκή για αυτόν κατάσταση¹⁶⁰. Είχε καταφέρει να εξασφαλίσει την υποστήριξη της αριστοκρατικής οικογένειας των Δουκών, που κατείχαν και το θρόνο, όπως πληροφορεί η Άννα Κομνηνή¹⁶¹. Άρα πιο πιθανό είναι να περίμενε ανάλογη τοποθέτηση και από πλευράς της ηγεσίας της Εκκλησίας, κάτι που δεν έγινε, αφού ο πατριάρχης Κοσμάς Α' προτίμησε να μην τοποθετηθεί επί της διαδικασίας, μάλλον λόγω της πολιτικής βαρύτητας που συγκέντρωνε στο πρόσωπο του ο φιλόσοφος.

Η δεύτερη περίπτωση είχε δυο σκέλη. Αρχικά ο αυτοκράτορας, σύμφωνα με την κόρη του

153 GOUILLARD, *Συνοδικόν*.

154 ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Έρις*, σ. 26.

155 KOMNHNH, *Αλεξιάς*, V, VIII, 1, 35: οὗτος δὲ ὁ Ἰταλός (...) ὥρμητο μὲν ἐξ Ἰταλίας καὶ ἐν τῇ Σικελίᾳ ἐφ' ἱκανὸν διέτριψε.

156 GRUMEL, *Régestes*, αρ. 907.

157 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 133-174.

158 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 143.¹¹²⁻¹¹⁶.

159 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 143.¹²⁴⁻¹²⁷.

160 ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 140.

161 KOMNHNH, *Αλεξιάς*, V, VIII, 4, ⁷⁵⁻⁷⁶: τοῦτον προσηταιρίσατο καὶ ὁ τῆνικαῦτα βασιλεύων Μιχαὴλ ὁ Δούκας καὶ οἱ τοῦτου ἀδελφοί.

Άννα Κομνηνή, είχε διαπιστώσει ότι την περίοδο πριν την άνοδο του στο θρόνο η παιδεία είχε δεχθεί ισχυρό πλήγμα στην πρωτεύουσα. Συγκεκριμένα η Άννα αναφέρει ότι με υπαιτιότητα των διδασκαλίων του Ιταλού, όπως και του ίδιου, είχε προκύψει μια ροπή προς τη μελέτη της αρχαιοελληνικής αντί της εκκλησιαστικής παιδείας. Στόχος του Αλεξίου ήταν η ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης και γι' αυτό τον λόγο ανέθεσε στον αδελφό του *σεβαστοκράτορα* Ισαάκιο την εξέταση της υπόθεσης. Εκείνος, αφού διαπίστωσε την υπαιτιότητα του Ιταλού μετά από δημόσιο έλεγχο και με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλέα διατάχθηκε η σύγκληση των αρμόδιων εκκλησιαστικών οργάνων, με προεδρεύοντα τον πατριάρχη Ευστράτιο Γαριδά¹⁶².

Από την άλλη πλευρά, τα πρακτικά της δίκης του Ιταλού και πιο συγκεκριμένα η *βασιλική σημείωσις* του αυτοκράτορα αναφέρει ότι ο φιλόσοφος αυτοβούλως κινήθηκε προς την επανεξέταση της υπόθεσης του¹⁶³. Η *βασιλική σημείωσις* αποτελεί τον εναρκτήριο λόγο του αυτοκράτορα στα *Πρακτικά* της δίκης, εκεί ο Αλέξιος τοποθετήθηκε επί της δίκης και πρότεινε την ιδανική διαδικασία που έπρεπε να τηρήσουν οι δικαστές. Η κατηγορία της αίρεσης, ακόμα και αν δεν στόχευε το άτομο αλλά τις θέσεις του θα είχε βαριές επιπτώσεις για ένα πολιτικό πρόσωπο σαν τον Ιταλό. Ιδίως όταν το 1082 είχε καταφέρει να μαζέψει γύρω του ένα μεγάλο αριθμό μαθητών και η φήμη του προσήλκυε μέλη αριστοκρατικών οικογενειών από την Κωνσταντινούπολη¹⁶⁴. Άρα ο φιλόσοφος, μετά και την απομάκρυνση του Κοσμά Α΄ από τον πατριαρχικό θρόνο και την άνοδο του Ευστράτιου Γαριδά, θεώρησε ότι η ανακίνηση της καταδίκης των θέσεων του θα μπορούσε να λάβει αίσιο τέλος¹⁶⁵.

Η εκκλησιαστική σύνοδος που ξεκίνησε το Μάρτιο του 1082 δεν κατάφερε να ολοκληρωθεί ποτέ. Παρά το γεγονός ότι ξεκίνησε σε μάλλον ευνοϊκό κλίμα για τον Ιωάννη Ιταλό, η σύνοδος τερματίστηκε απότομα μετά την εισβολή του όχλου της πρωτεύουσας στο χώρο που διεξαγόταν, στα υπερώα της Αγίας Σοφίας¹⁶⁶. Τα αίτια που οδήγησαν στην εισβολή του όχλου και τη διακοπή της συνόδου είναι συγκεχυμένα και πολυδιάστατα. Αρχικά, η Κομνηνή δηλώνει βέβαιη ότι ο πατριάρχης Ευστράτιος Γαριδάς είχε γίνει οπαδός των ιδεών του φιλοσόφου ήδη από την πρώτη ανακριτική διαδικασία, μια μέρα πριν τη διακοπή της συνόδου¹⁶⁷. Οι φήμες για την αθώωση του Ιταλού λόγω των σχέσεων του με τον πατριάρχη είχαν διαδοθεί σε όλη την πόλη, με αποτέλεσμα την εξαγρίωση του λαού. Μια άλλη αιτία ίσως ήταν η προέλευση του φιλοσόφου. Η αντίδραση του

162ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, V, IX, 4.⁸²⁻⁹⁴.

163GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 143.¹²⁸⁻¹³²: 'Ο δὲ οὐδ' οὕτως ἐπέμεινεν, ἀλλὰ τοῦ θεοῦ, ὡς ἔοικε. Μὴ ἀνεχομένου σιγῇ καλύπτεσθαι τοσαύτης ἀσεβείας ὑπερβολήν, πρόσεισι προβαχέως τῷ ἀγιωτάτῳ καὶ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ καὶ ζητεῖ μετὰ παρρησίας πολυπραγμονηθῆναι περὶ αὐτοῦ εἴτε ὕγιως ἔχει περὶ τὴν θεϊαν πίστιν καὶ ἀνεπισφαλῶς, εἴτε καὶ μὴ, καὶ μὴ οὕτω μάτην ὡς ἐτερόδοξος διασύρεσθαι.

164*Αλεξιάς*, V, IX, 4, ⁷³⁻⁷⁸: ἐν τούτοις οὖν τοῖς ἄνωθεν ῥηθεῖσιν αὐτοῦ μαθηταῖς ἀκμάζων ὁ Ἰταλὸς πᾶσι καταφρονητικῶς προσεφέρετο.

165CLUCAS, *Trial*, 12.

166GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 143.¹⁴⁶⁻¹⁴⁸; ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, V, IX, 5.³⁻⁸.

167*Αλεξιάς*, V, IX, 5, ²⁻³: καὶ ὁ Ἰταλὸς τὸν Γαριδᾶν ὅλον ἑαυτοῦ ἐποιήσατο.

όχλου ίσως αφορούσε την έκφραση οργής ενάντια σε μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα η οποία συν τοις άλλοις καταγόταν από περιοχή εκτός της Βυζαντινής επικράτειας. Η Κομνηνή στα γραπτά της συχνά κάνει λόγο για τη «βαρβαρική» προέλευση του Ιταλού από τη νότια Ιταλία, την μερικώς νορμανδική καταγωγή του, την αδυναμία να εκφραστεί σωστά στα ελληνικά και τέλος τη συμπάθεια που έτρεφε προς την παγανιστική -αρχαιοελληνική- φιλοσοφία¹⁶⁸. Ο Clucas υποστηρίζοντας την παραπάνω θέση, τη συγκρίνει με μια άλλη υπόθεση λαϊκής οργής κατά του Βαρλαάμ του Καλαβρού το δέκατο τέταρτο αιώνα¹⁶⁹. Βέβαια, η άποψη αυτή χρειάζεται έλεγχο αφού την εποχή του Βαρλαάμ, οι σχέσεις της αυτοκρατορίας με τη Δύση αλλά και με προσωπικότητες που στήριζαν την ένωση των Εκκλησιών ή αντιδρούσαν στα δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, είχαν φτάσει στο ναδίρ, κάτι που δεν συνέβαινε στον ίδιο βαθμό, τόσο νωρίς στη βασιλεία του Αλεξίου Κομνηνού.

Μια άλλη άποψη στο θέμα της εισβολής του όχλου στην Αγία Σοφία και τη διακοπή της εκκλησιαστικής συνόδου κατά του Ιωάννη Ιταλού, είναι αυτή που θεωρεί συνένοχο και αυτουργό τον Αλέξιο Κομνηνό. Οι πολιτικές προεκτάσεις της καταδίκης για αίρεση ενός φιλοσόφου και αξιωματούχου της προηγούμενης δυναστείας σίγουρα θα ήταν μέσα στις διεκδικήσεις του αυτοκράτορα, ο οποίος όμως δεν θα ήθελε να προδώσει τις αρχικές του προθέσεις. Ίσως η αντίδραση του όχλου της Κωνσταντινούπολης να είχε ως σημείο έναρξης ανθρώπους τους αυτοκρατορικού περιβάλλοντος¹⁷⁰. Ο ρόλος του λαού της πρωτεύουσας στη διακοπή της εκκλησιαστικής συνόδου έπαιξε σημαντικό ρόλο αφού στη συνέχεια ο αυτοκράτορας επέλεξε να αναλάβει ο ίδιος προσωπικά τη προεδρεία της συνόδου που ακολούθησε ως τη καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού.

Ο Αλέξιος Κομνηνός στα πρακτικά της δίκης σημειώνει αρκετές φορές ότι λειτουργούσε υπό τις οδηγίες και μετά από διαταγή του πατριάρχη. Δηλαδή ότι ο ίδιος αποτελούσε, πρακτικά, έναν φορέα επιβολής της πατριαρχικής θέσης¹⁷¹. Η θέση αυτή του αυτοκράτορα, παρόλο που δεν είναι αληθής, αφού για πολιτικούς, θρησκευτικούς και κοινωνικούς λόγους ανέλαβε με δική του πρωτοβουλία την προεδρεία της δίκης, αντιπροσωπεύει την παραδοσιακή θέση της βυζαντινής ιδεολογίας για τη συμφωνία της κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Η άποψη της εκπροσώπησης της Εκκλησίας μετά από εντολή του πατριάρχη ήταν ένα μέσο προπαγάνδισης που συνέφερε ιδιαίτερα τον αυτοκράτορα, αφού προέβαλλε τον εαυτό του ως προστάτη της Ορθοδοξίας και συγχρόνως επισήμαινε και τη διακριτή εξουσία της Εκκλησίας, της οποίας ήταν προστάτης¹⁷².

168 *Αλεξιάς*, V, X, 8.³¹⁻³⁸.

169 CLUCAS, *Trial*, 18.

170 CLUCAS, *Trial*, 18; GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 189, σημ. 39.

171 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 144.¹⁴⁹⁻¹⁵¹.

172 CLUCAS, *Trial*, 20.

1. Ο ρόλος του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού στη δίκη.

Η νέα δίκη, με βασικό κατηγορο τον αυτοκράτορα, ξεκίνησε την άνοιξη του 1082. Σε αυτήν συμμετείχαν επιλεγμένοι από τον αυτοκράτορα εκκλησιαστικοί και πολιτικοί αξιωματούχοι. Τα πρακτικά αναφέρουν ότι επιλέχθηκαν οι μητροπολίτες Θεόφιλος Ηρακλείας, ο Ιωάννης Σάρδεων, ο Λέοντας Χαλκηδόνας, ο Θεοφάνης Σεβάστειας, ο Ιωσήφ Καρίας και ο Ησαΐας Ικονίου. Όλοι τους με εξαίρεση τον Λέοντα Χαλκηδόνα προέρχονταν από τη Μικρά Ασία και μάλλον είχαν καταφύγει στην πρωτεύουσα μετά και την κατάληψη των εδαφών τους από τους Τούρκους¹⁷³. Η μοναδική εξαίρεση των μητροπολιτών που είχαν κοινή προέλευση, ο Λέοντας Χαλκηδόνας είχε έλθει σε ανοιχτή σύγκρουση με τον αυτοκράτορα για την εκποίηση των εκκλησιαστικών κειμηλίων, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω. Ο Clucas αναρωτιέται αν αυτοί οι μητροπολίτες αποτελούσαν μια κοινή ομάδα εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων της επαρχίας και είχαν επιλεγεί από τον Αλέξιο κυρίως επειδή μοιράζονταν τις ίδιες συντηρητικές ιδέες για τον περιορισμό της διανοήσης στην αυτοκρατορία¹⁷⁴. Δύο μητροπολίτες προέρχονταν από τα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας και αυτοί ήταν ο Νικόλαος Αδριανουπόλεως και ο Γρηγόριος Αριστεινού.

Η εκπροσώπηση από τη πλευρά της Εκκλησίας ήταν μικρή, σε σχέση με τις συμμετοχές αξιωματούχων από τη πλευρά της κοσμικής διοίκησης. Σε αυτή την κατηγορία μοιάζει ο Αλέξιος να επέλεξε εκπροσώπους με βάση την εγγύτητα των αξιωμάτων προς το πρόσωπο του ή ακόμα καλύτερα, με αξιώματα που είχαν δοθεί από τον ίδιο σε αυτούς. Παράδειγμα ο Σέργιος, *Λογοθέτης των σεκρέτων*, αξίωμα που δημιούργησε ο ίδιος ο Αλέξιος λίγο καιρό πριν τη διεξαγωγή της δίκης.

Γενικά, ο Αλέξιος δεν επιθυμούσε τη συμμετοχή ή την ενδυνάμωση των εκπροσώπων από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, αφού σε αυτούς τους κύκλους συμμετείχαν κυρίως υψηλής μόρφωσης αξιωματούχοι οι οποίοι αν δεν ενδιαφέρονταν για τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του Ιταλού, σίγουρα τις έβλεπαν με θετική ματιά¹⁷⁵.

Η αιρετική καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού, διαδόχου του Ψελλού στο αξίωμα του *υπάτου των φιλοσόφων*¹⁷⁶ αλλά και η σύγκρουση με τους συντηρητικούς κύκλους της πρωτεύουσας, ήρθε ως απάντηση σε όσους εκπροσωπούσαν τις νεωτεριστικές φιλοσοφικές ιδέες στη βυζαντινή κοινωνία μέχρι και το τέλος της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ'¹⁷⁷.

Οι κατηγορίες που βάρυναν τον διανοητή αναφέρονται συνοπτικά στο *Συνοδικό της*

173 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 145.¹⁵²⁻¹⁶³.

174 CLUCAS, *Trial*, 21.

175 CLUCAS, *Trial*, 24.

176 ODB II, 964.

177 STEPHANOU, *Jean*, 40.

Ὁρθοδοξίας και με λεπτομέρειες στα πρακτικά της δίκης του. Δυστυχώς από τα έργα του Ιταλού που έχουν διασωθεί, κανένα δεν περιέχει τις αιρετικές του θέσεις για τις οποίες καταδικάστηκε. Η Άννα Κομνηνή κάνει κάποια σχόλια για τη σκέψη και τις απόψεις του φιλοσόφου, χωρίς όμως και η ίδια να είναι σε θέση να μιλήσει με σαφήνεια για αυτές¹⁷⁸. Τα αναθέματα στο *Συνοδικό τῆς Ὁρθοδοξίας*, που αποδεικνύουν τη δίωξη των αιρετικών δογμάτων του φιλοσόφου, αφορούν την επαναφορά από πλευράς Ιταλού των θεωριών της αρχαιοελληνικής διδασκαλίας στα θέματα της μετεμψύχωσης, της ανθρώπινης ψυχής, της γης και των κτισμάτων. Επίσης, δεν παραδεχόταν τη θαυματοποιό δύναμη του Χριστού, της Θεοτόκου και των αγίων αλλά δεχόταν την αιωνιότητα της ύλης και των ιδεών. Θαύμαζε τις ιδέες των Ελλήνων φιλοσόφων σε τέτοιο βαθμό που συχνά τις τοποθετούσε σε ανώτερο επίπεδο από αυτές των Πατέρων της Εκκλησίας, ενώ συχνά ακολουθούσε λογική πορεία σκέψης στην ερμηνεία της ενσάρκωσης και της υποστατικής ένωσης του Θεού Λόγου. Τέλος ήταν υποστηρικτής αντιλήψεων που προέρχονταν από την αρχαία φιλοσοφία και συγκρούονταν με τη χριστιανική σκέψη, όπως η προϋπαρξη των ψυχών και η μη αιωνιότητα της κόλασης¹⁷⁹. Εκτός όμως από την προσωπική καταδίκη του Ιταλού, η σύνοδος είχε ως στόχο και τη καταδίκη της μορφωμένης ελίτ της πρωτεύουσας και της προσπάθειας της να επαναφέρει την κλασική παράδοση, η οποία θεωρούνταν άκρως επικίνδυνη για τη συντηρητική επαρχιακή αριστοκρατία που εκπροσωπούσε η Κομνηνεία δυναστεία¹⁸⁰.

Η βασιλική σημείωσις του Αλεξίου έθεσε τις βασικές κατευθύνσεις στις οποίες κινήθηκε το κατηγορητήριο, το οποίο αποτελούνταν εκτός από τον ίδιο τον αυτοκράτορα και από τα πιο συντηρητικά στοιχεία της Εκκλησίας που εχθρεύονταν τόσο τις πεποιθήσεις του φιλοσόφου όσο και τον ίδιο. Η πρώτη μνεία του κειμένου στα δόγματα του Ιταλού σχετίζεται με την καταδίκη τους, *ὡς δόγματα, πάλαι τῇ ἀγίᾳ τοῦ θεοῦ καὶ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ ἀποδοκιμασθέντα καὶ ἀναθέματι καθυπαχθέντα*¹⁸¹. Οι ιδέες του Ιταλού είχαν όντως καταδικαστεί και αναθεματιστεί κατά τη διάρκεια της πρώτης δίκης το 1076, χωρίς ωστόσο το όνομα του φιλοσόφου να αποκαλυφθεί. Ο όρος *πάλαι* στη παραπάνω φράση που προέρχεται από τη βασιλική σημείωσιν δεν εννοούσε το άμεσο παρελθόν, δηλαδή την πρώτη δίκη, αντίθετα τις καταδικαστικές αποφάσεις των συνόδων που αναθεμάτισαν αιρέσεις κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες¹⁸². Ο αυτοκράτορας ουσιαστικά καταδίκασε τα δόγματα του Ιταλού, πριν καν συζητηθούν εντός της δίκης. Τα διασωθέντα, την εποχή των Κομνηνών, γραπτά των νεοπλατωνικών φιλοσόφων μετά και το πέρας

178 *Ἀλεξιάς*, V, VIII, 8, 34-38.

179 GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 57, 185-61, 246.

180 GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 59, 214-218: *τὰ ἑλληνικὰ δεξιούσι μαθήματα καὶ μὴ διὰ παιδευσιν μόνον ταῦτα παιδευομένοις, ἀλλὰ καὶ δόξαις αὐτῶν ταῖς ματαίαις ἐπομένοις καὶ ὡς ἀληθέσι πιστεύουσι, καὶ οὕτως αὐταῖς ὡς τὸ βέβαιον ἐχούσαις ἐγκειμένοις, ὥστε καὶ ἑτέρους ποτὲ μὲν λάθρα, ποτὲ δὲ φανερώς ἐνάγειν καὶ διδάσκειν ἀνεκδοιάτως.*

181 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 141, 109-143, 111.

182 CLUCAS, *Trial*, 13.

αιώνων από την καταδίκη τους, μπορούσαν να ειπωθούν μόνο ως μια ξεπερασμένη σκέψη.

Η αρχή της δίκης έγινε με την δημόσια παρουσίαση των δογματικών φρονημάτων του Ιταλού. Η δήλωση μετάνοιας φαίνεται ότι δεν εντυπωσίασε τους συνοδικούς δικαστές, οι οποίοι φαίνεται να είχαν μια εμμονή σχετικά με τη δογματική διατύπωση της ομολογίας πίστεως¹⁸³. Ο φιλόσοφος υποστήριξε αρχικά την «επιστροφή» της θεϊκής φύσης του Υιού στον Πατέρα και θεωρήθηκε ότι ισχυριζόταν πως η θεϊκή υπόσταση του Υιού είχε, μέσω των νεοπλατωνικών διδασκαλιών, σαν προέλευση της τον Πατέρα άρα επέστρεφε σε Αυτόν¹⁸⁴. Ένα δεύτερο σημείο που οι δικαστές έκριναν τις ερμηνείες του Ιταλού λανθασμένες στο ίδιο απόσπασμα, ήταν η χρήση της λέξης *γένονεν*, όπου θεωρήθηκε ότι ο φιλόσοφος επιχειρούσε την απογύμνωση του Χριστού από τη θεϊκή του φύση¹⁸⁵. Νωρίτερα, βέβαια, ο διανοητής είχε επιβεβαιώσει την ορθόδοξη πίστη του αφού επέμεινε στη θεϊκή υπόσταση του Υιού και Λόγου του Θεού¹⁸⁶.

Ο Ιταλός στην προσπάθεια του να απαντήσει στις κατηγορίες παρέθεσε τις πηγές από τις οποίες εξήγαγε τα συμπεράσματα του. Αρχικά, δήλωσε ότι την «επιστροφή» την είχε συναντήσει σε έναν πασχάλινό λόγο του εκκλησιαστικού πατέρα Γρηγορίου Ναζιανζηνού, ένα επιχείρημα που δεν έπεισε τους δικαστές, οι οποίοι θεώρησαν ότι η σκέψη του φιλοσόφου επηρεαζόταν από τους νεοπλατωνιστές Πρόκλο και Ιάμβλιχο. Για το δεύτερο σημείο, τη σημασία του *γένονεν*, παρέπεμψε στο Θησαυρό του Αγίου Κυρίλλου, χωρίς όμως να καταφέρει να πείσει το συνοδικό δικαστήριο που επέμεινε στην άποψη ότι ο διανοητής είχε παρερμηνεύσει τα γραπτά¹⁸⁷.

Η συνέχεια της δίκης αποτελεί μια πρώτης τάξεως απόδειξη ότι σκοπός του δικαστηρίου ήταν η καταδίκη του Ιταλού συγχρόνως με τη πλήρη αποκάλυψη της χρήσης από πλευράς του φιλοσόφου της διαλεκτικής μεθόδου σε θρησκευτικά ζητήματα και ιδιαίτερα στο θέμα των δύο φύσεων του Χριστού¹⁸⁸. Τα δύο κεφάλαια της ομολογίας πίστεως που ακολουθούν είχαν σαν αποτέλεσμα ο Ιταλός να βρεθεί κατηγορούμενος για Αρειανισμό και Απολλιναρισμό.

Ο Αρειανισμός αποτελούσε μια αίρεση του τέταρτου αιώνα, που θεωρούσε τον Χριστό ως ένα από τα πρώτα δημιουργήματα του Θεού, δηλαδή ως ένα μέσο με το οποίο δημιούργησε τον κόσμο. Πρακτικά, ως ένα δημιούργημα που δεν ήταν ίσο με τον Θεό όσον αφορά στην αιωνιότητα, στην ουσία ή στη θεϊκή φύση του Θεού. Η νέα αυτή κατηγορία προς το πρόσωπο του φιλοσόφου είναι αρκετά δυσνόητη, αφού παραπάνω φάνηκε ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόταν τον Υιό

183MAMAΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 143.

184GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 145.¹⁶⁴⁻¹⁶⁸: *ἐκ τοῦ πατρὸς πρὸ αἰώνων γεννηθέντα καὶ ἐν αὐτῷ μένοντα καὶ πρὸς αὐτὸν ἐπιστρέφοντα· οὐ γὰρ ἐστὶ τῇ οὐσίᾳ ἕτερος, εἰ καὶ τῇ ὑποστάσει γέγονεν ἄλλος*; CLUCAS, *Trial*, 26.

185GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 145.¹⁶⁹⁻¹⁷¹: *ὅτι τε ἐπιστροφὴν τοῦ υἱοῦ εἰσήγον πρὸς τὸν πατέρα ἐν τῇ πρώτῃ καὶ ἀνάρχῳ γεννήσει, καὶ ὅτι τῇ ὑποστάσει τοῦ μονογενοῦς προσήπτον τὸ «γένονεν» ῥῆμα, μόνοις ὑφαρμόζον τοῖς κτίσμασι.*

186GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 145.¹⁶⁴⁻¹⁶⁶: *πιστεύω εἰς πατέρα ἄναρχον καὶ υἱὸν συνάναρχον, καὶ αὐτὸς οὐκ ἄναρχον, οὐ χρόνῳ ἀλλ' αἰτίᾳ, ὁμοούσιον ᾧ καὶ ὁμοδύναμον.*

187GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 145.¹⁶⁸⁻¹⁷⁶.

188ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Εξέταση*, 70.

του Θεού προσέγγιζε περισσότερο την νεοπλατωνική σκέψη παρά μια αίρεση που θεωρούσε τον Χριστό ως μια ανεξάρτητη και υποδεέστερη οντότητα από το Θεό¹⁸⁹.

Η βασική πηγή με την οποία απέκρουαν οι συνοδικοί δικαστές τα επιχειρήματα του Ιταλού σχετικά με την αίρεση του Αρειανισμού ήταν ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας. Η χρήση του ρήματος *ἔσχεν* από τον φιλόσοφο θεωρήθηκε ομολογία πίστης της ύπαρξης ενός δεύτερου Υιού του Θεού¹⁹⁰. Οι κατήγοροι του Ιταλού του επιτέθηκαν αναφέροντας ότι από τη μια πλευρά χρησιμοποιεί το *ἔσχεν* για να δηλώσει το υστερογενές του Υιού, ενώ με το *ἀεί* στη συνέχεια, το μόνιμο και αμετάθετο ώστε να παρασύρει όσους δεν είχαν βαθιά γνώση των θρησκευτικών και αιρετικών ζητημάτων¹⁹¹. Ο Αθανάσιος επισήμαινε τη θεωρία των Αρειανιστών ότι ο Θεός δημιούργησε το Λόγο και αυτός μετά τον Χριστό, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα την αδύνατη ύπαρξη τελικά δυο Υιών¹⁹². Με το ίδιο σκεπτικό οι συνοδικοί δικαστές πίστεψαν ότι και ο Ιταλός τοποθετούσε δεύτερο τον Χριστό και όχι ισάξιο του Πατέρα.

Ο Clucas υποστηρίζει ότι σε κανένα σημείο της απολογίας του Ιταλού δεν διαφαίνονται στοιχεία Αρειανισμού, αντίθετα η σύνοδος διαστρέβλωνε τα λεγόμενα του φιλοσόφου με σκοπό την καταδίκη του¹⁹³.

Παράλληλα με τις κατηγορίες για συμμετοχή του Ιταλού στην αίρεση του Αρειανισμού, υπήρξε υπόνοια για συμμετοχή και στην αίρεση του Σαβελλιανισμού. Ο Σαβέλλιος έζησε τον τρίτο αιώνα και άνηκε στην ευρεία αίρεση των Μοναρχιανιστών. Πρακτικά, θεωρούσε ότι η Αγία Τριάδα δεν ήταν κατ' ουσίαν τρισυπόστατη, αλλά τριάδα προσώπων. Οι κατηγορίες αυτές προήλθαν από την τοποθέτηση του Ιταλού σε άλλο σημείο της απολογίας του, που χρησιμοποίησε τη λέξη *εἷς* για να περιγράψει τη θεϊκή υπόσταση του Θεού, με τους συνοδικούς δικαστές να θεωρούν ότι εννοούσε το ένα από τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδας και όχι την τρισυπόστατη φύση του Θεού¹⁹⁴.

Το επόμενο σημείο όπου οι δικαστές κατηγορούν τον Ιταλό για σύζευξη απόψεων με αίρεση του πρώιμου Βυζαντίου, ακολουθείται μετά από την ανακοίνωση του τρίτου μέρους της ομολογίας πίστεως από τον φιλόσοφο. Σε αυτό, τον κατηγορούν για αναφορά στην αίρεση του Απολλιναρισμού, τη χριστολογική αίρεση του τετάρτου αιώνα με βασικό εκπρόσωπο τον Απολλινάριο από τη Λαοδίκεια. Αυτός θεωρούσε ότι η αμαρτωλή φύση του Χριστού απεβλήθη από

189CLUCAS, *Trial*, 29.

190GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 149. ²⁵⁵⁻²⁵⁹: «Πιστεύω εἰς τὸν μονογενῆ υἱὸν τοῦ θεοῦ τὸν ἐκ τοῦ πατρὸς πρὸ αἰώνων ἀρρήτως γεννηθέντα καὶ ἐκ τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας ἐπ' ἑκάτων τῶν χρόνων σάρκα τε καὶ ψυχὴν νοερὰν προσειληφότα, τοῦτέστι σάρκα ἐμψυχωμένην ψυχῇ νοερᾷ, καὶ θεῖον ἅμα καὶ ἄνθρωπον ὄντα καὶ μίαν ἐκ δύο φύσεων ὑπόστασιν, ὧν τὴν μὲν ἔσχεν ἀεί, τὴν δὲ προσελάβετο ».

191ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Εξέταση*, 70.

192ATHANASIOS, *Contra Arianos*, 488C.

193CLUCAS, *Trial*, 31.

194CLUCAS, *Trial*, 33; GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 147. ^{218-148.224}: Πιστεύω εἰς πατέρα ἄκτιστον καὶ υἱὸν ἄκτιστον καὶ πνεῦμα ἄκτιστον, καὶ ὡς ὁ πατήρ, ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα, καὶ δὴ καὶ ἀμέριστος ὁ πατήρ, ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα, καὶ αἰώνιος ὁ πατήρ, ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα καὶ διὰ τοῦτο οὐ τρεῖς αἰώνιοι. Ἀλλ' εἷς αἰώνιος, ἐπεὶ οὐδὲ τρεῖς ἄκτιστοι, οὐδὲ τρεῖς ἀκατάληπτοι, ἀλλ' εἷς ἄκτιστος καὶ εἷς ἀκατάληπτος.

αυτόν κατά την Ανάσταση και αντικαταστάθηκε από τον Λόγο¹⁹⁵. Ο Ιταλός χρησιμοποίησε μια φράση που θεωρούνταν χαρακτηριστική για τους ακόλουθους της αίρεσης του τέταρτου αιώνα, *θεὸν σαρκοφόρον*¹⁹⁶. Βέβαια, η κατηγορία αυτή συγκρούεται με την προηγούμενη αναφορά του Ιταλού, που αποδέχεται τη γέννηση του Χριστού από την παρθένο Μαρία, με μια υπόσταση για τις δυο φύσεις συγχρόνως, αυτή του Θεού και αυτή του ανθρώπου¹⁹⁷.

Ο διανοητής παρόλο που δεν ακολουθούσε καμία από τις παραπάνω αιρέσεις για τις οποίες τον κατηγορήσαν, είχε επιχειρήσει στο παρελθόν να εξηγήσει με γνώμονα τη διαλεκτική φιλοσοφία σημαντικά χριστολογικά θέματα, όπως αν η ανθρώπινη φύση του Χριστού ήταν ενωμένη με τη θεϊκή εκ φύσεως ή εκ θέσεως. Αυτές οι σκέψεις και οι προβληματισμοί θα πρέπει να είχαν προκύψει ύστερα από συζητήσεις του με Αρμένιους θεολόγους, κατοίκους της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ανεξάρτητα από τις θεωρίες που υιοθετούσε ο Ιταλός για το θέμα των φύσεων του Χριστού, οι επιθέσεις από τους συνοδικούς δικαστές είχαν στόχο την υποβάθμιση της ομολογίας πίστης του διανοητή στο επίπεδο των αιρέσεων της πρώιμης περιόδου της αυτοκρατορίας ή ακόμα και της ύστερης αρχαιότητας, αιρέσεις που ήδη πολλούς αιώνες νωρίτερα είχε καταδικάσει η Βυζαντινή Εκκλησία. Σκοπός τους παραμένει η επιβεβαίωση της καταδίκης της πίστης του διανοητή όσο και του ίδιου¹⁹⁸. Επίσης το θέμα της χριστολογικής συζήτησης μεταξύ των φύσεων του Χριστού είχε γίνει σημείο τριβής και κατά την πρώτη κρίση της πίστης του Ιταλού επί της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ', αφού υπάρχει ανάθεμα που απαγορεύει τη διαλεκτική προσέγγιση του θέματος¹⁹⁹.

Ένα άλλο σημείο στο οποίο στάθηκαν οι συνοδικοί δικαστές κατά την εξέταση της ομολογίας πίστης του φιλοσόφου, ήταν οι θέσεις του σχετικά με τις εικόνες, στο έκτο κεφάλαιο της απολογίας του. Ο Ιταλός υποστήριξε ότι *λατρεύειν τῇ εἰκόνι τοῦ σαρκωθέντος υἱοῦ τοῦ θεοῦ, οὐ ταῖς σκιαῖς ἐμμένων, ἀλλ' ἐπὶ τὸ πρωτότυπον τὴν τιμὴν ἀναφέρων*²⁰⁰. Στη συνέχεια της παραπάνω φράσης εντός των πρακτικών, φάνηκε ότι το δικαστήριο απομόνωσε τη φράση *λατρεύειν τῇ εἰκόνι* από την υπόλοιπη πρόταση και αποκλειστικά πάνω σε αυτή έκανε κριτική στο δόγμα του Ιταλού. Έτσι θεώρησαν ότι μια τέτοια πρακτική λατρείας της εικόνας και όχι αυτού που εικονίζεται αποτελεί

195CLUCAS, *Trial*, 35; KELLY, *Doctrines*, 289-295.

196GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 151.²⁷⁴⁻²⁷⁷: «Πιστεύω εἰς τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ οὐκ ἄνθρωπον ψιλόν, οὐδὲ θεὸν ἀσώματον, οὐ φαντασίαν ὁρώμεν ἢ ψηλαφώμενον, οὐκ ἄνθρωπον ψιλόν γεννηθέντα καὶ ὕστερον θεωθέντα, ἀλλὰ θεὸν ἐνανθρωπίσαντα, οὐδὲ ἄνθρωπον θεοφόρον, ἀλλὰ θεὸν σαρκοφόρον».

197GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 149.²⁵⁶: «ἐκ τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας ἐπ' ἐχάτων τῶν χρόνων σάρκα τε καὶ ψυχὴν νοερὰν προσειληφότα, τοῦτέστι σάρκα ἐμψυχωμένην ψυχῇ νοερᾷ, καὶ θεῖον ἅμα καὶ ἄνθρωπον ὄντα καὶ μίαν ἐκ δύο φύσεων ὑπόστασιν».

198CLUCAS, *Trial*, 37.

199GOUILLARD, *Συνοδικόν*. 57.¹⁸⁵⁻¹⁸⁹: Τοῖς ὅλως ἐπιχειροῦσι νέαν τινα ζήτησιν καὶ διδασχὴν τῇ ἀρρήτῳ ἐνσάρκῳ οἰκονομίᾳ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν καὶ Θεοῦ ἐπάγειν, καὶ ζητεῖν οἷον τρόπον αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος τῷ ἀνθρωπίνῳ φυράματι ἦνται καὶ τὴν προσληφθεῖσαν σάρκα κατὰ τίνα λόγον ἐθέωσε, καὶ λόγοις διαλεκτικοῖς φύσιν καὶ θέσιν ἐπὶ τῆς ὑπὲρ φύσινκαινοτομίας τῶν δύο φύσεων τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου λογομαχεῖν πειρωμένοις, ἀνάθεμα.

200GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 153.³¹⁵⁻³¹⁶.

ανορθόδοξη θέση²⁰¹. Πρακτικά κατηγόρησαν τον διανοητή για υπέρμετρη λατρεία της εικόνας, τέτοια που θα μπορούσε να προβληματίσει τον μέσο ορθόδοξο πιστό. Στη συνέχεια, ο κατηγορούμενος εξήγησε ότι πραγματικά απέδιδε στην έννοια της λατρείας τη σημασία της προσκυνήσεως²⁰². Φαίνεται ότι και οι δικαστές αντιλήφθηκαν τις εξηγήσεις του Ιταλού αφού κατέληξαν ότι η έννοια της λατρείας χωρίς τις αναφορές στην προσκύνηση θα μπορούσε να καταλήξει σε λάθος συμπεράσματα ή να δώσει τη δυνατότητα σε όσους είχαν εικονομαχικά αισθήματα να εκμεταλλευτούν τους λιγότερο εξοικειωμένους με τα θεολογικά ζητήματα²⁰³.

Η παρουσίαση του Ιταλού ως εικονομάχου ήταν ξεκάθαρα μια προσπάθεια από μεριάς του αυτοκράτορα να επιδεινώσει τη θέση του φιλοσόφου τόσο στη κοινωνία όσο και μέσα στο συνοδικό δικαστήριο. Αυτή η προσπάθεια μάλλον έπεσε μερικώς στο κενό. Από τη μια πλευρά εκτός του δικαστηρίου, ο Ιταλός θεωρούνταν ακραίος εικονομάχος. Όμως, οι δικαστές ήταν βέβαιοι για τα εικονοφιλικά αισθήματα του διανοητή, ακόμα κι αν αυτά θεωρούνταν ακραία, επικίνδυνα και -ίσως- υπεύθυνα για την εικονοκλαστική αντίδραση του 8^{ου} και 9^{ου} αιώνα. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας σημειώνει πως η άποψη του φιλοσόφου θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα οι ετερόδοξοι να χαρακτηρίσουν ειδωλολάτρες τους Ορθόδοξους²⁰⁴.

Ο Μαμαγκάκης κάνει μια ιδιαίτερα σημαντική παρατήρηση. Αναφέρει ότι ο Αλέξιος Κομνηνός καταλήγει στο αντίθετο συμπέρασμα από όσα είχαν εξαχθεί κατά την εξέταση του έκτου κεφαλαίου της ομολογίας του Ιωάννη Ιταλού σχετικά με τις εικόνες²⁰⁵. Ο αυτοκράτορας συμπεραίνει ότι ο Ιταλός είχε εικονομαχικά αισθήματα και θεωρούσε πλάνη την προσκύνηση των εικόνων²⁰⁶. Συγκεκριμένα υποστηρίζει, *τὸ δὲ ἦν ἡ κατὰ τῆς ἀγίας καὶ προσκυνητῆς εἰκόνης τοῦ κυρίου ἡμῶν καὶ θεοῦ ἐσχάτη ὕβρις καὶ παροινία λίθῳ πληγείσης παρὰ τοῦ Ἰταλοῦ*. Στη συνέχεια, εξηγεί το τρόπο που ο φιλόσοφος προχώρησε στην άρνηση των εικόνων, *εἶδέναι καὶ τοῦτο ὀφείλων ὥς εἰ καὶ μὴ διὰ χειρὸς τὴν ὕβριν ἐτόλμησεν, ἀλλὰ διὰ γλώττης μόνης ἡσέβησεν, ἀφιδρύματα μόνως καὶ ζόανα χειροποίητα τοὺς τῶν ἀγίων τύπους ἀποκαλῶν καὶ τὴν νενομισμένην τούτων προσκύνησιν πλάνην*

201 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 153, 316-321: *ὅπερ μετὰ τῶν ἄλλων αὐτοῦ κεφαλαίων ἀσύμβατον τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει τυγχάνειν πρὸς ἀκρίβειαν ἐπεγνώσθη. Τῆς γὰρ λατρείας κυριολεκτουμένης ἐπὶ τῆς ιεῖας οὐσίας -ἐκείνης γὰρ τυγχάνειν λεγόμεθα λατρεῖναι - ταῖς δὲ εἰκόσι τῆς προσκυνήσεως διὰ τὴν εἰς τὸ πρωτότυπον ἀπονεμομένης τιμῆν, ὁ Ἰταλὸς λατρεύειν τῇ εἰκόνι τοῦ σαρκωθέντος υἱοῦ τοῦ θεοῦ ἐπήνεγκεν, ὅπερ ἡ θεία γραφὴ κυρίως ἐπὶ τῶν εἰκόνων οὐδέποτε ἐξέλαβετο.*

202 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 153, 330-332: *Εἰ γὰρ καὶ ἐπεχείρει ἀπὸ τινων μὲν παρεισαγομένων ῥητῶν τὴν τῆς λατρείας σημασίαν καὶ ἐπὶ τῆς προσκυνήσεως καταχρᾶσθαι καὶ πολυσήμαντον εἶναι τὸ ὄνομα τοῦτο ἐνίσκατο, ἀλλ' οὐκ ἐφάνη εὐλόγα λέγων.*

203 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 153, 336-337: *τὸ τῆς λατρείας ὄνομα ἐπὶ τούτων οὐ λέγοιτ' ἂν, ἵνα μὴ τῇ ἀδιαφορίᾳ τῆς λέξεως βλάβη ἐντεῦθεν οὐκ ἐλαχίστη τοῖς ἀπλουστέροις παρὰ τῶν κακούργων ἀποτεχθῇ.*

204 MAMAΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 149; GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 153, 321-323: *εἰ γὰρ λατρεῖται τῶν εἰκόνων κληθεῖμεν, αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ παρὰ τῶν εἰκονομάχων τοῖς ὀρθοδόξοις ἐπιτεθὲν ἐφαρμόσει ἡμῖν ὄνομα, 153, 332-334: πολλῆς γὰρ συζητήσεως περὶ τῶν ἀγίων εἰκόνων γενομένης καὶ τῶν προσκυνούντων αὐταῖς παρὰ τῶν ἐτεροδόξων ὥς ειδωλολατρῶν διαβαλλομένων.*

205 MAMAΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 149.

206 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 155, 375-377.

τάχα τῶν σεβαζομένων οἰόμενος, οὐδὲν ἤττον καὶ τοῦτο ὀλέθριον²⁰⁷. Ο λόγος που ο Αλέξιος επιθυμεί την καταδίκη του διανοητή για εικονομαχικά αισθήματα απαντά στον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε η φιλοσοφία κατά τον 11^ο αιώνα. Η συζήτηση μέσα στους κόλπους των φιλοσόφων της εποχής κατευθυνόταν περισσότερο στην προσέγγιση της ελεύθερης σκέψης μακριά από τα στενά όρια του χριστιανισμού, με χρήση της διαλεκτικής στα πρότυπα αρχαίων φιλοσόφων²⁰⁸. Έχει ήδη φανεί σε μεγάλο βαθμό ότι ο Αλέξιος δεν ήταν ούτε ανεκτικός προς μια τέτοια σκέψη, ούτε βέβαια επιθυμούσε οποιαδήποτε “ελευθερία” σχετικά με τη φιλοσοφική σκέψη που δεν ελεγχόταν από την Εκκλησία, της οποίας ηγούνταν ο ίδιος.

Εκτός από αυτό ο ρόλος ενός κατηγορούμενου σαν τον Ιταλό που αποδεικνύεται ότι δεν είχε εικονομαχικά αισθήματα, όπως του προσάπτει ο βασικός του κατηγορος, δηλαδή ο αυτοκράτορας, θα δικαίωνε όσους ίσως θεωρούσαν ότι ο Αλέξιος ήταν αυτός που είχε εικονομαχικά αισθήματα. Πριν την έναρξη της δίκης του Ιταλού είχε προηγηθεί η έριδα της μεταποίησης των εκκλησιαστικών κειμηλίων και άρα ο αυτοκράτορας θα έμοιαζε ότι διώκει τη λατρεία των εικόνων, καταδικάζοντας έναν άνθρωπο που δήλωνε ανοικτά τον υπερβάλλοντα ζήλο του για την προσκύνηση τους.

Ο Αλέξιος φτάνει στα αντίθετα συμπεράσματα από αυτά που κατέληξαν οι συνοδικοί δικαστές γιατί στηρίχθηκε σε παλαιότερες της δίκης κατηγορίες κατά του Ιταλού. Συγκεκριμένα, ο Ιωάννης διάκονος σε λόγο του αποδίδει στον φιλόσοφο εικονομαχικά αισθήματα²⁰⁹. Ο σχολιασμός της έκδοσης του λόγου του Ιωάννη Διακόνου έχει γίνει από τον Gouillard ο οποίος ταυτίζει το πρόσωπο που κατηγορεί ο Ιωάννης με τον Ιταλό²¹⁰.

207GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 156. ³⁸⁵⁻³⁸⁹.

208DAGRON, *Hagiographie*, 67.

209ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 177.¹⁶⁷⁻¹⁷¹: οἶμαι δὲ ἔγωγε τοὺς κατὰ τῶν σεβαστῶν εἰκόνων λυττήσαντας τῆς αὐτῆς κοινωνεῖν σοι πλάνης, ταλαίπωρε· καὶ γὰρ εἰς ἓνα σκοπὸν συνελαύνεσθε, κἂν διαφόρως ἐπιχειρήσατε τὴν καθαίρεσιν τῆς τῶν ἁγίων τιμῆς, ὥστε τρόπον τινὰ τοῖς ἀσεβέσιν ἐκείνοις συντέταξαι καὶ αὐτός, καὶ εἰ μὴ τὴν διόρθωσιν ἐπισπεύσειας ἐμοὶ πειθόμενος, γέεννά σε πάντως σὺν ἐκείνοις ἐκδέξεται.

210ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 182-183.

2. Η καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού.

Η καταδίκη του φιλοσόφου έλαβε χώρα την Κυριακή της Ορθοδοξίας, 13 Μαρτίου 1082. Η ημερομηνία είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον χριστιανισμό, αφού τότε εορτάζεται η αναστήλωση των εικόνων. Φυσικά δεν επιλέχθηκε τυχαία για τον δημόσιο αναθεματισμό του Ιταλού. Η επιλογή τέλεσης μεγάλης σημασίας γεγονότων σε ημέρες που συνδέονται με θρησκευτικές επετείους δεν είναι καθόλου σπάνιο στη βυζαντινή πολιτική και κοινωνία. Το 1071, για παράδειγμα, ο Ρωμανός Δ' είχε επιλέξει και αυτός την Κυριακή της Ορθοδοξίας για να ξεκινήσει την εκστρατεία του κατά των Τούρκων²¹¹. Όπως πολύ σωστά σημειώνει η Κόλια-Δερμιτζάκη τέτοια στοιχεία παρουσιάζουν τα επικείμενα γεγονότα κατά ετερόδοξων ή αιρετικών, όπως στη περίπτωση του Ιταλού, με τη δόση θρησκευτικής προπαγάνδας που χρειάζεται²¹².

Η Άννα Κομνηνή αναφερόμενη στο γεγονός της δημόσιας καταδίκης του Ιταλού σημειώνει ότι έγινε με τέτοιο τρόπο, ώστε το πλήθος που είχε συναθροιστεί να ακούσει τα αναθέματα που θα εκφωνούσε²¹³. Ο Ιταλός διατάχθηκε να ομολογήσει τις αιρετικές του θέσεις κατά τη διάρκεια της θρησκευτικής εορτής με ακάλυπτη κεφαλή ενώπιον του αυτοκράτορα Αλεξίου, του αδελφού του σεβαστοκράτορα Ισαακίου, του πατριάρχη και βέβαια των συνοδικών δικαστών με τη κατηγορία της απομάκρυνσης από τα χριστιανικά ήθη και της προσχώρησης του κατηγορούμενου στα αρχαία δόγματα, αυτά της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας²¹⁴.

Αν και κάποιος θα περίμενε ότι με την δημόσια ομολογία και τον αναθεματισμό του Ιταλού η δίκη θα έφτανε στο τέλος της, ο Αλέξιος Κομνηνός παρουσίασε στη σύνοδο μια λίστα με δέκα αιρετικά σημεία του διανοητή. Η λίστα αυτή είχε κατατεθεί από κάποιον Μιχαήλ Κασπάκη στον αυτοκράτορα²¹⁵, ο οποίος θεώρησε σημαντικό να αναγνωσθεί δημόσια ενώπιον της συνόδου αλλά και του πλήθους εντός της Αγίας Σοφίας και να καταδικαστεί από τον Ιταλό και τους μαθητές του.

Από αυτά τα δέκα σημεία, ο φιλόσοφος αποδέχτηκε τα εννέα πρώτα ως πραγματικά δικά του δόγματα, χωρίς να ζητήσει να γίνει περισσότερη έρευνα από το συνοδικό δικαστήριο. Το δέκατο σημείο όμως αρνήθηκε κατηγορηματικά να το αποδεχθεί ως δικό του και βέβαια να το

211 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 111.4-9: *περί αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς ἐπισήμου λεγομένης ὀρθοδοξίας, ἐν ᾗ φιλοκρινεῖν τοὺς αἵρετικούς ἀπὸ τοῦ ὀρθοδόξου καὶ ἀναθέματι καθυποβάλλειν τοῖς ἑτεροδόξοις τῇ ἐκκλησίᾳ νενόμισται.*

212 ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Ιερός Πόλεμος*, 327.

213 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Ἀλεξιάς*, V. IX, 6, 12-15: *τοῦ πλήθους ἅπαντος ἀκροωμένου καὶ ἐπιλέγοντος αὐτοῖς τὸ ἀνάθεμα.*

214 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 159. 426-430: *εἴθ' οὕτως καταθεμένου ενώπιον τῶν κραταιῶν καὶ ἁγίων ἡμῶν βασιλέων καὶ τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ τῆς ἱερᾶς συνόδου κατ' αὐτὴν τὴν κυριακὴν ἐν ᾗ ἡ περὶ τῆς ὀρθοδοξίας ὁμήγυρις ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ γέγονε τοῖς ἑλληνικοῖς ἐνσχεθῆναι καὶ τούτοις προσκεῖσθαι δόγμασι, καὶ διὰ τοῦτο πεμφθέντος εἰς μοναστήριον ἐπὶ τῷ τὴν προσήκουσαν διόρθωσιν δέξασθαι.*

215 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 141. 97-98: *τὸ παρὰ τοῦ Κασπάκη Μιχαὴλ δοθὲν ἔγγραφον περὶ οὗ καὶ ἡ σημείωσις διαλαμβάνει.*

καταδικάσει. Αυτό το τελευταίο σημείο αφορούσε την άρνηση προσκυνήσεως των εικόνων, συγκεκριμένα μιας εικόνας του Χριστού, όπως και τη μη αποδοχή των θαυμάτων των αγίων. Επιπλέον, όπως αναφέρουν τα πρακτικά της δίκης, ο Αλέξιος αποκάλυψε ότι το δέκατο αυτό σημείο προέκυψε όχι από κάποια γραπτή πηγή αλλά προερχόταν από προφορική μαρτυρία του ίδιου του φιλοσόφου²¹⁶.

Είναι πολύ ενδιαφέρον να σημειωθεί πως ενώ ο Αλέξιος προσπάθησε να χειραγωγήσει την ετυμηγορία της δίκης με την παρουσίαση αβάσιμων κατηγοριών κατά του Ιταλού, ώστε να προπαγανδίσει τη θέση του ως προστάτη της Ορθοδοξίας αλλά και άρχοντα της Εκκλησίας, η ίδια η γραφειοκρατία της συνόδου τον απέτρεψε από τα σχέδια του. Η λίστα που είχε καταθέσει ο Κασπάκης στο δικαστήριο δεν έγινε δεκτή από τον πατριαρχικό *χαρτοφύλακα*, αφού δεν ήταν ενυπόγραφη και επεστράφη ενώπιον της συνόδου στον *σεβαστοφόρο* Ιωάννη Πεπαγωμένο²¹⁷.

Στη συνέχεια η σύνοδος διέταξε την παρουσία του Κασπάκη στο δικαστήριο για να δηλώσει την ύπαρξη μαρτύρων που επιβεβαίωναν την προφορική αναφορά του Ιταλού κατά της εικόνας του Χριστού. Η απάντηση στο αίτημα της συνόδου είναι και η τελευταία παράγραφος των πρακτικών. Ο Κασπάκης αδυνατούσε να παραβρεθεί στις διαδικασίες της συνόδου λόγω αρρώστιας και γι' αυτό αποφασίστηκε η αποστολή των συνοδικών δικαστών στην οικία του, όπου θα επέβαλαν στον κατήγορο το ερώτημα της ύπαρξης μαρτύρων, ενώ θα εξασφάλιζαν την υπογραφή του²¹⁸.

Είναι σαφές ότι ο Κασπάκης δεν είχε τις απαντήσεις που απαιτούσε η σύνοδος και γι' αυτόν τον λόγο καθυστέρωσε την υπογραφή της καταγγελίας του. Ο αυτοκράτορας από τη πλευρά του θεωρούσε υψίστης σημασίας τη λίστα του Κασπάκη και ιδιαίτερα το δέκατο σημείο της, αφού μέχρι εκείνη τη στιγμή οι υποτιθέμενες εικονομαχικές θέσεις του Ιταλού δεν στηρίζονταν σε βάσιμες μαρτυρίες και μάλλον οι περισσότεροι εκ των συνοδικών δικαστών δεν είχαν πειστεί ότι ο φιλόσοφος τις οικειοποιούνταν. Στόχος του αυτοκράτορα στις πλατιές λαϊκές μάζες ήταν η απήχηση της δίωξης κάθε έκφανσης της εικονομαχίας εντός της βυζαντινής επικράτειας, αφού ο ίδιος ήθελε να παρουσιαστεί ως προστάτης των εικόνων. Λίγο μετά το τέλος της δίκης του Ιταλού εμφανίστηκαν τα πρώτα σημάδια που έθεταν τον Αλέξιο κατηγορούμενο για εικονομαχικές τάσεις με την εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας για τη χρηματοδότηση της άμυνας της αυτοκρατορίας²¹⁹. Η επιστολή του Λέοντος Χαλκηδόνης μεταξύ Αυγούστου 1082 και Δεκεμβρίου

216GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 156.^{370-157.386}.

217GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 141. ¹⁰³⁻¹⁰⁶: τὸ μέντοι ἔγγραφον τοῦ Κασπάκη, ἐπεὶ ἀνυπόγραφον ἦν, ἀντεδόθη παρὰ τοῦ χαρτοφύλακος ἐνώπιον τῆς ἱερᾶς συνόδου τῷ σεβαστοφόρῳ, ὡς ἂν ὑπογραφῇ παρὰ τοῦ ἐκθεμένου αὐτὸ καὶ ἀποκομισθῇ αὐθις τῷ χαρτοφύλακι.

218GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 161. ⁴⁶⁸⁻⁴⁷⁰: εἰ δὲ καὶ ἔτι ἀρρωστεῖ καὶ οὐ δύναται παραγενέσθαι, σταλῆναί τινας παρὰ τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἐρωτῆσαι περὶ τούτου, τὴν δὲ γε ὑπογραφὴν τοῦ ἐγγράφου ἐπὶ τῆς συνόδου γενέσθαι παρ' αὐτοῦ ἢ ἐνώπιον τῶν ἀποσταλισσομένων μητροπολιτῶν.

219MAMAΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 156.

1083 αποτελεί εξέχον παράδειγμα προς την κατεύθυνση που θα κινούνταν η υπόθεση στο μέλλον²²⁰.

Η πηγή των *Πρακτικών* της δίκης τελειώνει με την αναφορά στον Κασπάκη και την αδυναμία του να προσέλθει στο δικαστήριο. Η δεύτερη πιο σημαντική πηγή για την υπόθεση του Ιταλού, το *Συνοδικόν τῆς Ὁρθοδοξίας* κάνει ιδιαίτερη αναφορά στον Ιταλό, αφού εκεί αναγράφονται τα έντεκα αναθέματα που αφορούν τον φιλόσοφο. Κανένα από αυτά δεν απαντά ευθέως στις κατηγορίες που εισήγαγε ο Αλέξιος Κομνηνός περί των εικονομαχικών αισθημάτων του Ιταλού ή περί της υπερβάλλουσας εικονοφιλίας. Αυτό μπορεί να σήμαινε μόνο ότι οι εκκλησιαστικοί άνδρες δεν πείσθηκαν σε κανένα βαθμό από τις αβάσιμες αιρετικές θέσεις που ο αυτοκράτορας επιχείρησε να αποδώσει στον Ιταλό²²¹.

Το *Συνοδικόν* περιέχει τις παραγράφους των αναθεμάτων που αναφέρονται στον Ιταλό υπό τον τίτλο *Τὰ τοῦ Ἰταλοῦ κεφάλαια*²²². Το πρώτο ανάθεμα περιγράφει τον βασικό λόγο για τον οποίο τελικά καταδικάστηκε ο φιλόσοφος, δηλαδή για το ότι επιχείρησε να αναλύσει θρησκευτικά θέματα χρησιμοποιώντας τη διαλεκτική μέθοδο και τη φιλοσοφία²²³. Στη συνέχεια αναθεματίζονται οι νεοπλατωνικές ιδέες του και φυσικά η προσπάθεια του να τις εισαγάγει στο ορθόδοξο δόγμα²²⁴. Ένα ιδιαίτερο σημείο της φιλοσοφίας του Ιταλού εμφανίζεται στο τρίτο ανάθεμα, όπου γίνεται η καταδίκη των θέσεων του για τη μετεμψύχωση. Όπως σημειώνει το *Συνοδικόν*, ο διανοητής προτιμούσε να μελετά την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και τους εκπροσώπους της παρά τους χριστιανούς εκπροσώπους της Εκκλησίας και λόγω αυτής της προτίμησης ξεκίνησε να εισαγάγει θεωρίες περί μετεμψύχωσης στη διδασκαλία του²²⁵. Το τέταρτο ανάθεμα αφορά την εναντίωση του φιλοσόφου στην αρχή του σύμπαντος και στο λόγο του Χριστού πως ακόμα και αν ο ουρανός και η γη παρέλθουν, οι λόγοι του θα διατηρηθούν²²⁶.

Το πέμπτο ανάθεμα έχει αρκετό ενδιαφέρον αφού τάσσεται απέναντι και καταδικάζει όποιον θεωρεί του αρχαίους φιλοσόφους πιο λαμπρούς από τους χριστιανούς Πατέρες της Εκκλησίας και τους αγίους του χριστιανισμού. Επίσης εκφράζει την απαξίωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά της αρχαίας φιλοσοφίας, χαρακτηρίζοντας την τελευταία ως κατώτερη και λιγότερο σημαντική από τη χριστιανική σκέψη²²⁷.

220ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Ερις*, 82; ΛΕΩΝ, *Επιστολή πρὸς τὸν βασιλέα*, 403: *βεβηλοῦνται τὰ ἅγια ὁ πολῦτιμος μαργαρίτης ἡτίμωται ὑπεπάττειται ὁ Σταυρὸς συντέτριπται τὰ σκεύη τὰ ἅγια καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ περιύβρισταί, παθοῦσα μὲν οὐδὲν ὢν τὸ πρότερον, πολλῶν δὲ μείζον καὶ χειρόν τοσοῦτον καὶ ἀτιμότερον...καὶ δεδώκαμεν τὰ ἅγια τοῖς κυσί, καὶ τοὺς μαργαρίτας ἔμπροσθεν τῶν χοίρων ἐρρίψαμεν.*

221ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 158.

222GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 57.^{185-61.246}.

223GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 57.¹⁸⁵⁻¹⁸⁹.

224GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 57.¹⁹⁰⁻¹⁹².

225GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 57.^{193-59.197}.

226GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 59.¹⁹⁸⁻²⁰².

227GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 59.²⁰³⁻²⁰⁸.

Το έκτο αναθεματίζει τον Ιταλό και όποιον άλλο δεν πίστευε και δεν ακολουθούσε τα μυστήρια της Εκκλησίας, ενώ αρνιόταν τα θαύματα των αγίων. Επίσης, αναθεματίστηκε και ο διαλεκτικός τρόπος σκέψης που σκοπό είχε την εκλογίκευση των θαυμάτων²²⁸. Το έβδομο ανάθεμα φανερώνει το τρόπο με τον οποίο η νέα αυτοκρατορική δυναστεία και η Εκκλησία ήθελαν να λειτουργεί η παιδεία. Ο φιλόσοφος αναθεματίστηκε γιατί θεωρούσε την αρχαία φιλοσοφία ως αλήθεια και δεν εκπαιδεύτηκε σε αυτή μόνο για μόρφωση και καλλιέργεια²²⁹. Η θέση των σύγχρονων του διανοητή ήταν μάλλον περισσότερο περίπλοκη από ότι δείχνει το έβδομο αυτό ανάθεμα. Από τη μια πλευρά σίγουρα οι Βυζαντινοί έτρεφαν κάποιο θαυμασμό για τη σοφία και γραμματεία των αρχαίων φιλοσόφων, αλλά πάντα σε ένα πλαίσιο όπου ο χριστιανισμός θα συνέχιζε να θεωρείται ως η απόλυτη αλήθεια. Ο Ιταλός κατάφερε να ξεπεράσει αυτό το σημείο με αποτέλεσμα να προσβάλλει και τη πίστη των συνανθρώπων του. Με αυτό ασχολείται το όγδοο ανάθεμα που καταδικάζει τις νεοπλατωνικές απόψεις του φιλοσόφου και την προσπάθεια του να τις εισάγει στο χριστιανικό δόγμα μέσω της διδασκαλίας του. Το *Συνοδικόν τῆς Ὁρθοδοξίας* κάνει αναφορά στον τρόπο με τον οποίο οι νεοπλατωνικές θέσεις υπονόμευαν τη χριστιανική θεώρηση για τη δημιουργία του κόσμου, αφού ήθελαν αυτός να έχει δημιουργηθεί μόνος του και όχι από το Θεό²³⁰. Εκτός από αυτό το σημείο σε αντίθεση με τη χριστιανική θεωρία έρχεται ο Ιταλός και κατά το ένατο ανάθεμα, το οποίο καταδικάζει τη διδασκαλία του ότι οι νεκροί κρίνονται στην κοινή ανάσταση και όχι από όσα έχουν πράξει κατά τη διάρκεια της ζωής τους²³¹.

Το προτελευταίο ανάθεμα επανέρχεται στην καταδίκη της αποδοχής από πλευράς Ιταλού των διδαχών της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και φιλοσοφίας, ενώ τα κεφάλαια που αφορούν τον φιλόσοφο κλείνουν με τη καταδίκη τόσο του Ιταλού ως διδασκάλου των νεοπλατωνικών θέσεων, όσο και των μαθητών που δέχτηκαν αυτές τις διδαχές²³².

228GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 59.²⁰⁸⁻²¹³.

229GOUILLARD, *Συνοδικόν*. 59.²¹⁴⁻²¹⁸.

230GOUILLARD, *Συνοδικόν*. 57. ²²¹⁻²²⁴: *καὶ προφανῶς διαβάλλουσι τὸ αὐτεξούσιον τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἀπὸ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγόντος τὰ πάντα ὡς ποιητοῦ πᾶσιν ἀρχὴν καὶ τέλος ἐπιτιθέντος ἐξουσιαστικῶς καὶ δεσποτικῶς, ἀνάθεμα.*

231GOUILLARD, *Συνοδικόν*, 59.²²⁵⁻⁶¹⁻²³³.

232GOUILLARD, *Συνοδικόν*. 61.²⁴³⁻²⁴⁶.

3. Οι μαθητές του Ιταλού.

Σε όλη τη διάρκεια της δίκης, δημόσια ο Αλέξιος είχε επιχειρηματολογήσει κατά των διδασκόντων του Ιταλού και στόχο είχε την καταδίκη του φιλοσόφου ώστε να αποτρέψει τη διάδοση των ιδεών του, που κατ' αυτόν έβλαπταν τα χρηστά ήθη της βυζαντινής κοινωνίας. Στα *Πρακτικά* γίνεται αναφορά και στους μαθητές του διανοητή και στις τιμωρίες με τις οποίες ήρθαν αντιμέτωποι. Σύμφωνα με τη λίστα που κατέθεσε ο ίδιος ο Ιταλός, οι μαθητές που παρουσιάστηκαν στη δίκη ήταν ο *Μιχαήλ ό τής Ματζοῦς*, ο οποίος όμως απαλλάχτηκε από κάθε κατηγορία αφού, όπως δήλωσε, είχε υπάρξει μαθητής του φιλοσόφου για πολύ μικρό διάστημα, όταν ο τελευταίος αντικατέστησε τον Ψελλό ως *μαῖστωρ τῶν φιλοσόφων*. Για αυτή του τη δήλωση έθεσε στη διάθεση του δικαστηρίου μεγάλο αριθμό από τους κληρικούς της Αγίας Σοφίας ως μάρτυρες²³³.

Οι υπόλοιποι τέσσερις που είχαν κληθεί, ως μαθητές του Ιταλού, στο δικαστήριο αναφέρονται ονομαστικά στα *Πρακτικά*. Αυτοί είναι οι *Δοξαπατρῆς καὶ ό Τζῆρος, καὶ Ιωάννης ό τοῦ Γάγγρων καὶ Εὐστράτιος ό γεγωνῶς πρῶξιμος τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφωρακίου*²³⁴. Αυτοί οι μαθητές του φιλοσόφου δήλωσαν αθώοι, αναθεμάτισαν τις αιρετικές θέσεις του δασκάλου τους και γι' αυτό θεωρήθηκαν από τους δικαστές *καθαροὶ καὶ ἀμέτοχοι πάσης δυσσεβοῦς διανοίας καὶ πράξεως*²³⁵. Επίσης, η σύνοδος επέτρεψε και στους πέντε μαθητές να συνεχίσουν να διδάσκουν, όπως ακριβώς είχε ορίσει και ο αυτοκράτορας νωρίτερα στη δίκη²³⁶.

Αυτό που δημιουργεί προβληματισμό στην αντιμετώπιση των μαθητών του φιλοσόφου από το συνοδικό δικαστήριο είναι η ευκολία με την οποία αθώωθηκαν οι πέντε κατηγορούμενοι. Εκτός του πρώτου που δήλωσε, με μάρτυρες, την ελάχιστη επαφή του με τον Ιταλό, οι υπόλοιποι δεν φάνηκε να αντιμετωπίστηκαν με κάποια αυστηρότητα ή να έγινε κάποιος έλεγχος για τις θέσεις τους σε σχέση και με τα δόγματα του αιρετικού δασκάλου τους. Παραπάνω φάνηκε ότι μέρος του κλήρου δεν συμεριζόταν τη στάση του αυτοκράτορα κατά του διανοητή και μάλλον είχε επιφυλάξεις σχετικά με το αν ήταν πράγματι αιρετικές οι θέσεις του.

Απάντηση σε αυτόν το προβληματισμό δίνουν τα *Πρακτικά* της δίκης, που αναφέρουν ότι κατά την έναρξη της εξέτασης των μαθητών του Ιταλού, ο αυτοκράτορας αποσύρθηκε από τις διαδικασίες της συνόδου με σκοπό να προετοιμάσει το στράτευμα για την επικείμενη εκστρατεία

233GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 159.⁴⁴³⁻⁴⁴⁴: καὶ ταῦτα λέγων μάρτυρας τῶν λεγομένων αὐτῶ τὸν τῆς ἐκκλησίας κληρὸν ἅπαντα ἔχειν σχεδὸν διετείνετο.

234GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 159.⁴³³⁻⁴⁴⁴.

235GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 161.⁴⁶¹.

236GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 159.⁴⁵⁶-161.⁴⁵⁹: ἀλλὰ μηδὲ διδάσκειν κωλύεσθαι κἂν ἡ ἀνακτορικὴ σημείωσις τοὺς μετασχόντας τῆς ἐκείνου τοῦ Ἰταλοῦ λύμης ἀπεῖρξε τὸ διδασκαλικὸν ἔχειν ἀξίωμα.

κατά του Βοημούνδου. Ο Αλέξιος, είχε προηγουμένως ζητήσει από τον πατριάρχη, παρά την απουσία του ίδιου, να παραμείνει αμείλικτος κατά των αιρετικών, είτε αυτοί ήταν δάσκαλοι είτε μαθητές²³⁷.

Μια διαπίστωση που προκύπτει από τις πηγές της δίκης και αφορά του μαθητές του Ιταλού, είναι από τη μια πλευρά ο αριθμός τους και από την άλλη οι καταδίκες τους. Η Άννα Κομνηνή στα σημεία που σχολιάζει τη δημοτικότητα και τον αριθμό των μαθητών του φιλοσόφου μάλλον υπερβάλλει, καθώς στη δίκη παρουσιάστηκαν μόλις πέντε εξ αυτών. Η Άννα αναφέρει τον *Σολομῶντα Ἰωάννην καὶ τινὰς Ἰασίτας καὶ Σερβλίας*, χωρίς να εξηγεί ποιοι ήταν αυτοί και ποιος ο ρόλος τους. Ο δεύτερος ίσως ήταν ο σύζυγος της Ευδοκίας Κομνηνής, αδελφής της Άννας²³⁸.

Ο Angold υποστηρίζει ότι οι πέντε που αθώθηκαν ήταν διάκονοι στην Αγία Σοφία και η απόφαση του δικαστηρίου επηρεάστηκε από την κριτική που ασκήθηκε στον πατριάρχη και στον αυτοκράτορα από τον κλήρο και τους επισκόπους²³⁹. Οι πηγές δεν προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες για τους μαθητές του Ιωάννη Ιταλού και ίσως μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η Άννα υπερέβαλε στην αφήγηση της όταν αναφερόταν στο πλήθος των μαθητών του φιλοσόφου, ώστε να αποδώσει μεγαλύτερο κύρος στις πράξεις του πατέρα της.

237GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 159.⁴²⁰⁻⁴²⁴: *Καὶ ἐπεὶ διελάμβανεν ὡς ἡ θεοφρούρητος βασιλεία αὐτοῦ περὶ τὰ στρατιωτικὰ καὶ τὴν κοσμικὴν φροντίδα ἀσχολουμένη ἀνέθετο τὴν φροντίδα καὶ συζήτησιν τῶν περὶ τὸν Ἰταλὸν Ἰωάννην καὶ τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἡμῖν καὶ προὔτρεπετο κατὰ τὸν ἡμέτερον σκοπὸν καὶ τὴν τῶν κανόνων περίληψιν ζητηθῆναι καὶ θεραπευθῆναι τὰ ἐν τῇ περὶ τοῦ Ἰταλοῦ ὑποθέσει φανέντα σκῶλα καὶ προσκόμματα.*

238BAPZOS, *Γενεαλογία*, τομ. Α', 254.

239ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 231.

4. Η μεταρρύθμιση της παιδείας.

Το τέλος της δίκης και η καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού βρήκαν τον Αλέξιο θριαμβευτή. Η σημασία της νίκης του είναι αρκετά μεγαλύτερη από την απλή απομάκρυνση του Ιταλού σε μοναστήρι. Σκοπός του αυτοκράτορα δεν ήταν μια απλή καταδίκη ενός φιλοσόφου. Είναι σημαντικό να επαναφέρουμε στη μνήμη το αξίωμα του Ιταλού πριν την έναρξη της δίκης. Ο διανοητής είχε καταλάβει τη θέση του Μιχαήλ Ψελλού ως *ὑπατος τῶν φιλοσόφων*²⁴⁰, άρα έγινε αυτός που όριζε τη πορεία της γνώσης στο ανώτερο επίπεδο της αυτοκρατορίας.

Βέβαια σε ένα πιο πρακτικό επίπεδο το αποτέλεσμα της δίκης δεν ήταν τελικά μια νίκη της Ορθοδοξίας κατά του αιρετικού φιλοσόφου. Μάλλον η πιο σωστή τοποθέτηση στο θέμα του ποιος «κέρδισε» τη δικαστική διαμάχη, θα ήταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός. Αυτός υπήρξε ο βασικός κατήγορος, ειδικά μετά τη διακοπή της πρώτης δίκης υπό τη προεδρεία του πατριάρχη Γαριδά. Ο Ιταλός δεν καταδικάστηκε από την Εκκλησία τελικά, αλλά από το πολιτικό Κράτος του οποίου ηγούνταν ο αυτοκράτορας, που είχε δηλώσει ότι λειτουργεί βάσει των οδηγιών του πατριάρχη. Οι συνοδικές διαδικασίες καταδίκασαν τον φιλόσοφο σε δεύτερη δίκη αφού πρώτα ο αυτοκράτορας είχε υποσκελίσει τόσο τον πατριάρχη όσο και τη σύνοδο²⁴¹.

Ο αυτοκράτορας όπως σημειώθηκε αρκετές φορές παραπάνω, δεν σκόπευε στην απλή καταδίκη του φιλοσόφου. Πραγματικός του στόχος ήταν η επιβολή της θέλησης του στην παιδεία της εποχής. Οι απόψεις του Ιταλού απείχαν ιδιαίτερα από την θεοκεντρική νοοτροπία του αυτοκράτορα. Γι αυτό το λόγο η καταδίκη του ήταν η έναρξη της εκκλησιαστικής κυριαρχίας στη παιδεία μαζί με τον περιορισμό της ελευθερίας της σκέψης²⁴².

Ένα άλλο σημείο που φαίνονται οι πραγματικοί σκοποί του αυτοκράτορα σχετικά με όσα πρέσβευε ο Ιταλός στη βυζαντινή κοινωνία και παιδεία, είναι η αναφορά του πρώτου στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Με άλλα λόγια, ο Αλέξιος φοβόταν την απήχηση των απόψεων του Ιταλού στη βυζαντινή αριστοκρατία από τη μια πλευρά αλλά και στο βυζαντινό λαό από την άλλη. Η ανοιχτή σκέψη που πρόβαλλε ο Ιταλός θα είχε σαν επακόλουθο την κριτική προς το Κομνηνείο καθεστώς το οποίο επεδίωκε την προσκόλληση της κοινωνίας στην παράδοση. Η επαρχιακή στρατιωτική αριστοκρατία των Κομνηνών είχε καταφέρει να επιβληθεί στις κυριότερες θέσεις της εξουσίας και οι ιδέες του Ιταλού μπορούσαν να έχουν μόνο αρνητικές συνέπειες προς το καθεστώς²⁴³.

240 ODB II, 964.

241 CLUCAS, *Trial*, 45.

242 WILSON, *Λόγιοι*, 213; KAZHDAN-EPSTEIN, *Αλλαγές*, 202.

243 ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Εξέταση*, 72.

Οι θέσεις και απόψεις του Ιταλού μαζί με τη χρήση της διαλεκτικής σε θρησκευτικά θέματα επηρέαζαν άμεσα τη παιδεία της εποχής, ειδικά μέσω του αξιώματος που είχε κληρονομήσει από το δάσκαλο του Μιχαήλ Ψελλό. Η καταδίκη του Ιταλού, ενεργοποίησε τους μηχανισμούς της Εκκλησίας που ήθελαν την παιδεία προσκολλημένη στην ορθόδοξη παράδοση, χωρίς τον κίνδυνο παρεκτροπής από αυτή την οδό. Μαζί με την Εκκλησία και το Κράτος μοιάζει να κινούνταν προς την ίδια κατεύθυνση, την αντιμετώπιση όποιας παρεκτροπής διαφοροποιούνταν από το πλαίσιο της ορθόδοξης παιδείας. Η περίοδος από την καταδίκη του Ιταλού ως τις αρχές του δωδέκατου αιώνα μπορεί να θεωρηθεί μεταβατική, στο πλαίσιο της αυξανόμενης παρέμβασης της Εκκλησίας στα θέματα παιδείας²⁴⁴.

Ο Αλέξιος τον Ιούνιο του 1107 εκδίδει ένα έδικο που απευθύνεται στον πατριάρχη Νικόλαο Γ' Γραμματικό και την Ιερά Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης, με τίτλο: *Νεαρά νομοθεσία τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ διατυποῦσα τά περί τῶν ψήφων καὶ ὁποίους δεῖ εἶναι τοὺς πανταχοῦ ἀρχιερεῖς πρὸς δέ καὶ τοὺς ἱερεῖς ἐν ταῖς μητροπόλεσι καὶ ταῖς ἐπίσκοπαῖς*²⁴⁵. Ο λόγος που ο Αλέξιος προχώρησε στην έκδοση του edictu απαντάται στις πρώτες γραμμές αυτού. Η Εκκλησία ως κεφαλή της Ορθοδοξίας αντιμετώπιζε έναν ορατό κίνδυνο, αυτό των αιρετικών διδασκαλιών που στόχο είχαν τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας. Ο αυτοκράτορας στη συνέχεια του edictu φτάνει στο συμπέρασμα ότι η σημερινή κατάσταση της παιδείας που προσφέρει η Εκκλησία δεν είναι στο επίπεδο που απαιτείται για τη διάσωση του λαού. Συγκεκριμένα, καταλήγει ότι η παρούσα κατάσταση ωφελεί τις δυνάμεις του κακού εντός της ορθόδοξης βυζαντινής κοινωνίας²⁴⁶.

Η κατάσταση της Εκκλησίας την περίοδο πριν την προτεινόμενη από τον Αλέξιο εκκλησιαστική μεταρρύθμιση δεν ήταν η κατάλληλη ούτε για το λαό αλλά ούτε και για τον κλήρο. Ο αυτοκράτορας θεωρεί ότι μεγάλο μέρος των κληρικών που απολάμβαναν τιμές λόγω του ρόλου τους, δεν ήταν άξιο της θέσης που διατηρούσαν. Θέτει δύο ως τις πιο σημαντικές προϋποθέσεις ως προς την καταλληλότητα των κληρικών, τον άμεμπτο βίο και την ικανότητα στο διδασκαλικό λόγο, αν και υπήρξαν μάρτυρες που κατέθεσαν υπέρ της ικανότητάς τους στη διδασκαλία. Μοιάζει να θεωρεί ως σημαντικότερο το δεύτερο, καθώς η αδυναμία διδασκαλίας δεν ωφελούσε ούτε τον μαθητή, ούτε το δάσκαλο που επιθυμούσε να προαχθεί στο βαθμό του διδασκάλου²⁴⁷.

Τα μέτρα που πρότεινε ο Αλέξιος για την πρόοδο της κατάστασης που είχε διαμορφωθεί εντός του κόλπου της Εκκλησίας προτού υπάρξουν σοβαρότερες επιπτώσεις για τη χριστιανοσύνη και το ποίμνιο ήταν τρία. Πρώτα ο πατριάρχης έπρεπε να ασχοληθεί προσωπικά με τους κληρικούς

244ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, 163.

245GAUTIER, Edit. 179-201.

246GAUTIER, Edit. 179.⁴⁻¹¹.

247GAUTIER, Edit. 185.¹¹³⁻¹¹⁵.

που υπολείπονται σε σχέση με άλλους στις δύο βασικές προϋποθέσεις που έθεσε προηγούμενα ο Αλέξιος. Η κεφαλή της Εκκλησίας, δηλαδή ο πατριάρχης, θα έκρινε αν οι κληρικοί και διδάσκαλοι είχαν ενάρετη δημόσια ζωή αλλά και τη δυνατότητα να εξασκήσουν τον διδασκαλικό λόγο. Ο Αλέξιος κάνει ειδική αναφορά σε όσους θεωρούνταν επαρκείς και προέτρεψε τον πατριάρχη να τους τιμήσει²⁴⁸. Με αυτό το τρόπο όσοι δεν πληρούσαν επαρκώς τα κριτήρια θα ενθαρρύνονταν να μιμηθούν όσους είχαν διακριθεί. Επόμενο βήμα προς την εξυγίανση ήταν οι νουθεσίες του πατριάρχη, μέσω προσωπικής επαναλαμβανόμενης εξέτασης του καθενός, προς όσους κληρικούς παρέκκλιναν από την εξάσκηση στο διδασκαλικό λόγο²⁴⁹. Όσοι όμως συνέχιζαν να αποτυγχάνουν στην πρόοδο τους παρά τις νουθεσίες του πατριάρχη θα έρχονταν αντιμέτωποι με την απειλή της καθαίρεσης²⁵⁰.

Μια φράση που επαναλαμβάνεται στο κείμενο του edictu, είναι η δυνατότητα που παρέχει ο αυτοκράτορας στους διδασκάλους που κατέχουν τον διδασκαλικό λόγο και διατηρούν ενάρετη ζωή να γίνουν κληρικοί εάν το επιθυμούν, αλλά και για όσους λαϊκούς κατείχαν τον διδασκαλικό λόγο και επιθυμούσαν την προαγωγή τους σε κληρικούς, ο Αλέξιος όρισε σημαντικά οικονομικά οφέλη για να τους δελεάσει. Οι διδάσκαλοι μέχρι και την εφαρμογή του edictu δεν εντάσσονταν στους έμβαθμους κληρικούς που αμείβονταν για τις υπηρεσίες τους, αλλά με τη νέα νομοθετική ρύθμιση αποκτούσαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν μισθό²⁵¹.

Ο Angold θεωρεί ότι με την έκδοση του edictu ο αυτοκράτορας επιχείρησε τη σύναψη συμμαχίας με τη διοικούσα Εκκλησία. Ο Αλέξιος κατανόησε ότι η πατριαρχική εξουσία στηριζόταν στην πατριαρχική σύνοδο και την πατριαρχική διοίκηση, η οποία στελεχωνόταν από το κλήρο της Αγίας Σοφίας²⁵². Ο βασιλέας επιθυμούσε να ελέγξει την πατριαρχική σύνοδο προς όφελος της πολιτικής του, δηλαδή την προσκόλληση της κοινωνίας στην παράδοση και μακριά από φιλοσοφικές σκέψεις όπως αυτή του Ιταλού. Αυτό γίνεται καλύτερα αντιληπτό από τη συνέχεια του edictu, που ο αυτοκράτορας καθοδηγεί τους κληρικούς και διδασκάλους να επικεντρώνονται στη διδασκαλία του Ορθόδοξου δόγματος χωρίς να παρεκτρέπονται καθόλου από αυτό. *Καὶ λοιπὸν ἀπομένει ἡ διδασκαλία τοῦ ὀρθοῦ δόγματος καὶ τοῦ χρηστοῦ ἥθους ἀμετάδοτος ταῖς τῶν ἀνθρώπων ψυχαῖς καὶ τὸ ἐκ τούτου κακὸν ὑμεῖς, οἱ ἀρχιερεῖς, κρειπτόνως γινώσκετε*²⁵³.

Εκτός όμως από το ορθόδοξο δόγμα ο αυτοκράτορας επιθυμούσε οι κληρικοί να προπαγανδίζουν και το πολιτικό σύστημα. Το edictu κάνει αναφορά στο μισθό των διδασκάλων,

248GAUTIER, Edit. 187.¹²⁷⁻¹³³.

249GAUTIER, Edit. 187.¹³⁸⁻¹⁴³.

250GAUTIER, Edit. 189.¹⁷⁰⁻¹⁷³.

251ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, 165.

252ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 237.

253GAUTIER, Edit. 191.²¹⁵⁻²¹⁷.

ὥστε καλῶς μεταδιδόναι τούτους τῷ λαῷ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος καὶ τῆς χρηστῆς πολιτείας²⁵⁴. Η έννοια της *χρηστῆς πολιτείας* δεν χρειάζεται να σημαίνει αποκλειστικά το πολίτευμα, αλλά και με τη δίκαιη διοίκηση ενός αυτοκράτορα που στοχεύει στην ευημερία του λαού του. Η φράση αυτή του Αλεξίου αποκαλύπτει την επιθυμία του ο λαός να αποτελείται τόσο από πιστούς χριστιανούς όσο και καλούς υπηκόους, σε ένα πλαίσιο που το Κράτος και η Εκκλησία λειτουργούν παράλληλα και ταυτίζουν τις επιδιώξεις τους²⁵⁵.

Η αντιαρειτική πολιτική του Αλεξίου εμφανίζεται και στο έδικο του 1107. Ο αυτοκράτορας προτρέπει τους δασκάλους να μην ασχοληθούν μόνο με τη διδασχή του ορθόδοξου δόγματος, αλλά τους επιφορτίζει και με υποχρεώσεις εκτός της διδασκαλικής τους ιδιότητας. Συγκεκριμένα, το έδικο αναφέρει ότι οι δάσκαλοι έπρεπε να επιβλέπουν τις γειτονίες ώστε αν ανακαλύψουν αιρετική ή υπονομευτική ιδέα να εκφράζεται δημόσια να ενημερώνουν τον πατριάρχη. Ενδιαφέρον προκαλεί η φράση: *ἐκείνου δὲ εἰς τὴν βασιλείαν μου ἥ καὶ τοὺς ἐν μεγαλοπόλει διοικοῦντας ἀρχάς, ὅτε καὶ χειρὸς δηλονότι καὶ ἐξουσίας δεῖται τὸ πρᾶγμα πολιτικῆς*²⁵⁶.

Οι υποχρεώσεις των δασκάλων δεν σταματοῦσαν στην καταγγελία των ὑποπτων ιδεών αλλά συνέχιζαν και στην προστασία του λαού από τις αιρετικές ιδέες. Ο αυτοκράτορας αναφέρει ότι υποχρέωση των δασκάλων ήταν η προστασία και των μοναχών από αιρετικούς που θα προσπαθοῦσαν να τους προσηλυτίσουν²⁵⁷.

Η τελευταία σημαντική μνεία του εδίκτου στην αντιαρειτική πολιτική του Αλεξίου είναι το εύρος εφαρμογής των νέων μέτρων για τη μεταρρύθμιση της παιδείας. Ο βασιλέας αναφέρει ότι οὐ γὰρ ἐν τῇ μεγαλοπόλει μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐν πάσαις ταῖς ὑπὸ τὴν τῶν Ρωμαίων ἐπικράτειαν χώραις βούλεται ἡ βασιλεία μου ταῦτα κρατεῖν τε καὶ ἐνεργεῖν, καὶ νόμον κοινὸν καὶ θέσπισμα τὴν παροῦσαν γραφὴν ἐκτίθεται²⁵⁸.

Το έδικο του 1107 αφορούσε την πιθανότητα εκδήλωσης μιας νέας αίρεσης από τη βάση της κοινωνίας και την άμεση αντίδραση του κρατικού-εκκλησιαστικού μηχανισμού προς την καταστολή της. Ίσως στόχευε τους εναπομείναντες μαθητές του Ιταλού που είχαν αθωωθεί από τη δίκη του δασκάλου τους. Βέβαια, ο ρόλος των διδασκάλων στις γειτονίες ίσως στόχευε την αποκάλυψη δυϊστικών αιρέσεων ειδικά στην επαρχία της αυτοκρατορίας, αφού στην πρωτεύουσα η απειλή των Βογόμιλων είχε εξολοθρευτεί όπως θα φανεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Η νομοθετική αυτή ρύθμιση, αποδεικνύει το ρόλο του αυτοκράτορα ως προστάτη της Ορθοδοξίας και του λαού. Φαίνεται ακόμη ότι ο αυτοκράτορας επιχείρησε να προβάλει τον εαυτό

254GAUTIER, Edit. 191.²²¹⁻²²².

255ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Εξέταση*, 207.

256GAUTIER, Edit. 193.²²⁷⁻²³³; KAZHDAN-EPSTEIN, *Αλλαγές*, 202.

257GAUTIER, Edit. 193.²³⁴⁻²³⁹.

258GAUTIER, Edit. 199.³¹³⁻³¹⁶.

του ως άρχοντα και της Εκκλησίας. Με το έδικοτο δήλωνε την υπεροχή του επί της λειτουργίας της Εκκλησίας, κάτι που αποδεικνύεται και από το απειλητικό αλλά και συμβουλευτικό ύφος γραφής που χρησιμοποιεί ο αυτοκράτορας²⁵⁹.

Ο Magdalino τονίζει την χρονική στιγμή που επιλέγει ο Αλέξιος την έκδοση του edictu. Το 1107 ήταν η περίοδος που ο στρατός της αυτοκρατορίας ετοιμαζόταν για τη δεύτερη σύγκρουση με τους Νορμανδούς. Όπως σημειώνει η Άννα την ίδια περίοδο ο πατέρας της θεωρούσε πιθανή την εκδήλωση στάσης ενάντια στην εξουσία του και γι' αυτό το λόγο δέχτηκε και τις προτάσεις μιας λιγότερο συμφέρουσας για τον ίδιο ειρήνης από τους Νορμανδούς, παρόλο που ίσως θα μπορούσε να κερδίσει περισσότερα²⁶⁰. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Αλέξιος επιθυμούσε να υπενθυμίσει στο λαό του τη θέση του ως προστάτη της Ορθοδοξίας, μέσω μιας μεταρρύθμισης που στόχευε στην αύξηση της εξουσίας της Εκκλησίας στην παιδεία αλλά και στην κοινωνία. Επίσης, όπως φάνηκε και από το περιεχόμενο του edictu, ο αυτοκράτορας επιθυμούσε τον κοινωνικό έλεγχο όλης της βυζαντινής επικράτειας, κάτι που κατάφερε μέσω της επιβολής της υποχρέωσης στους διδασκάλους να δηλώνουν οποιαδήποτε ύποπτη αιρετική ή υπονομευτική δράση .

Η νομοθετική μεταρρύθμιση της εκκλησιαστικής λειτουργίας του 1107 αποτέλεσε τη σημαντικότερη μορφή αυτοκρατορικής παρέμβασης σε εκκλησιαστικά θέματα, τονίζοντας τον χαρακτήρα του καθεστώτος. Ο Αλέξιος παρουσιάζεται ως παράδειγμα ηγεμόνα που αναζητούσε την επαναφορά τους Κράτους σε εποχές ακμής, με βασικό του μέλημα τη διάσωση της αυτοκρατορίας από τα καθεστώτα των προκατόχων του, που χαρακτηρίζονταν από ραθυμία και παραμέληση των κρατικών υποθέσεων²⁶¹.

259MAGDALINO, Edict,204.

260KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XIII,VIII,6. ⁶³⁻⁶⁷. MAGDALINO, Edict,218.

261MAGDALINO, Edict,205; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 326.

Κεφάλαιο Γ'

Η αίρεση των Βογόμιλων.

Η επόμενη εσωτερική απειλή που αντιμετώπισε ο Αλέξιος Κομνηνός ήταν αυτή μίας πραγματικής αίρεσης που απειλούσε τόσο την αυτοκρατορική του εξουσία, όσο και γενικότερα την ορθόδοξη χριστιανική πίστη του Κράτους του. Οι Βογόμιλοι αποτέλεσαν έναν αρκετά σημαντικό κίνδυνο και θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε ένα ιδιαίτερο εσωτερικό εχθρό της αυτοκρατορικής κυριαρχίας, τέτοιο που δεν είχε έλθει σε σύγκρουση ως τότε η βυζαντινή εξουσία. Η αστραπιαία αντίδραση του αυτοκράτορα, είχε ως αποτέλεσμα να πληγεί η ηγεσία της αίρεσης εντός της βυζαντινής πρωτεύουσας, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι επιτεύχθηκε η πλήρης κατατρόπωση των αιρετικών στην επαρχία.

Η εμφάνιση αιρετικών στα βυζαντινά βαλκανικά εδάφη, όπου κατά κύριο λόγο δρούσαν και οι Βογόμιλοι, είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα από την άνοδο του Αλεξίου Κομνηνού στο θρόνο το 1081. Προηγούμενοι αυτοκράτορες στην προσπάθειά τους να εποικήσουν αραιοκατοικημένες περιοχές στα Βαλκάνια προέβησαν στη μεταφορά αιρετικών πληθυσμιακών ομάδων από τα μικρασιατικά στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος Ε' μετά τον πόλεμο με τους Βουλγάρους, τα έτη 745 ως 757, μετέφερε Σύριους Μονοφυσίτες και Αρμένιους Παυλικιανούς στη Θράκη, με στόχο την αύξηση του πληθυσμού μετά το πέρας της βουβωνικής πανώλης και τη στελέχωση των αμυντικών κάστρων που κατασκεύασε στη συνοριακή γραμμή με τη Βουλγαρία²⁶². Ο Θεοφάνης γράφει ότι οι νέοι κάτοικοι της Θράκης προέρχονταν κυρίως από τη Θεοδοσιούπολη και τη Μελιτηνή, ενώ το αποτέλεσμα της εποίκησης ήταν να αυξηθεί ο αριθμός των αιρετικών της περιοχής²⁶³. Όμοια ο Λέοντας Δ', μετέφερε και αυτός το 778 Σύρους Ιακωβίτες αιχμαλώτους από τη Γερμανία στη Θράκη²⁶⁴. Τέλος, ο Βασίλειος Β' το 989 μετακίνησε ένα μεγάλο μέρος του παυλικιανικού πληθυσμού στη Μακεδονία.

Οι μετακινήσεις μετέτρεψαν τα βυζαντινά Βαλκάνια σε εστία συνάθροισης των αιρετικών πληθυσμών, που κατοικούσαν εκεί για πάνω από δυο αιώνες. Το βασικό πρόβλημα της περιοχής, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την εξάπλωση των αιρέσεων στα Βαλκάνια, αλλά συγχρόνως και τη γέννηση θρησκευτικών κινημάτων, ήταν ότι πρακτικά η Θράκη και η Μακεδονία κατοικούνταν κυρίως από αιρετικούς που στόχο είχαν την εξάπλωση της πίστης τους. Ενώ ο σκοπός της

262 OBOLENSKY, *Bogomils*, 61.

263 ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, 429,19-22: ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος Σύρους τε καὶ Ἀρμενίους, οὓς ἤγαμεν ἀπὸ Θεοδοσιουπόλεως καὶ Μελιτηνῆς, εἰς τὴν Θράκην μετῴκισεν, ἐξ ὧν καὶ ἐπλατύνθη ἡ αἵρεσις; ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία*, 144.73.1-5; OBOLENSKY, *Bogomils*, 60.

264 ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία* 452,1-2: ἐπέρασε δὲ τοὺς αἵρετικοὺς Σύρους ἐν τῇ Θράκῃ καὶ κατῴκισεν αὐτοὺς ἐκεῖ.

πρωταρχικής μετακίνησης τους είχε στρατηγική σημασία, σε κάθε μία περίπτωση από τις παραπάνω, η εναλλαγή της κυριαρχίας στην περιοχή μεταξύ Βουλγάρων και Βυζαντινών, είχε ως αποτέλεσμα την εξάπλωση των αιρετικών βορειότερα στη βουλγαρική ενδοχώρα.

1. Οι αιρέσεις ως τα χρόνια του Αλεξίου Κομνηνού.

Από τον ένατο αιώνα ως και τα χρόνια του Αλεξίου Κομνηνού η εμφάνιση και εξάπλωση των αιρέσεων φαίνεται να απασχολεί τη βυζαντινή Εκκλησία και το Κράτος. Επιλεγμένη επιστολογραφία αποκαλύπτει την εξάπλωση των αιρέσεων στα Βαλκάνια και τη βυζαντινή επικράτεια και τον τρόπο πρόσληψης τους από τις ανώτερες, κυρίως, τάξεις. Ο συνηθέστερος τρόπος αντιμετώπισης νέων αιρέσεων που εμφανίζονταν στη βυζαντινή επικράτεια ήταν η σύγκριση τους με παλαιότερες που είχαν αντιμετωπιστεί με επιτυχία και πλέον δεν αποτελούσαν απειλή. Στην περίπτωση της αίρεσης του Βογομιλισμού, οι πηγές τον ταυτίζουν με την αίρεση του Μεσσαλιανισμού με στόχο την παρουσίαση της αλληλουχίας των δογματικών τους θέσεων²⁶⁵.

Το 867 ο πάπας Νικόλαος Α΄, έγραψε στον τσάρο Μπόρις μια επιστολή στην οποία περιέγραφε την ύπαρξη Αρμενίων ιεραποστόλων στην περιοχή της Βουλγαρίας, χωρίς όμως να διευκρινίζει εάν επρόκειτο για αιρετικούς²⁶⁶. Αργότερα, όταν η Βουλγαρία είχε περάσει στη σφαίρα επιρροής της βυζαντινής Εκκλησίας, ο ηγούμενος Πέτρος Σικελιώτης έγραψε μια πραγματεία κατά των Παυλικιανών, την οποία απέστειλε στον αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας ως προειδοποίηση ότι οι αιρετικοί θα προσπαθούσαν σύντομα να διεισδύσουν στο βουλγαρικό κράτος. Ο Πέτρος είχε σταλεί από το αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄ στη Τεφρική, μια πόλη στη Μικρά Ασία γνωστή για τη συγκέντρωση παυλικιανικού πληθυσμού, ως αρχηγός απεσταλμένων για την διαπραγμάτευση της ανταλλαγής αιχμαλώτων που θα προέρχονταν από τις συγκρούσεις των αιρετικών με τα αυτοκρατορικά στρατεύματα²⁶⁷.

Η πολύμηνη διαμονή του εκεί είχε ως αποτέλεσμα τη συγγραφή πραγματείας²⁶⁸. Ο Runciman υποστηρίζει ότι οι Αρμένιοι ιεραπόστολοι της επιστολής του πάπα Νικολάου και αυτοί του Πέτρου Σικελιώτη αποτελούν την ίδια επιχείρηση προσηλυτισμού της παυλικιανικής αίρεσης. Θεωρεί ότι ο Παυλικιανισμός κατάφερε να κυριαρχήσει στις κατώτερες τάξεις των αγροτών της Βουλγαρίας. Αυτό συνέβη, καθώς ο Σαμουήλ, γιος του Μπόρις, προσπάθησε να μιμηθεί την ιεραρχία της Βυζαντινής Εκκλησίας στο εσωτερικό της Βουλγαρικής. Συγχρόνως, με το ίδιο σκεπτικό η αριστοκρατία κατάφερε να γίνει πιο πλούσια και ισχυρή, αντιγράφοντας τους χριστιανούς βυζαντινούς γείτονες της. Τα κατώτερα λαϊκά και αγροτικά στρώματα αδυνατούσαν να ακολουθήσουν τη μίμηση, αφού η φορολογία τα πίεζε ολοένα και περισσότερο, με αποτέλεσμα οι Αρμένιοι ιεραπόστολοι να μπορούν εύκολα να συνδέονται μαζί τους στη βάση της άρνησης

265 ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*, στ. 1289; ΓΚΟΡΑΝΗΣ, *Πρόσληψη*, 243.

266 *Responsa Papae Nicolai*, στ. 978; RUNCIMAN, *Manichee*, 65.

267 ΓΚΟΡΑΝΗΣ, *Πρόσληψη*, 216.

268 ΠΕΤΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ, Χρειώδης, 9.¹⁴⁻²⁰.

υπακοής προς τους ανωτέρους κοινωνικά αριστοκράτες²⁶⁹.

Μια πρώτη προσέγγιση των νέων θρησκευτικών και αιρετικών εξελίξεων στα Βαλκάνια είχε η Βυζαντινή αυτοκρατορία, μέσω δυο επιστολών του πατριάρχη Θεοφύλακτου Λακαπηνού προς τον Πέτρο της Βουλγαρίας. Σε αυτές τις επιστολές, ο πατριάρχης απαντά στο αίτημα του Βούλγαρου τσάρου, ο οποίος ζητά συμβουλές για το πως θα αντιμετωπίσει τόσο ο ίδιος όσο και η Εκκλησία του μια νέα αίρεση που εξαπλώθηκε αστραπιαία στη βουλγαρική ενδοχώρα. Σήμερα έχει διασωθεί μόνο η δεύτερη επιστολή του Θεοφύλακτου²⁷⁰. Η επιστολή του, γραμμένη από το χαρτοφύλακα Ιωάννη, απαντά στη δεύτερη επιστολή του Πέτρου και αναφέρει τη νέα αίρεση ως ένα αμάλγαμα της Μανιχαϊστικής με την Παυλικιανική σκέψη. Η σύνδεση μιας παλαιάς αίρεσης με μια νεοφανή της συνιστούσε κοινό τόπο των βυζαντινών εκκλησιαστικών για την εύρεση τρόπων καταπολέμησης.

Ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει την αίρεση ως νέα, αλλά συγχρόνως με παλαιά χαρακτηριστικά, μάλλον δείχνει ότι ο συγγραφέας της επιστολής δεν γνώριζε σε βάθος τις θρησκευτικές εξελίξεις στη Βουλγαρία, ενώ δεν είχε αντιμετωπίσει στη βυζαντινή επικράτεια παρόμοια αιρετική σκέψη. Γι αυτό το λόγο, το περιεχόμενο της βασίζεται σε όσα ήταν γνωστά από παλαιότερες αιρέσεις. Η επιστολή καταλήγει με τα αναθέματα που συμβουλεύει ο πατριάρχης να χρησιμοποιηθούν κατά των αιρετικών. Ο πατριάρχης Θεοφύλακτος, έκανε χρήση παλαιότερων πηγών και συγκεκριμένα της *Ιστορίας χρειώδους* του Πέτρου Σικελιώτη καθώς από τα αναθέματα του κατά της αίρεσης, όλα εκτός από ένα, αναφέρονται ξεκάθαρα στον Παυλικιανισμό αλλά συνοδεύουν και κάθε δυϊστική αίρεση. Η διαίρεση μεταξύ μιας καλής και μιας κακής Αρχής του κόσμου, που στην πρώτη οφειλόταν η δημιουργία του φωτός, ενώ στη δεύτερη η δημιουργία του σκότους, είναι οι βασικές αρχές της κοσμοθεωρίας των δυιστικών αιρέσεων. Στη συνέχεια η άρνηση των προφητών του ορθόδοξου χριστιανισμού που τελικά θεωρούνταν απεσταλμένοι και εντολοδόχοι της κακής Αρχής του κόσμου και τέλος η μη αναγνώριση της Σταύρωσης, της Ανάστασης και των θαυμάτων του Χριστού κάποια από τα χαρακτηριστικά με τα οποία τόσο οι Παυλικιανοί όσο και οι Βογόμιλοι συμφωνούσαν²⁷¹.

Το μοναδικό νέο χαρακτηριστικό που προσθέτει ο Θεοφύλακτος στον κατάλογο με τα αναθέματα που δανείστηκε από το Πέτρο Σικελιώτη ήταν η άρνηση της νέας αίρεσης -με τα παλαιά χαρακτηριστικά- στον έννομο γάμο, αφού αρνούνταν την αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους και την κατέτασσαν μαζί τα υπόλοιπα σχέδια της κακής Αρχής του κόσμου. Οι Παυλικιανοί αδυνατούσαν να τηρήσουν την ασκητική ζωή, που απαιτούσαν αργότερα οι Βογόμιλοι, αφού ο

269 RUNCIMAN, *Manichee*, 66.

270 HAMILTON, *Heresies*, 98; GRUMEL, *Patriarcat*, 293, N. 789; OBOLENSKY, *Bogomils* 112.

271 HAMILTON, *Heresies*, 100; OBOLENSKY, *Bogomils*, 113.

ενεργητικός και πολεμόχαρος τρόπος ζωής τους, ερχόταν σε αντίθεση με αυτή τη θέση²⁷². Αυτός ο μιλιταριστικός χαρακτήρας της καθημερινής ζωής τους, ήταν και ο λόγος των μαζικών μετακινήσεων των πληθυσμών τους από τη Μικρά Ασία προς τα αραιοκατοικημένα και αδύναμα Βαλκάνια²⁷³. Οι αυτοκράτορες που πρωτοστάτησαν στη μεταφορά τους ενδιαφέρονταν κυρίως για το πολεμικό χαρακτήρα των κοινοτήτων τους και την ικανότητα τους να συμμετέχουν στο βυζαντινό στρατό, ανεξάρτητα από τις αιρετικές τους πεποιθήσεις.

Ο ενδέκατος αιώνας αποτελεί καίρια εποχή στην εξάπλωση της αίρεσης του βογομιλισμού στην βυζαντινή ύπαιθρο αρχικά, αλλά και στη πρωτεύουσα αργότερα. Οι κατακτήσεις του Βασιλείου Β', εκτός από την αύξηση της επικράτειας της αυτοκρατορίας είχαν ως αποτέλεσμα και την ανεμπόδιστη κυκλοφορία των αιρετικών της Βουλγαρίας σε όλο το μήκος και πλάτος του Βυζαντίου. Ο ίδιος ο κατακτητής αυτοκράτορας της Βουλγαρίας, Βασίλειος Β', έδρασε αρκετά έξυπνα όσον αφορά τη διαχείριση των νέων του υπηκόων. Επέτρεψε στη νέα βουλγαρική Εκκλησία μια ανεκτική μορφή αυτονομίας και μέσω τριών χρυσόβουλων αναγνώρισε τον Βούλγαρο πατριάρχη ως κληρονόμο του βουλγαρικού πατριαρχείου της πρώτης βουλγαρικής αυτοκρατορίας²⁷⁴. Οι διάδοχοι του Βασιλείου δεν διατήρησαν το καθεστώς, αντίθετα διόρισαν βυζαντινό πατριάρχη στον βουλγαρικό πατριαρχικό θρόνο, ο οποίος πια ελεγχόταν από τη Κωνσταντινούπολη, και επιπρόσθετα επέβαλαν τη χρήση της ελληνικής γλώσσας κατά την εκκλησιαστική λειτουργία. Για τον Obolensky, η επιβολή της γλώσσας της λειτουργίας αποτελούσε μια προσπάθεια βίαιου εκβυζαντινισμού της Βουλγαρίας με κύριο μέσο την Εκκλησία²⁷⁵.

Οι αυτοκράτορες που ακολούθησαν τον Βασίλειο Β' επαύξησαν τη χειραγωγήση της βουλγαρικής Εκκλησίας στην προσπάθεια τους να επιβληθούν στα νέα εδάφη. Η Βουλγαρία διαχωρίστηκε σε θέματα, όπου κάθε ένα διοικούνταν από έναν *στρατηγό* ή *δούκα*, ενώ μετά το 1041 όλα τα διοικητικά αξιώματα καλύπτονταν από Βυζαντινούς. Η κρίση του ενδέκατου αιώνα, έφερε τα επαρχιακά εδάφη της αυτοκρατορίας που δε άνηκαν στους μεγάλους γαιοκτήμονες της αριστοκρατίας στο χείλος της οικονομικής και δημοσιονομικής κατάρρευσης κυρίως λόγω της φορολογικής πολιτικής που ακολούθησε το Κράτος στη προσπάθεια του να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις της εποχής. Η διαφθορά των φοροεισπρακτόρων, και ιδιαίτερα στην νεοαποκτηθείσα περιοχή της Βουλγαρίας καυτηριάζεται και από τον Θεοφύλακτο Αχρίδας σε επιστολή του²⁷⁶.

Οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις της Βουλγαρίας αρκετές φορές προχώρησαν σε ένοπλες εξεγέρσεις κατά της βυζαντινής εξουσίας. Ωστόσο παρά τη συχνότητα τους, μειονεκτούσαν σε

272OBOLENSKY, *Bogomils*, 114.

273HUSSEY, *Orthodox*, 157.

274DOLGER, *Regesten*, τ. Β', 806,806a, 807.

275OBOLENSKY, *Bogomils*, 169.

276OBOLENSKY, *Bogomils*, 171.

οργάνωση και γι' αυτό ηττούνταν²⁷⁷. Οι Βογόμιλοι, σε ένα τέτοιο καθεστώς, κατάφεραν να έρθουν κοντά στους χωρικούς που μαστίζονταν από τα μέτρα της νέας διακυβέρνησης και τελικά να διεισδύσουν τάχιστα σε όλη την αυτοκρατορία.

Ψήγματα της αίρεσης πριν την άνοδο του Αλεξίου στο θρόνο μπορούν να ανιχνευθούν σε μια αντιαρειτική επιστολή του Ευθυμίου της μονής Περιβλέπτου προς τους πολίτες της Ακμονίας, στην οποία ο συγγραφέας αναφέρει την ύπαρξη αιρετικών θυλάκων στα μικρασιατικά παράλια και ειδικότερα στο θέμα Κιβυρραιωτών²⁷⁸. Παλαιότερα αρκετοί μελετητές ταύτιζαν λανθασμένα τον Ευθύμιο της Περιβλέπτου, γνωστό και ως Ευθύμιο Ακμονίας που έζησε κατά τη βασιλεία του Βασιλείου Β', με τον Ευθύμιο Ζιγαβινό, μοναχό της εποχής του Αλεξίου Α' Κομνηνού²⁷⁹.

Ο Ευθύμιος αναφέρει ότι η αίρεση στην Ανατολή ονομάζεται Φουνδαγιαγίτες, όμως αποτελεί απλώς διαφορετική ονομασία της βογομιλιστικής κίνησης που εξαπλώθηκε και στο δυτικό μέρος της αυτοκρατορίας κατά τον ενδέκατο αιώνα²⁸⁰. Σύγχρονοι ερευνητές, όπως ο Angold, διαφωνούν με τη θέση ότι οι Φουνδαγιαγίτες αποτελούσαν κοινή αίρεση με τους Βογόμιλους. Ο Ευθύμιος προσφέρει πληροφορίες για τον τρόπο λειτουργίας της αίρεσης στη Μικρά Ασία, τον τρόπο οργάνωσης τους και τις τελετές τους. Αρχικά, παρουσιάζει τον ηγέτη της αίρεσης, κάποιον Ιωάννη Τζουρίλλα, ο οποίος κατηγορούνταν από τα τοπικά δικαστήρια του θέματος Οψικίου για βιασμό²⁸¹. Αν και η καταγωγή του παραμένει άγνωστη, υπάρχει η πληροφορία ότι πριν το θέμα Οψικίου ήταν στο θέμα Θρακησίων και στις περιοχές γύρω από τη Σμύρνη, όπου είχε διδάξει για τρία χρόνια και είχε καταφέρει να προσηλυτίσει το μεγαλύτερο μέρος της πόλης²⁸². Βασικό σημείο στις περιγραφές των Φουνδαγιαγιτών, ήταν ο τρόπος οργάνωσης τους σε μοναστικές κοινότητες. Οι εντόπιοι πληθυσμοί του θέματος Οψικίου αναφέρονταν στο πρόσωπο του Τζουρίλλα με τον τίτλο του ηγούμενου²⁸³. Ο Angold, θεωρεί ότι από τα γραπτά του Ευθυμίου, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι αιρετικοί δρούσαν εντός της βυζαντινής πρωτεύουσας ήδη από τα μέσα του ενδέκατου αιώνα²⁸⁴. Επίσης την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και η Άννα Κομνηνή στην *Αλεξιάδα*, που με τη φράση *ὁ γὰρ αὐτοκράτωρ τοὺς ἀπανταχοῦ γῆς μαθητὰς καὶ συμμύστας τοῦ Βασιλείου μεταπεμψάμενος*²⁸⁵, προβάλλει τόσο τις προσπάθειες του πατέρα της Αλεξίου για την εκδίωξη των αιρετικών όσο και το εύρος διάδοσης τους. Στο ίδιο μοτίβο κινείται και το *Συνοδικό της*

277HUSSEY, *Orthodox*, 159.

278 ΕΥΘΥΜΙΟΣ της ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ, *Επιστολή*, 62,¹⁰⁻¹³: *ἐπεὶ οἱ τοῦ Ὀψικίου λαοὶ καλοῦσι τοὺς τὴν κακίστην ταύτην ἀσέβειαν μετερχομένους Φουνδαγιαγίτας, εἰς δὲ τὸν Κιβυρραιώτην, καὶ εἰς τὴν Δύσιν καὶ εἰς ἑτέρους τόπους καλοῦσιν αὐτοὺς Βογομίλους.*

279ΓΚΟΡΑΝΗΣ, *Πρόσληψη*, 237.

280 GARSOIAN, *Heresy*, σ. 93.

281ΕΥΘΥΜΙΟΣ της ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ, *Επιστολή* 66.7.

282ΕΥΘΥΜΙΟΣ της ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ, *Επιστολή*, 67. 2-4.

283ΕΥΘΥΜΙΟΣ της ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ, *Επιστολή*, 77. 11-12.

284ANGOLD, *Church*, 476.

285ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, XV, IX, 2.66-67.

Ορθοδοξίας, που επιβεβαιώνει και αυτό τη διάδοση²⁸⁶.

Στα τέλη του ενδέκατου αιώνα, στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού, η διάδοση των Βογόμιλων δεν επηρέαζε αποκλειστικά τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Το παραπάνω απόσπασμα από το *Συνοδικό της Ορθοδοξίας*, αναφέρει ότι η αίρεση είχε διαφθείρει τα μέλη των κατώτερων κοινωνικών τάξεων κάτι που δεν ανταποκρίνεται πλήρως στη πραγματικότητα, αφού στη βυζαντινή πρωτεύουσα, οι αιρετικοί είχαν καταφέρει να διεισδύσουν και σε αριστοκρατικούς οίκους²⁸⁷.

Το σημαντικό πλεονέκτημα της αίρεσης έναντι των κατασταλτικών μηχανισμών του βυζαντινού κράτους ήταν η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην επαρχία και στα αστικά κέντρα από την εσωτερική πολιτική του Αλεξίου Α'. Στις προηγούμενες σελίδες έγινε λόγος για την εξάπλωση της αίρεσης τον ενδέκατο αιώνα στην υπό βυζαντινή κατοχή, βουλγαρική ενδοχώρα ως αποτέλεσμα της φορολογικής και θρησκευτικής καταπίεσης των ανώτερων τάξεων προς τις κατώτερες, τη βάση της κοινωνίας. Σε ένα τέτοιο καθεστώς ο αιρετικός δογματικός λόγος, έβρισκε πρόσφορο έδαφος στους χωρικούς που αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας. Οι πολιτικές όσο και οι κοινωνικές συνθήκες της δεκαετίας του 1070 ωφέλησαν τη διάδοση της αίρεσης στο βυζαντινό πληθυσμό. Η ήττα στο Μαντζικέρτ αν και άμεσα δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές στο ανατολικό μέτωπο, στη συνέχεια με την καθαίρεση του Ρωμανού, δημιούργησε ένα ασφυκτικό κλίμα στις ανατολικές επαρχίες. Στις αρχές της δεκαετίας του 1080, ο κίνδυνος από τη Δύση μεταφράστηκε στις επιδρομές των Νορμανδών στις δυτικές επαρχίες. Η απειλή των εχθρών της αυτοκρατορίας προέρχονταν από κάθε κατεύθυνση. Οι άνθρωποι της εποχής πίστευαν ότι η Θεία Πρόνοια είχε εγκαταλείψει την αυτοκρατορία²⁸⁸.

Ο λόγος εις τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν²⁸⁹ του Ιωάννη Οξείτη πατριάρχη Αντιόχειας προβάλλει με γλαφυρότητα τις κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης της εποχής στην επαρχία και στις πόλεις, οι οποίες υπέφεραν από την πολιτική του αυτοκράτορα. Χαρακτηριστικό των περιγραφών του είναι οι συνθήκες ακραίας φτώχειας για το σύνολο του πληθυσμού, εκτός βέβαια από την αριστοκρατική τάξη των Κομνηνών. Σημαντικό είναι να τονιστεί ότι ο πατριάρχης περιγράφει τόσο τη ζωή στην επαρχία της αυτοκρατορίας όσο και στην πρωτεύουσα της²⁹⁰. Οι

286 *Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας*, 65.²⁹¹⁻²⁹⁴: ἐν τοῖς ἐσχάτοις καιροῖς γενομένων ἡμῶν, ἡ παμμιγῆς καὶ πολυὺννμος τῶν Βογομίλων αἵρεσις ἐν πάσῃ πόλει καὶ χώρα καὶ ἐπαρχία ἐπιπολάζει τὰ νῦν, καὶ οἱ ταύτης εἰσηγηταὶ οὐ παύονται διαφθείροντες τοὺς ἀπλουστέρους τῶν ἀνθρώπων.

287 *ΚΟΜΝΗΝΗ, Αλεξιάς*, XV, IX, 2.⁶⁹⁻⁷⁰: καὶ γὰρ ἐνεβάθυνε τὸ κακὸν καὶ εἰς οἰκίας μεγίστας καὶ πολλοῦ πλήθους ἥματι τὸ δεινόν.

288 *ΟΞΕΙΤΗΣ, Λόγος*, 21.³⁶-23.³; *ANGOLD, Αυτοκρατορία*, 234.

289 *Τοῦ ἀγιοτάτου πατριάρχου Ἀντιοχείας κῦρ Ἰωάννου λόγος εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*, (ἐκδ.) P. GAUTIER, *Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis 1er Comnène*, *REB* 28 (1970), σ. 19-49.

290 *ΟΞΕΙΤΗΣ, Λόγος*, 33.¹⁶⁻¹⁸: Τῶν δ' ἐν ἀγροῖς καὶ κώμαις καὶ πόλεσι ταῖς τε ἄλλαις καὶ τῇ πανευδαίμονι ποτε πόλει καὶ βασιλίδι.

πλουσιότεροι κάτοικοι της αυτοκρατορίας ανεξάρτητα αν ζούσαν σε αστικά κέντρα ή στην επαρχία, είχαν δεχθεί ισχυρό πλήγμα, έχοντας χάσει ολόκληρη ή σημαντικό μέρος της περιουσίας τους. Στην ίδια μοίρα με τους ευπορότερους, ο αγροτικός πληθυσμός, οι έμποροι και γενικά τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα πιέζονταν από τις φορολογικές εισφορές που προορίζονταν για τον στρατιωτικό εξοπλισμό της άμυνας της αυτοκρατορίας. Από αυτούς όσοι δεν είχαν αποβιώσει πρόωρα λόγω της έλλειψης τροφής μετανάστευαν σε άλλες περιοχές για να εξασφαλίσουν την επιβίωση τους²⁹¹. Από της περιγραφές του Ιωάννη αυτή που προκαλεί τη μεγαλύτερη εντύπωση για τις συνθήκες διαβίωσης, είναι αυτή που ήθελε πολλούς χριστιανούς κατοίκους της αυτοκρατορίας να μετακινούνται στις περιοχές της Μικράς Ασίας που είχαν καταληφθεί από τους Τούρκους, καθώς εκεί η διαβίωση ήταν καλύτερη από ότι εντός της βυζαντινής επικράτειας²⁹².

Οι περιγραφές του Ιωάννη φαντάζουν υπερβολικές κυρίως επειδή προέρχονται από έναν εκκλησιαστικό, που σε άλλο λόγο του προς τον αυτοκράτορα, αντιδρά στην πολιτική εκποίησης της εκκλησιαστικής περιουσίας²⁹³. Όμως η ίδια η πολιτική του Αλεξίου αποδεικνύει την αλήθεια των λόγων του πατριάρχη Αντιοχείας. Μια *Νεαρά* του έτους 1094, ορίζει το τρόπο που θα γίνεται η είσπραξη των φόρων. Στις διασαφηνίστηκες προτάσεις του νομοθετικού κειμένου αναφέρεται η κατηγορία κατά των φοροεισπρακτόρων, οι οποίοι εισέπρατταν περισσότερα χρήματα από όσα όφειλαν προς ίδιον όφελος. Ο αυτοκράτορας όρισε ότι έπρεπε να απαιτήσει τη καταβολή όσων επιπλέον χρημάτων είχαν συγκεντρώσει οι φοροεισπράκτορες από τους φορολογούμενους²⁹⁴. Στην ίδια *Νεαρά*, υπάρχει η αναφορά στη τιμωρία ενός φοροεισπράκτορα ο οποίος δεν κατάφερε να αποδώσει το φόρο που είχε συμφωνηθεί. Ο Δημήτριος Καματηρός είχε οριστεί να συλλέξει τους φόρους *τῶν ἔξω διοικήσεων* Θράκης και Μακεδονίας στο διπλάσιο από ότι συνηθιζόταν ως εκείνη την εποχή. Η αδυναμία του να φέρει εις πέρας την αποστολή του, είχε ως αποτέλεσμα την δήμευση της οικίας του στην Κωνσταντινούπολη η οποία βρισκόταν δίπλα στον ιππόδρομο²⁹⁵.

Σε ένα τέτοιο κοινωνικό πλαίσιο οι Βογόμιλοι προσηλυτιστές μάλλον είχαν εύκολο έργο. Η κατάσταση της βυζαντινής κοινωνίας την περίοδο αυτή βοήθησε την αύξηση των ακολούθων της αίρεσης. Η αβεβαιότητα του μέλλοντος λόγω των εχθρικών εισβολών και τα αδιέξοδα της φορολογικής καταπίεσης ωθούσαν το πληθυσμό προς τη διέξοδο των δυϊστικών αιρέσεων. Ο Angold υποστηρίζει ότι ο μυστικισμός δεν δημιούργησε τις δυϊστικές αιρέσεις αλλά έθεσε το

291 ΟΞΕΙΤΗΣ, *Λόγος*, 33.¹⁹⁻²⁶.

292 ΟΞΕΙΤΗΣ, *Λόγος*, 33.²⁶⁻²⁸: *Ὅκ ὀλίγους γε μὴν ἡ ἀνάγκη καὶ εἰς τὰς τῶν χριστιανικόνων βαρβάρων χεῖρας αὐτομόλους ἔπειθε τρέχειν, τὴν παρ' ἐκείνοις δουλείαν καὶ τὴν συνοίκησιν ἀνεκτοτέραν τῆς μεθ' ἡμῶν κρίνοντας.*

293 ΟΞΕΙΤΗΣ, *Συμβουλή*, 49.²²⁻²⁵; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 64.

294 *Νεάραι*, Coll. 2, αρ.34, σ.336: *συμπαθέστερον δὲ ἡ βασιλεία μου εἰς αὐτοὺς διατιθεμένη διορίζεται λογαριασθῆναι μόνον αὐτοὺς καὶ ἀπαιτηθῆναι ὅσον ἀπήτησαν*; KARLIN-HAYTER, *Emperor*, 140; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 69.

295 *Νεάραι*, Coll. 2, αρ.34, σ.334: *ἐσχιδεύθη τὸ ὁσπῆτιον αὐτοῦ ἐγγὺς πρὸς τοῦ ἵπποδρόμου διακείμενον*; KARLIN-HAYTER, *Emperor*, 140; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 78.

κλίμα ώστε αυτές να φαντάζουν μια ελκυστική λύση από τα αδιέξοδα της καθημερινότητας²⁹⁶.

Ο Beck σχολιάζει τη διάδοση του Βογομιλισμού ακόμα και στο οικείο περιβάλλον του αυτοκράτορα, όπου υποψιάζεται τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο, αδελφό του αυτοκράτορα, ότι έβλεπε με συμπάθεια τις θεωρίες της αίρεσης για την καταστροφή των εικόνων²⁹⁷. Ο ισχυρισμός αυτός κρίνεται μάλλον ανακριβής. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του σεβαστοκράτορα στην εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας για τη χρηματοδότηση τόσο του πολέμου κατά των Νορμανδών αλλά και της εκστρατείας κατά των Πετσενέγκων είναι πραγματικός. Αλλά ο Ισαάκιος συμμετείχε τόσο ενεργά στην αντιδικία με την Εκκλησία λόγω της αναγκαιότητας των χρημάτων που θα προέκυπταν από την εκποίηση και όχι επειδή συμπαθούσε τις εικονομαχικές θέσεις είτε των Βογόμιλων είτε των Ισαύρων αυτοκρατόρων. Επίσης, ο Hussey επιχειρηματολογεί ότι η αίρεση είχε καταφέρει την είσοδο της και σε άλλο μέλος του στενού οικογενειακού κύκλου του αυτοκράτορα Αλεξίου με τη μητέρα του Άννα Δαλασσηνή, να θεωρείται μέλος των Βογόμιλων από το σύγχρονο μελετητή, η οποία αργότερα μετά τη δίωξη των αιρετικών επανήλθε στην Ορθοδοξία²⁹⁸. Το επιχείρημα του στηρίζεται στο μεγάλο αριθμό μοναχών που είχε συγκεντρώσει η Άννα γύρω της, χωρίς όμως να υπάρχει κάποια απόδειξη ότι αυτός περιείχε αιρετικούς.

296ANGOLD, *Church*, 478.

297BECK, *Χιλιετία*, 380.

298HUSSEY, *Orthodox*, 161.

2. Η εμφάνιση της αίρεσης στη Βυζαντινή πρωτεύουσα.

Στην Κωνσταντινούπολη εμφανίστηκε στα τέλη του ενδέκατου αιώνα μια μορφή αστικού βογομιλισμού, με αρχηγό τον Βασίλειο, που από το 1097 ως το 1100 δικάστηκε από τον αυτοκράτορα και καταδικάστηκε σε θάνατο στη πυρά. Ο αιρεσιάρχης είχε διδάξει σε όλη την αυτοκρατορία πριν την άφιξη του στη πρωτεύουσα²⁹⁹. Ιατρός στο επάγγελμα και μοναχός στη καθημερινή του ζωή, μάλλον ήταν μικρασιατικής καταγωγής. Οι δυο αυτές ιδιότητες του Βασιλείου μοιάζουν αντιφατικές, αλλά ήταν σύνηθες στους αιρετικούς να εμφανίζονται ενδεδυμένοι το μοναστικό σχήμα και να παριστάνουν τους ευσεβείς ορθόδοξους μοναχούς³⁰⁰.

Οι διδαχές του Βασιλείου δεν αποτελούσαν κίνδυνο μόνο για την βυζαντινή Εκκλησία αλλά και για την ίδια την κοινωνία. Η καταδίκη και μη αναγνώριση του γάμου, της οικογενειακής ζωής και της βάπτισης, αποτελούσαν μια αντιστροφή των παραδοσιακών ηθών έκφρασης της πίστης και της ευσέβειας³⁰¹. Ακόμα έρχονταν σε αντίθεση και με την αυτοκρατορική εξουσία και με το ίδιο το βυζαντινό κράτος³⁰². Η αντίθεση τους με την πολιτική εξουσία της Κωνσταντινούπολης μπορεί να δικαιολογήσει σε ένα βαθμό και τη μεγάλη επιτυχία που σημείωνε η αίρεση στις ανώτερες αριστοκρατικές τάξεις. Η άνοδος της οικογένειας των Κομνηνών στον αυτοκρατορικό θρόνο είχε ως αποτέλεσμα τον παραγκωνισμό των μελών της πολιτικής και της γαιοκτητικής αριστοκρατίας, που δεν σχετίζονταν με τους Κομνηνούς. Υπό αυτό το πρίσμα, η αίρεση μπορούσε δυνητικά να υποδυθεί το ρόλο της αμφισβήτησης της νέας τάξης πραγμάτων στην πρωτεύουσα³⁰³.

Έτσι, ο αυτοκράτορας Αλέξιος επιχείρησε την άμεση και οριστική εκδίωξη της αίρεσης από τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Βέβαια, εκτός από την πιθανή εσωτερική απειλή κοινωνικής ανατροπής που πρεσβεύουν οι αιρέσεις, ο Αλέξιος δρα αυτοπροσώπως κατά των αιρετικών. Θα μπορούσε κάλλιστα να διατάξει τη σύγκληση εκκλησιαστικής συνόδου που θα έκρινε την τύχη των ακολούθων του βογομιλισμού, αντίθετα επέλεξε να ηγείται αυτός της συνόδου. Οι λόγοι που τον οδήγησαν στο ρόλο του δικαστή και τελικά εκτελεστή του αιρετικού ηγέτη Βασιλείου είναι κατά κύριο λόγο δύο. Αρχικά, οι πολιτικές προεκτάσεις του κινδύνου της βογομιλιστικής αίρεσης όφειλαν να αντιμετωπιστούν με τον πλέον σοβαρό και υπεύθυνο τρόπο που μπορεί να προσφέρει ο αυτοκράτορας, ως άρχων μιας αυτοκρατορίας.

Στο παρελθόν, το βυζαντινό κράτος είχε έλθει αρκετές φορές αντιμέτωπο με αιρέσεις που

299ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή* III, 743.¹²⁻¹⁴.

300GRESS-WRIGHT, *Bogomilism*, 172.

301GRESS-WRIGHT, *Bogomilism*, 174.

302ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, *Κινήματα*, 76.

303GRESS-WRIGHT, *Bogomilism*, 174-175; SMYTHE, *Heretics*, 259; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 165.

απειλούσαν την εδαφική και κοινωνική συνοχή της αυτοκρατορίας. Τον όγδοο και ένατο αιώνα, οι Παυλικιανοί, αφού εκδιώχθηκαν από τα εδάφη της αυτοκρατορίας, επιχείρησαν τη συμμαχία με τους Άραβες, με στόχο την επαναφορά τους στα βυζαντινά εδάφη³⁰⁴. Επίσης, το 1078, ο Λέκας, Παυλικιανός από τη Φιλιππούπολη εξεγέρθηκε μαζί με τον Δοβρομηρό και τους Πετσενέγους, με αποτέλεσμα την εκτέλεση του επισκόπου Σαρδικής Μιχαήλ, ο οποίος παρά την εξέγερση παρέμεινε πιστός στον αυτοκράτορα³⁰⁵. Άλλα και οι Παυλικιανοί της εποχής του Αλέξιου Κομνηνού είχαν δημιουργήσει προβλήματα στον νεαρό τότε αυτοκράτορα. Μετά την ήττα στο Δυρράχιο το 1081, ο στρατός των Παυλικιανών με αρχηγούς τους Ξαντά και Κουλέοντα, λιποτάκτησαν από τον αυτοκρατορικό στρατό³⁰⁶. Η Κομνηνή αναφέρει ότι ο Αλέξιος επιδίωξε τη διάλυση του στρατού των Παυλικιανών και γι' αυτό το λόγο εκδίωξε και φυλάκισε τους ηγέτες του στρατού τους, ενώ δήμευσε τις περιουσίες τους. Βέβαια στο τέλος, ο Αλέξιος επέτρεψε την απελευθέρωση όσων δέχονταν να αποβάλλουν το αιρετικό δόγμα και να επανέλθουν στην ορθόδοξη πίστη, μέσω του θείου βαπτίσματος³⁰⁷.

Ο δεύτερος λόγος της άμεσης αντιμετώπισης των Βογόμιλων από τον Αλέξιο Κομνηνό αφορούσε την εικόνα του αυτοκράτορα και την εικόνα που ήθελε να κατασκευάσει για τη βασιλεία του. Πρακτικά με τη δίωξη των αιρετικών, ήθελε να προβάλλει την εικόνα ενός ευσεβή αυτοκράτορα, που λειτουργεί ως προστάτης της Ορθοδοξίας και της πνευματικής καθοδήγησης του λαού του. Σύμφωνα με την άποψη του Μαμαγκάκη, το πέραςμα της πρώτης σταυροφορίας συνδυάζεται με τη δίωξη των αιρετικών, καθώς ο Αλέξιος επιχείρησε την επανασύνδεση της αυτοκρατορίας του με τη Δύση, ενώ προσπάθησε να προβάλλει μια φιλική εικόνα προς την απομακρυσμένη δυτική χριστιανική Εκκλησία. Οι διώξεις των αιρετικών, διευκόλυναν την προβολή της αυτοκρατορίας και του Αλέξιου ως μιας καθαρά ορθόδοξης χριστιανικής δύναμης στην Ανατολή³⁰⁸.

Ένα άλλο σημείο που φανερώνει τις επιδιώξεις του Αλέξιου, για τη προβολή της εικόνας του ως προστάτη της Εκκλησίας και της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, είναι η σύνδεση των αιρετικών Βογόμιλων με τους εικονομάχους αυτοκράτορες του ογδόου και ενάτου αιώνα. Βασικό στοιχείο της δυϊστικής αιρετικής θέσης είναι η άρνηση των εικόνων ως μέσου λατρείας. Οι Βογόμιλοι απέρριπταν τη χρήση εικόνων, θεωρώντας τις ως μέρος του υλικού κόσμου, τον οποίο απέρριπταν συνολικότερα, αφού κατά την παράδοση τους ήταν κατασκεύασμα του Σατανά ή των

304 ΠΕΤΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ, *Χρειώδης*, 65.13; ΓΕΝΕΣΙΟΣ, *Βασιλείων*, IV, 35-37; ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τομ. Β'1, 215.

305 ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 232.⁸⁻¹²; ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*, 184.¹³⁻²¹.

306 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, V, III, 2.⁷⁰⁻⁷⁹.

307 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, VI, II, 4.⁵⁻¹⁰.

308 ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 166.

δαιμόνων που τον εκπροσωπούσαν στη γη³⁰⁹. Επιπρόσθετα οι Βογόμιλοι, αν και αρνούνταν κάθε αυτοκρατορική εξουσία αποδέχονταν τους εικονομάχους αυτοκράτορες της Ισαυρικής δυναστείας³¹⁰. Η ιδιαίτερη συμπάθεια τους προς τον Κωνσταντίνο Ε', μάλλον αναφέρεται στις διώξεις του κατά του μοναστικού σχήματος. Οι Βογόμιλοι αποδεχόμενοι τις δυσιστικές απόψεις των Παυλικιανών, εχθρεύονταν τον υλικό κόσμο και μαζί με αυτόν και τις αρχές που τον εξουσίαζαν, άρα εναντιώνονταν και δεν αποδέχονταν την αυτοκρατορική εξουσία, όπως αρνούνταν και την εκκλησιαστική ιεραρχία.

Η ιστορία της αποκάλυψης της αίρεσης, της δίκης, φυλάκισης, ανάκρισης και τελικά εκτέλεσης του Βασιλείου περιγράφεται από την κόρη του Αλεξίου, Άννα Κομνηνή. Επίσης, σημαντική πηγή της κοσμοθεωρίας των Βογόμιλων αποτελεί η *Πανοπλία δογματική*, του μοναχού Ευθυμίου Ζιγαβηνού, έργο που διατάχθηκε να γράψει ο μοναχός από τον αυτοκράτορα. Σε αυτό περιγράφεται κάθε αίρεση με την οποία είχε έρθει αντιμέτωπη η Εκκλησία και το βυζαντινό κράτος καθώς και οι ανασκευές στις δοξασίες τους³¹¹. Στο κεφάλαιο για τους Βογόμιλους έχουν καταγραφεί οι διάλογοι του Ζιγαβηνού με τον φυλακισμένο αιρεσιάρχη στη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Ο Ζιγαβηνός ξεκινά την περιγραφή του αναλύοντας τη σημασία της ονομασίας *Βογόμιλος*. *Βόγον* είναι το κάλεσμα του Θεού στη βουλγαρική γλώσσα της εποχής, ενώ *Μίλον* το ελέησον. Δηλαδή, οι αιρετικοί ζητούσαν το έλεος του Θεού³¹². Οι Βογόμιλοι θεωρούσαν πως ο Σατανάς ήταν ο πρωτότοκος υιός του Θεού και πιο ισχυρός από το δεύτερο υιό που ήταν ο Ιησούς. Γι' αυτό το λόγο ο Θεός είχε επιλέξει να έχει αυτόν δεύτερο, μετά από τον Ίδιο στην επουράνια βασιλεία, καθήμενο σε θρόνο δεξιά του³¹³.

Η δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου, αποτελεί ακόμα ένα σημείο διαφωνίας μεταξύ του χριστιανισμού και του βογομιλισμού. Για την αίρεση, ο Σατανάς αφού εξορίστηκε στον αόρατο ακόμα κόσμο από τον Θεό, επειδή προσπάθησε να διεκδικήσει την θεϊκή εξουσία, επιχείρησε να δημιουργήσει τον άνθρωπο. Παρά τις προσπάθειες του, δεν κατάφερε να διατηρήσει την ψυχή εντός του ανθρώπινου σώματος, αυτή γλιστρούσε κάθε φορά από το μεγάλο δάχτυλο του Αδάμ, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί και να αποκτήσει ζωή ο όφης. Ο Θεός τελικά βοήθησε τον Σατανά και δημιούργησε και την Εύα, κάτι που έκανε τον δεύτερο να φθονήσει τα έργα του πρώτου με αποτέλεσμα να συνευρεθεί με την Εύα, η οποία απέκτησε τον Άβελ και την Καλωμενά. Ο Αδάμ

309ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*, στ. 1309; *Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας*, 67, 349-351.

310ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*, στ. 1308: *καὶ τοὺς μὲν εὐσεβεῖς ἅπαντας βασιλεῖς ἄλλοτριοῦσι τοῦ κλήρου τῶν Χριστιανῶν, μόνους δὲ καλοῦσιν ὀρθοδόξους καὶ πιστοὺς τοὺς Εἰκονομάχους καὶ μάλιστα τὸν Κοπρώνυμον.*

311ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, XV, IX, 1, 59-65.

312ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*, στ. 1289.

313ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*, στ. 1296.

στη συνέχεια μαζί με την Εύα απέκτησαν τον Κάιν, προϊόν του φθόνου του Αδάμ προς την Εύα³¹⁴.

Στη συνέχεια των περιγραφών του Ζιγαβηνού γίνεται λόγος για τη μη αναγνώριση από πλευράς Βογόμιλων της παρθενίας και αγιότητας της Παναγίας άρα και της γέννησης του Θεανθρώπου. Θεωρούσαν ότι ο Ιησούς εισήλθε εντός της μητέρας του από το δεξιό αυτί, χωρίς η ίδια να γνωρίζει κάτι, και για αυτό το λόγο τον ονομάζουν και Λόγο. Η Παναγία όταν ξύπνησε εντός του σπηλαίου ανακάλυψε τον Ιησού, βρέφος, δίπλα της. Μέσω της Παναγίας ο Ιησούς κατάφερε να αποκτήσει ανθρωπινό σώμα, διότι -κατά τους Βογόμιλους- έχει μόνο θεϊκή φύση³¹⁵.

Η διαφορετική οπτική μεταξύ των αιρετικών και του χριστιανισμού συνεχίζεται, αφού ο Ζιγαβηνός σχολιάζει την άποψη τους για την αξία των θαυμάτων και των ιερών λειψάνων των αγίων. Η αιρετική θεωρία επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων και για άλλα σημεία της θεωρίας των Βογόμιλων, όπως τη απόρριψη του εκκλησιασμού. Ο Βασίλειος φέρεται να απάντησε ότι τα θαύματα αποτελούν έργο δαιμόνων που είχαν διεισδύσει στα λείψανα ώστε να εξαπατήσουν τους ανόητους. Η παρουσία δαιμόνων στον αιρετικό τρόπο σκέψης, αναφέρεται στις ψυχές των νεκρών που αδυνατούν να περάσουν στο παράδεισο αφού για τους Βογόμιλους σώμα και ψυχή δεν διαχωρίζεται παρά μόνο κατά τη δεύτερα παρουσία³¹⁶.

Με λίγα λόγια, οι αιρετικοί θεωρούσαν ότι οι άνθρωποι ήταν απόγονοι του Σατανά, επομένως ήταν έρμαιο των δαιμόνων και της εξαπάτησής τους. Υπό αυτό το πρίσμα, στις εκκλησίες -για αυτούς- δεν τελούνταν λατρεία για το Θεό αλλά για το Σατανά ως δημιουργό και ζωοποιό του κόσμου. Με το ίδιο σκεπτικό αντιμετωπιζόταν και η αυτοκρατορική εξουσία, δηλαδή ως μια δύναμη καταστολής προερχόμενη από το Σατανά. Τέλος, με τη δημιουργία του κόσμου από το Σατανά και του ρόλου του κατά τη πρώτη αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους, οι Βογόμιλοι θεωρούσαν τον υλικό κόσμο ως έρμαιο των δαιμόνων, απεσταλμένων του στη γη, που σκοπό είχαν την εξαπάτηση των πιστών με τη διατήρηση της ισχύουσας δογματικής κανονικότητας.

Ο Ζιγαβηνός σε όλη το μήκος της γραφής τους εντός των επιχειρημάτων και αντικρούσεων των αιρετικών δογμάτων επαναλαμβάνει αρκετές φορές με χαρακτηριστικές εκφράσεις την περιφρόνηση του προς τις θέσεις των αιρετικών.

Η Άννα με το τρόπο που περιγράφει τις εξελίξεις γύρω από το ζήτημα της αίρεσης μετατρέπει την εξιστόρηση της σε μέσο προπαγάνδισής της θέσης του πατέρα της ως προστάτη της Ορθοδοξίας, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Αρχικά, στις περιγραφές της αναφέρει ότι ο Αλέξιος πρώτα ασχολήθηκε με τους εξωτερικούς εχθρούς της αυτοκρατορίας και όταν κατάφερε την υποταγή τους, τότε επιδόθηκε στη κάθαρση από τους εσωτερικούς πνευματικούς αντιπάλους, όπως

314ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*, στ. 1297.

315ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*, στ. 1301.

316ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*, στ. 1309.

όφειλε να κάνει ένας καλός αυτοκράτορας³¹⁷.

Η εμφάνιση αιρετικών βογομιλιστικών στοιχείων στη πρωτεύουσα ήταν γνωστή στην αυτοκρατορική αυλή, αφού η Άννα αναφέρει τη παρουσία του Βασιλείου και δώδεκα μαθητών του, μαζί με μια γυναίκα που διέδιδαν την αίρεση στη Κωνσταντινούπολη³¹⁸. Βασικό σημείο στη θεωρία των Βογόμιλων ήταν η άρνηση της σύγχρονης εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Όμως δεν έμεναν μόνο σε αυτό, αντίθετα προχωρούσαν το συλλογισμό τους στο σημείο, ότι οι Πατέρες της Εκκλησίας είχαν παραχαράξει τα ιερά κείμενα του πρώιμου χριστιανισμού ώστε να αποκοπεί κάθε σχέση με τα πραγματικά διδάγματα μιας δυϊστικής θέσης για το κόσμο³¹⁹. Έτσι, οι δώδεκα μαθητές του Βασιλείου ίσως είναι μια αντιγραφή του σχήματος των δώδεκα μαθητών του Ιησού Χριστού.

Η ίδια η Άννα φαίνεται να κατανοεί τον κίνδυνο της αίρεσης σε αρκετά μεγάλο βαθμό και γι' αυτό το λόγο επιχειρεί να θέσει τη δράση του πατέρα της στο υψηλότερο επίπεδο. Τα χαρακτηριστικά του Βασιλείου προκύπτουν στην Αλεξιάδα, ύστερα από πρόσκληση του Αλεξίου στον αιρεσιάρχη. Ο τελευταίος χαρακτηρίζεται αρχισατράπης του Σατανά, ενδεδυμένος με το μοναστικό σχήμα, αλλά και χαρακτηριστικά που προδίδουν μοναχό παρά αιρετικό, γένια, ισχνό πρόσωπο και ψηλό ανάστημα³²⁰. Η αναφορά στον τρόπο ένδυσης και συμπεριφοράς των Βογόμιλων γενικώς αλλά και του Βασιλείου ειδικότερα και ο τρόπος με τον οποίο ο Αλέξιος τους προσεγγίζει δίνει την εντύπωση ότι ο εντοπισμός των αιρετικών εντός της βυζαντινής πρωτεύουσας δεν ήταν ιδιαίτερα δύσκολος³²¹.

317KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, VIII, 2, 49-51.

318KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, VIII, 3, 56-57.

319ANGOLD, *Church*, 479.

320 KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, VIII, 3, 65-58 : *καί δητα ἀναφαίνεται ὁ τοῦ Σατανῆλ ἀρχισατράπης Βασίλειος, τὸ ἔνδυμα μοναχὸς, κατεσκληκῶς τὸ πρόσωπον, τὴν ὑψηλὴν χιλὸς, εὐμήκης τὴν ἡλικίαν, πολυτροπώτατος μεταχαιρίσθαι τὴν ἀσέβειαν.*

321SMYTHE, *Heretics*, 237.

3. Η δίωξη και η καταδίκη του Βασιλείου.

Η άφιξη, παραμονή και φυσικά η αποκάλυψη των αιρετικών δογμάτων του Βασιλείου αποκαλύπτονται στην περιγραφή της Άννας. Ο Αλέξιος μαζί με τον αδελφό του, σεβαστοκράτορα Ισαάκιο, προσπάθησαν να δελεάσουν τον αιρετικό να αποκαλύψει το δόγμα του, προσποιούμενοι ότι και ο ίδιος επιθυμούσαν να γίνουν μαθητές του. Ο Βασίλειος τελικά πείστηκε για την αλήθεια των λόγων του αυτοκράτορα, μάλλον μετά από καιρό και όχι άμεσα, παρόλο που η Κομνηνή δεν αναφέρει καθόλου τη διάρκεια της παραμονής του αιρετικού στην αυλή. Αναφέρει όμως ότι στη προσπάθεια του ο αυτοκράτορας, τον κάλεσε να καθίσει και να δειπνίσει μαζί τους³²².

Ο τρόπος που κατάφεραν να αποκαλύψουν τα αιρετικά δόγματα του Βασιλείου είναι μάλλον εκπληκτικός και περιγράφεται με ένα τέχνασμα. Σε όλη τη διάρκεια της κατήχησης, το δωμάτιο στο οποίο βρίσκονταν ο αυτοκράτορας, ο αδελφός του και ο Βασίλειος διαχωριζόταν από τον γυναικωνίτη με ένα παραπέτασμα. Πίσω από αυτό ο Αλέξιος είχε διατάξει την παρουσία ενός γραμματέα που κατέγραψε όσα αποκαλύπτε ο Βασίλειος. Η συγκεκριμένη πρακτική είχε χρησιμοποιηθεί ξανά στο παρελθόν από τον πατριάρχη Αντιόχειας, Φλαβιανό τον πέμπτο αιώνα, ώστε να αποκαλυφθεί ένας αιρετικός οπαδός του Μεσσαλιανισμού³²³.

Όταν τελείωσε την κατάθεση ο Βασίλειος, ο αυτοκράτορας διέταξε τη ρίψη του παραπετάσματος ώστε να αποκαλυφθεί ο γραμματέας. Άμεσα ο Αλέξιος διέταξε τη συνάθροιση εκκλησιαστικής συνόδου με σκοπό τη καταδίκη του βογομιλισμού. Η Άννα αναφέρει ότι ο πατριάρχης που αναφώνησε τις κατηγορίες στη σύνοδο ήταν ο Νικόλαος Γραμματικός³²⁴, κάτι που σημαίνει ότι η δίωξη των αιρετικών έγινε πριν το 1111, χρονολογία θανάτου του πατριάρχη. Επίσης, μπορεί να γίνει μια καλύτερη προσέγγιση της χρονολογίας, επειδή στη διαδικασία συμμετείχε ο αδελφός του αυτοκράτορα, ο σεβαστοκράτορας Ισαάκιος, ο οποίος έζησε ως το 1104³²⁵. Άρα η αποκάλυψη της αίρεσης έγινε αμέσως μετά την πρώτη Σταυροφορία.

Η αφήγηση προχωρεί με την αποκάλυψη ενός περιστατικού που συνέβη κατά τη λήξη της πρώτης μέρας της συνόδου. Το κατάλυμα στο οποίο φιλοξενούνταν ο Βασίλειος δέχθηκε επίθεση από πέτρες που έπεφταν από τον ουρανό, ενώ επιπρόσθετα προκλήθηκε και ένας σεισμός. Για την Άννα επρόκειτο για ξεκάθαρη εκδίκηση του *Σαταναήλ* ο οποίος εξεγειρόταν για τις αποκαλύψεις στις οποίες προέβη ο Βογόμιλος ενώπιον του αυτοκράτορα³²⁶. Σαφώς ένα τέτοιο επεισόδιο

322KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, VIII, 4, ⁸⁶⁻⁸⁷: *καὶ γὰρ καὶ ὁμοδαιτον εἰσήσε τοῦτον.*

323ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, IV, 10, ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 168.

324KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, VIII, 6, ¹⁰⁻¹¹: *Καὶ ἀνεγινώσκετο τὰ θεοστυγῇ δόγματα καὶ ὁ ἔλεγχος ἀδιάβλητος.*

325ANGOLD, *Church*, 485.

326KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, VIII, 7, ³¹⁻³⁴.

λειτουργεί ως πειστήριο της ενοχής του Βασιλείου και προηγείται της καταδίκης του σε θάνατο μέσα στην αφήγηση της κόρης του Αλεξίου. Βέβαια οι περιγραφές της Άννας αφιερώνουν σημαντικό χώρο για τις προσπάθειες που έκανε ο Αλέξιος με σκοπό την μεταμέλεια τόσο του αιρεσιάρχη όσο και των υπόλοιπων αιρετικών, που κάλεσε στη πρωτεύουσα μετά τη σύλληψη του Βασιλείου.

Η εκτέλεση του αιρεσιάρχη αποτελεί μια μάλλον σπάνια εικόνα για την Βυζαντινή αυτοκρατορία. Η καύση στην πυρά ενός αιρετικού δεν αποτελούσε κοινό τόπο των εκτελέσεων ακόμα και των χειρότερων θρησκευτικών εχθρών του κράτους. Αντίθετα επανέρχεται ως κατασταλτικός μηχανισμός στην εποχή του Αλεξίου Κομνηνού, προσθέτοντας ακόμα ένα νεωτεριστικό στοιχείο στην έναρξη της εποχής του ύστερου Βυζαντίου³²⁷. Η εκτέλεση επρόκειτο να συμβεί στο Τζυκανιστήριον, όπου διατάχθηκε να ανάψουν δυο πυρές. Η Κομνηνή σχολιάζει πως ο πατέρας της αναγνώριζε ότι ανάμεσα στους αιρετικούς μπορεί να υπήρχαν και χριστιανοί που απλά είχαν επηρεαστεί από τα δόγματα του Βογομιλισμού χωρίς όμως να τα πιστεύουν πραγματικά³²⁸. Γι' αυτό το λόγο, θεώρησε ότι στη μια πυρά έπρεπε να τοποθετηθεί ένας σταυρός, για τους πραγματικούς χριστιανούς, ενώ στην άλλη να μην τοποθετηθεί κάτι, αφού οι Βογόμιλοι δεν θεωρούσαν τον σταυρό ιερό σύμβολο, αντίθετα πίστευαν ότι ήταν μέσο βασανισμού του υιού του Θεού³²⁹. Από αυτό το δεύτερο τέχνασμα ο Αλέξιος κατάφερε να ξεχωρίσει όσους μπορούσαν να επανέλθουν στην Ορθοδοξία, σε σχέση με όσους παρέμεναν πιστοί στη Βογομιλιστική αίρεση. Η Κομνηνή προσθέτει ότι από όσους επέλεξαν την πυρά χωρίς το σταυρό, ξεχώρισε πάλι το Βασίλειο και τους κοντινούς τους συνεργάτες από το υπόλοιπο πλήθος, το οποίο παρόλο που φυλάκισε, μερίμνησε ώστε να διδάσκονται τακτικά από επιφανείς κληρικούς αλλά και από τον ίδιο τα λάθη της πίστης τους, με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να μεταστραφούν στην Ορθοδοξία³³⁰.

Η εκτέλεση του Βασιλείου έγινε αργότερα στον ιππόδρομο, όπου ο αυτοκράτορας έστησε μια μεγάλη πυρά και απέναντι από αυτή ένα μεγάλο σταυρό. Έδωσε, εκ νέου την επιλογή στον αιρεσιάρχη μεταξύ θανάτου και μετάνοιας και ελευθερίας³³¹. Η Κομνηνή στην προσπάθεια της να προσβάλλει το δόγμα του Βασιλείου κατά την εκτέλεση του, προχωρά σε μια δήλωση που αποκαλύπτει το μέγεθος της διάδοσης του βογομιλισμού στο λαό της πρωτεύουσας. Την ώρα που ξεκινά η διαδικασία προσέγγισης της πυράς από το Βασίλειο αναφέρει ότι το πλήθος κόσμου που παρακολουθούσε την εκτέλεση αναπαρήγαγε προφητείες που ήθελαν τον Βασίλειο να σώζεται τελικά από τις φλόγες με τη βοήθεια αγγέλων που θα τον απομάκρυναν από αυτές³³². Μετά την

327MAMAΓΚΑΚΗΣ, *Αλέξιος*, 173.

328KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, X, 5. ¹²⁻¹⁵.

329BOLENSKY, *Bogomils*, 179.

330KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, IX, 5. ¹⁶⁻²⁴.

331KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, X, 1. ³⁵⁻³⁷.

332KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, X, 3. ⁶¹⁻⁶².

καύση του Βασιλείου, οι παρευρισκόμενοι Βογόμιλοι, που η Άννα δεν διαχωρίζει από το υπόλοιπο πλήθος, παρακαλούσαν τον αυτοκράτορα να εκτελέσει και αυτούς, αλλά ο Αλέξιος προτίμησε να τους φυλακίσει. *Καί τούτου γεγονότος διελύθη τό θέατρον*³³³.

Είναι σαφές ότι η Άννα λειτουργεί στο πλαίσιο της προπαγανδιστικής στάσης του πατέρα της. Η αφήγηση της επιτρέπει την εξαγωγή τέτοιων συμπερασμάτων. Αρχικά υποστηρίζει ότι η καταδικαστική απόφαση σε θάνατο στη πυρά του Βασιλείου ήταν πρωτίστως διεκδίκηση του πατριάρχη Νικολάου Γ' Γραμματικού και των υπολοίπων μελών της συνόδου. Ο αυτοκράτορας απλά συναίνεσε στο τέλος, αφού πρώτα, όπως διαβεβαιώνει η περιγραφή της, είχε προσπαθήσει επανειλημμένως να πείσει τον αιρετικό να μετανοήσει³³⁴. Από την άλλη πλευρά, ο Ζιγαβηνός στη *Πανοπλία Δογματική*, γράφει ότι η καύση στη πυρά αποτελούσε πρόταση του ίδιου του αυτοκράτορα με τον υπόλοιπο κλήρο να συμφωνεί³³⁵. Τρίτη πηγή της εποχής, ο Ζωναράς, επέλεξε να αναφέρει ότι η απόφαση λήφθηκε με κοινή συναίνεση³³⁶. Από τους σύγχρονους ερευνητές ο Angold τάσσεται με την άποψη της Άννας ότι η απόφαση ήταν του πατριάρχη. Υποστηρίζει ότι ο αυτοκράτορας επιχείρησε τη μεταμέλεια του Βασιλείου, αλλά η αρνητική στάση του τελευταίου είχε ως αποτέλεσμα την αντίδραση του πατριάρχη³³⁷. Από την άλλη, ο Πουλής θεωρεί υπεύθυνους της απόφασης τον ανώτερο κλήρο της Κωνσταντινούπολης και επιχειρηματολογεί ότι το αποτέλεσμα της ενθάρρυνε τη χρήση βίας κατά των αιρετικών ομάδων³³⁸.

Η θέση των πηγών σχετικά με τη λήψη της καταδικαστικής απόφασης ενάντια στον αρχηγό της αίρεσης Βασίλειο, δημιουργεί ερωτηματικά αναφορικά με τη στάση της Εκκλησίας στην εκτέλεση θρησκευτικών εχθρών. Σε αντίθεση με τη δυτική Εκκλησία, η ανατολική δεν είχε ρόλο στη διοργάνωση πολεμικών επιχειρήσεων ακόμα και κατά αιρετικών ή αλλόθρησκων λαών. Δική της λειτουργία ήταν ο πνευματικός αγώνας για τη σωτηρία των ψυχών των πιστών, αλλά και κατά των μεταφυσικών εχθρών του δόγματος³³⁹.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας με τους κανόνες τους έθεσαν την αρχή για την αποφυγή χρήσης βίας τόσο για τους ιερείς, όσο και για τους λαϊκούς. Σημαντικό παράδειγμα προς αυτή τη κατεύθυνση είναι ο κανόνας ιγ' του Μεγάλου Βασιλείου, στον οποίο αναφέρεται ότι εάν λαϊκός ευρισκόμενος σε άμυνα σκοτώσει άλλο άνθρωπο, απειλείται με ποινή τριετούς ακοινωνησίας³⁴⁰.

333ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, XV, X, 4.⁸⁷.

334ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, XV, X, 1. ²⁵⁻²⁹: ὅπαντες τῆς ἱερᾶς συνόδου καὶ τῶν Ναζιραίων λογάδες καὶ αὐτὸς δὲ ὁ τότε πατριάρχης Νικόλαος πυρὸς ἄξιον ἔκριναν. οἷς καὶ ὁ αὐτοκράτωρ σύμψηφος ἦν πολλὰ πολλάκις προσομιλήσας αὐτῷ καὶ ἄνδρα σκαιὸν διαγνὸς καὶ τῆς αἵρέσεως μὴ ἀφιστάμενον.

335ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*, στ. 1332: σκέψιν περὶ τούτου προθεῖς καὶ συμψήφους τοὺς ἐν τέλει πάντας λαβὼν ἐκκλησιαστικοὺς ἅμα καὶ πολιτικούς κατεδίκησε τὴν διὰ πυρὸς ὑποστῆναι τιμωρίαν, τὸν πολλοὺς εἰς τὸ τῆς γεέννης παραπέμψαντα πῦρ.

336ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή* III. 744. ²⁻⁴.

337ANGOLD, *Church*, 486.

338ΠΟΥΛΗΣ, *Κόλαση*, 108.

339DENNIS, *People*, 36.

340ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Κανόνες*, IV, 131. ιγ'.

Άλλος κανόνας του Μεγάλου Βασιλείου αναφέρει ότι ακόμα και σε άμυνα ή ακόμα και σε περίπτωση αντεπίθεσης σε εχθρική επίθεση, ο φόνος δεν μπορεί να δικαιολογηθεί, αλλά παραμένει μέγιστο αμάρτημα³⁴¹. Βέβαια η άποψη ότι οι κανόνες των Πατέρων της Εκκλησίας δεν ίσχυαν σε απόλυτο βαθμό ή ακόμα και καθόλου έχει διατυπωθεί αρκετές φορές. Η ίδια η Εκκλησία έκανε χρήση αυτών και στη συγκεκριμένη περίπτωση του κανόνα ιγ' μόνο σε ειδικές περιπτώσεις που ωφελούσε την ίδια. Παράδειγμα σε αυτό και στο τρόπο χρήσης του κανόνα ήταν το αίτημα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά να αναγνωρίζονται ως μάρτυρες όσοι φονεύονταν στο πόλεμο³⁴².

Η επιστολή του Θεοφύλακτου Λακαπηνού στην οποία έγινε λόγος παραπάνω, αναφέρει σχετικά τη θέση της Βυζαντινής Εκκλησίας στο πρώτο μισό του δέκατου αιώνα. Η επιστολή του Θεοφύλακτου προς τον Πέτρο της Βουλγαρίας περιέχει το μοναδικό ύστατο μέτρο με το οποίο η Εκκλησία ως θεσμός, μπορούσε να αντιτίθεται στις αιρέσεις και τους πνευματικούς εχθρούς της πίστες. Αυτά είναι ο αφορισμός και το ανάθεμα, όπως αυτά είχαν οριστεί στις Οικουμενικές Συνόδους. Ο πατριάρχης δήλωσε ότι η θέση της Εκκλησίας δεν ήταν να εφαρμόζει τη θανατική ποινή ως μέσο καταστολής των αιρέσεων, αντίθετα αυτός ήταν ο ρόλος του Κράτους και άρα του αυτοκράτορα³⁴³. Ακόμα και αμέσως πριν την άνοδο του Αλεξίου στο θρόνο, η θέση της Εκκλησίας ήταν ξεκάθαρα κατά της χρήσης βίας κατά των αιρετικών. Ο πατριάρχης Κοσμάς Α' σε επιστολή του προς τις επαρχιακές μητροπόλεις που πλήττονταν από τη αύξηση των αιρετικών Βογόμελων, θέτει τον αναθεματισμό ξανά ως το μοναδικό όπλο των ιερέων³⁴⁴.

Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Αλέξιος λειτούργησε αυτόνομα σε σχέση με τις επιθυμίες της Εκκλησίας και μάλλον πρωτοστάτησε στην εκδίωξη, καταδίκη και εκτέλεση του Βασιλείου. Ο κλήρος αδυνατούσε να αντιμετωπίσει την ολοένα και αυξανόμενη ένταση του αιρετικού πλήθους και γι' αυτό το λόγο κατέφυγε στην αρχή του κράτους, τον αυτοκράτορα³⁴⁵. Βέβαια η συμμετοχή της Εκκλησίας σε ένα τέτοιο εγχείρημα υπήρξε αδιαμφισβήτητη κάτι που επιβεβαιώνει και η Κομνηνή³⁴⁶. Ο Αλέξιος συνέστησε ειδική σύνοδο με επιλεγμένα μέλη από τη σύγκλητο, επιφανείς μοναχούς και γενικά άτομα που κατείχαν ανώτερες θέσεις κύρους, οι οποίοι όμως θα μπορούσαν εύκολα να επηρεαστούν από τη θέληση και τις σκέψεις του ίδιου³⁴⁷. Ίσως ο ίδιος επιχείρησε να πείσει την Εκκλησία να συμβιβαστεί με τις θέσεις του και αυτό να λειτούργησε θετικά στους πολιτικούς σκοπούς του και στην ανάδειξη του χαρακτήρα που ο ίδιος επιθυμούσε.

341ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Κανόνες*, IV, 190. μγ'.

342ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις*, 274.⁶²-275.⁶⁹; ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή*, 506.⁹⁻¹⁹; ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Ιερός Πόλεμος*, 130.

343HAMILTON, *Heresies*, 100.

344Επιστολή Κοσμά, 371.²⁰⁻²³ : *Περὶ οὐ καὶ φροντίσασα ἡ μετριότης ἡμῶν μετὰ τῆς παρουσιαζούσης ἱερᾶς καὶ θείας συνόδου οὐδὲν ἕτερον ἴαμα τοῦ τοιοῦτου κακοῦ ἐσκέψατό τε καὶ εὗρηκεν ἄλλ' ἢ τὸ καθεκástην κυριακὴν καὶ ἐορτὴν πᾶσας τὰς ὑπο σὲ καθολικὰς καὶ ἁγίας ἐκκλησίας ἀναθεματισμὸν ποιεῖσθαι.*

345MAYROMATHES, *Περιθωριακοί*, 21.

346KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XV, X, 1, ²⁵⁻²⁷.

347SMYTHE, *Heretics*, 240.

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε αναφορά στην ανάγκη του αυτοκράτορα να επιδείξει τις αξίες της προστασίας της ορθόδοξης πίστης και των χριστιανών υπηκόων του. Στην περίπτωση των Βογόμιλων και των διώξεων τους από τον Αλέξιο, κάτι τέτοιο αν και μοιάζει να πραγματώνεται σε μεγάλο βαθμό από τις ιστοριογραφικές πηγές της εποχής, πρακτικά καταλήγει να είναι μια μεμονωμένη και τοπική προσπάθεια.

Ο Αλέξιος πρωτοστάτησε στις διώξεις των πιστών Βογόμιλων εντός της βυζαντινής πρωτεύουσας, ενώ στην επαρχία επέτρεψε την ενασχόληση των εκκλησιαστικών ανθρώπων με την υπόθεση. Η μέθοδος του ήταν επιτυχημένη, αφού κατάφερε ηχηρό πλήγμα στην ηγεσία της αίρεσης αλλά και στη μάζα που την ακολουθούσε μέσω της πρόνοιας που απέδωσε πρωταρχικά στη μεταμέλεια τους και την επιστροφή στην Ορθοδοξία.

Σε ένα επίπεδο απλής ανάγνωσης των πηγών η δίωξη της αίρεσης που άνθισε στη βυζαντινή πρωτεύουσα κλείνει σε αυτό το σημείο. Οι πραγματικοί στόχοι όμως του αυτοκράτορα ήταν διαφορετικοί. Εκτός από τη παρουσίαση του ως προστάτη της Ορθοδοξίας και του λαού από τις αιρετικές δοξασίες, κατάφερε και ισχυρό πλήγμα στους επικριτές του. Η παρουσίαση των Βογόμιλων ως φανατικών εικονομάχων, παρόλο που μοιάζει αληθής είναι σαφώς μια διεκδίκηση του αυτοκράτορα. Το επιχείρημα των εικονομαχικών αισθημάτων για τους εχθρούς του θρόνου αποτέλεσε σημείο αναφοράς και στο προηγούμενο κεφάλαιο, στη δίκη του Ιωάννη Ιταλού. Ο Αλέξιος επεδίωξε να φανεί ως προστάτης των εικόνων και υπερασπιστής της εικονοφιλίας στον λαό του, αφού έτσι θα μπορούσε να έχει το πολιτικό πλεονέκτημα κατά των επικριτών του στο θέμα της εκποίησης των ιερών κειμηλίων για τη χρηματοδότηση των πολεμικών του επιχειρήσεων. Η αδυναμία του κρατικού ταμείου να χρηματοδοτήσει τις αναγκαίες εκστρατείες για την άμυνα της αυτοκρατορίας, επέβαλε την επαναλαμβανόμενη εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας και κατά την εκστρατεία κατά των Πετσενέγκων το 1087³⁴⁸.

Τέλος ο Βογομιλισμός όχι τόσο σαν αίρεση, αλλά σαν θεωρία που αντιδρά στη κοινωνική κατασκευή του βυζαντινού Κομνηνείου πολιτεύματος, που ήθελε τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα να πιέζονται οικονομικά από τις ανώτερες αριστοκρατικές τάξεις κατάφερε να επεκταθεί στα χαμηλότερα στρώματα της βυζαντινής επαρχίας, τον κατώτερο κλήρο και τους μοναχούς. Ο αυτοκράτορας φαίνεται ότι θεώρησε επικίνδυνη μόνο τη μορφή του βογομιλισμού που συνάντησε εντός της πρωτεύουσας και που επηρέαζε τις αριστοκρατικές οικογένειες, αφού αυτές επηρέαζαν άμεσα και μπορούσαν να επιβουλευθούν την εξουσία του. Άρα ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός πρακτικά χρησιμοποίησε τις διώξεις κατά των αιρετικών ώστε να εδραιώσει την εξουσία του, όχι κατά των εξωτερικών εχθρών της αυτοκρατορίας αλλά μάλλον κατά της αριστοκρατίας της πρωτεύουσας και του βυζαντινού λαού.

348ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Ερις*, 135-138.

Κεφάλαιο Δ'

Άλλες περιπτώσεις αιρετικών διώξεων ελάσσονος σημασίας κατά τη βασιλεία του Αλεξίου Α'.

Οι περιπτώσεις των δύο μεγάλων αιρετικών αντιπάλων της εποχής του Αλεξίου Α' Κομνηνού μελετήθηκαν σε βάθος προηγούμενα. Είναι φανερό ότι η κίνηση του αυτοκράτορα κατά του Ιωάννη Ιταλού και των Βογόμιλων εκτός των θρησκευτικών χαρακτηριστικών που εμπεριέχει, της θεωρητικής στην περίπτωση του Ιταλού και της πρακτικής σε αυτή των Βογόμιλων εναντίωσης τους στο ισχύον δόγμα της εποχής, είχε και μια πολιτική διάσταση. Ο Ιωάννης, ως σύμμαχος, ευνοούμενος και πολιτικός εκπρόσωπος της δυναστείας των Δουκών, προκαλούσε από τα πρώτα χρόνια εγκαθίδρυσης του το νέο καθεστώς. Οι Βογόμιλοι επίσης αμφισβητούσαν την εξουσία του αυτοκράτορα, όπως και της Εκκλησίας. Σαφώς τα σφάλματα της νέας δυναστείας, η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης, η σχέση της Μαρίας Αλανής με τον αυτοκράτορα και η εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας για τη χρηματοδότηση της εκστρατείας κατά των Νορμανδών δημιούργησαν το κατάλληλο περιβάλλον ώστε οι διώξεις αιρετικών να αποκτήσουν μια πολιτική διάσταση ελέγχου και αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης.

Εκτός των δυο σημαντικότερων διώξεων, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου, συγκλήθηκαν κι άλλες σύνοδοι, με στόχο την καταδίκη λιγότερο γνωστών αιρετικών. Η σημασία και ο ρόλος τους σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με τις πληροφορίες που έχουν διασωθεί. Οι πηγές της εποχής δεν σχολιάζουν στο ίδιο εύρος τις καταδίκες του Ιωάννη Ιταλού και των Βογόμιλων με αυτές του Νείλου του Καλαβρού, του Θεόδωρου Βλαχερνίτη και του Ευστρατίου Νίκαιας. Βέβαια, οι σύγχρονοι ερευνητές κατάφεραν να αποκαλύψουν σημαντικά στοιχεία για το ρόλο κάθε αιρετικού, όπως και το βαθμό που επηρέασαν την αυτοκρατορική πολιτική της εποχής τους.

Η συγκέντρωση αιρετικών στη πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους, σε αντίθεση με παλαιότερους αιώνες που ανιχνεύονταν κυρίως στην επαρχία, ήταν απόρροια της πολιτικής αστάθειας του ενδέκατου αιώνα. Η ανικανότητα της κεντρικής εξουσίας να ελέγξει τις μάζες από την εποχή του Μιχαήλ Ε' ως και την άνοδο του Αλεξίου Α' στο θρόνο είχε ως συνέπεια τη συγκέντρωση αιρετικών και διανοούμενων, πραγματικών ή μη, στην Κωνσταντινούπολη. Στόχος αυτών ήταν η εύρεση πατρώνων από τις αριστοκρατικές τάξεις της αυτοκρατορίας³⁴⁹. Ένα παράδειγμα τέτοιου προσώπου ήταν ο Νείλος, που προερχόταν από την Καλαβρία.

Η αναφορά της Άννας Κομνηνής στο πρόσωπο του Νείλου δίνει τη δυνατότητα να γίνει κατανοητή τόσο η κοινωνική καταγωγή του, όσο και λογιοσύνη του. Το δεύτερο φαίνεται να αποτελεί σημαντικό κριτήριο για την Άννα, αφού σχολιάζει ότι δεν είχε διδαχθεί την κλασική

349ANGOLD, *Church*, 477.

παιδεία, τουναντίον ήταν αυτοδίδακτος, αφού ούτε θεολογία γνώριζε και γι' αυτό ήταν εύκολο να οδηγηθεί σε αιρετικές σκέψεις. Ανεξάρτητα από το επίπεδο των γνώσεων του είχε καταφέρει να διεισδύσει στις επιφανέστερες αριστοκρατικές οικογένειες και αυτό λόγω του χαρίσματος του να υποκρίνεται ότι κατέχει θεία γνώση αλλά και λόγω του ασκητικού τρόπου ζωής του³⁵⁰.

Οι διδαχές του Νείλου μπορούν να χαρακτηριστούν ως νεονεστοριανές. Ουσιαστικά, ακολουθούσε την άποψη ότι ο Χριστός απέκτησε τη θεία φύση του μετά την Ανάσταση Του ως επιβράβευση για την ενάρετη ζωή του. Θεωρούσε ότι επειδή ο Χριστός εκπροσωπούσε όλη την ανθρωπότητα μέσα από την ανθρώπινη του φύση, ο κάθε ενάρετος χριστιανός μπορούσε να ελπίζει στη προσωπική του μετά θάνατον θέωση. Για να περιπλακούν ακόμα περισσότερο τα πράγματα, ο Νείλος δεν αποδεχόταν την Παναγία ως μητέρα του Χριστού, μια άποψη με καθαρά δυϊστικό χαρακτήρα³⁵¹.

Η πορεία της υπόθεσης του Νείλου δεν θα διέφερε καθόλου σε σχέση με κάθε άλλον αιρετικό, αν η Άννα Κομνηνή δεν σχολίαζε το ενδιαφέρον που είχαν προκαλέσει οι θεωρίες του στους Αρμένιους της Κωνσταντινούπολης³⁵². Ο Νείλος παρέσυρε πολλούς από τους μονοφυσίτες Αρμένιους στην αιρετική του σκέψη, με αποτέλεσμα οι θέσεις περί της “φύσει” θέωσης να αποκτήσουν πολλούς οπαδούς. Ο αυτοκράτορας αμέσως μόλις κατανόησε τον κίνδυνο της κατάστασης κάλεσε τον Νείλο στο παλάτι, όπου τον επέπληξε για την αμάθεια του. Ο Αλέξιος απείλησε τον αιρετικό με βασανιστήρια, ωστόσο αυτός παρέμενε σταθερός στις απόψεις του³⁵³. Στη σύνοδο που συγκάλεσε ο αυτοκράτορας, συμμετείχε και ο πατριάρχης Νικόλαος Γραμματικός, ίσως λόγω της σοβαρότητας της κατάστασης και της παρουσίας τόσο του Νείλου στο κατηγορητήριο όσο και Αρμενίων ακολούθων του. Η άρνηση του αιρετικού να αποκηρύξει τις θέσεις του επέφερε τη συνοδική του καταδίκη.

Ο αναθεματισμός του Νείλου καταγράφηκε στο *Συνοδικόν τῆς Ὁρθοδοξίας* όπως και οι λόγοι για τους οποίους κατηγορήθηκε. Μέσα από το εκκλησιαστικό κείμενο φαίνεται η σύγκλιση των αιρετικών θέσεων του με αυτές των Βογόμιλων. Η παρέκκλιση των θέσεων του Νείλου ξεκινά από την αμφισβήτηση της θείας φύσης του Χριστού σε αρμονία με την ανθρώπινη, την οποία αμφισβητούσαν και οι Βογόμιλοι³⁵⁴. Το *Συνοδικόν* αναφέρεται με ανάθεμα και σε ακόμα ένα κοινό στοιχείο των δυο αιρετικών σκέψεων, την άρνηση προσκύνησης και αποδοχής ως θαυματουργού μέσου του σταυρού³⁵⁵. Τέλος, ο Νείλος καταδίκασε την προσκύνηση των εικόνων όπως ακριβώς και

350ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, Χ,Ι.5-16.

351ΑΓΟΛΔ, *Church*, 477.

352ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, Χ,Ι.4.30-33.

353ΚΟΜΝΗΝΗ, *Αλεξιάς*, Χ,Ι.3.25-29: *ὁ δὲ τῆς ἰδίας ψευδοδοξίας ἀπρίξ εἶχετο καὶ πρὸς πᾶσαν κάκωσιν, στρέβλας τὲ καὶ δεσμὰ καὶ ξεσμούς σαρκός, ἐτοιμότατος ἦν ἢ ἀποστῆναι τοῦ μὴ θεωθῆναι φύσει διδάσκειν το πρόσλημμα.*

354*Συνοδικόν τῆς Ὁρθοδοξίας*, 61.248-63.266.

355*Συνοδικόν τῆς Ὁρθοδοξίας*, 63.267-271.

οι Βογόμιλοι³⁵⁶.

Στο τέλος του *Συνοδικοῦ* υπάρχει εμβόλιμη αναφορά ενός καταδικασθέντος αιρετικού όπως και τα αναθέματα των θέσεων του. Το ιδιαίτερο αυτής της καταδίκης είναι ότι η καταγραφή των θέσεων έγινε από τον ίδιο τον κατηγορούμενο και όχι από έναν Ορθόδοξο. Έχει τίτλο *Ὁ λίβελλος τῆς μετανοίας τοῦ Νείλου*³⁵⁷. Αυτή η καταγραφή είναι αδιαμφισβήτητη πηγή για τις πραγματικές απόψεις των ακολούθων μιας νεοεστοριανής αίρεσης. Το βασικό σημείο διαφωνίας ήταν ο τρόπος με τον οποίο ο Χριστός έλαβε την ανθρώπινη φύση και αν το δεύτερο μέλος της Αγίας Τριάδας μπορεί να θεωρηθεί ίσο ή κατώτερο από το Θεό, δηλαδή τον Πατέρα³⁵⁸. Πρωτότυπο και ενδιαφέρον σημείο της ίδιας καταδίκης του αιρετικού Νείλου είναι το σημείο που αποδίδει τους λόγους παρέκκλισης του από το ορθόδοξο δόγμα στην αμάθεια του και την αδυναμία του πνεύματος του³⁵⁹.

Η Άννα επαναφέρει στο σχολιασμό της το ρόλο του πατέρα της, ο οποίος με μέγιστο ζήλο επιχείρησε τη μετάνοια του Νείλου, κάτι που δεν το κατάφερε κυρίως επειδή ο αιρετικός παρέμενε αμετακίνητος στην αρχική του θέση για τη θέωση του Χριστού³⁶⁰. Οι πηγές της εποχής του Αλεξίου και συγκεκριμένα ο μητροπολίτης Ηρακλείας Νικήτας που γράφει το 1117, αντίθετα με την Άννα, περιγράφει τον κατηγορούμενο και τους ακολούθους του ως ήδη μετανοημένους κατά την προσέλευση τους στη σύνοδο, να εκλιπαρούν για συγχώρεση³⁶¹.

Η σύνοδος του 1087 πέρα από την υπόθεση του Νείλου εξέτασε και αυτή του Θεόδωρου Βλαχερνίτη ο οποίος αν και ιερωμένος, συγκεκριμένα επίσκοπος Τραπεζούντας, είχε ολισθήσει σε αιρετικές απόψεις. Ο Θεόδωρος συναναστρεφόταν κυρίως με μέλη της αίρεσης των Ενθουσιαστών και λόγω της θέσης του στην εκκλησιαστική ιεραρχία είχε καταφέρει να εισχωρήσει στους αριστοκρατικούς οίκους της πρωτεύουσας. Ο Αλέξιος Α΄ τον είχε καλέσει αρκετές φορές στο παλάτι επικρίνοντας τις θέσεις του, αλλά η αμετανόητη στάση του, είχε ως αποτέλεσμα την παραπομπή του στην ενδημούσα σύνοδο, η οποία τον αναθεμάτισε³⁶².

Η απολογία του επισκόπου Τραπεζούντας, έχει εκδοθεί από τον Gouillard, με τίτλο *Περὶ τῆς βλασφημίου καὶ πολυειδοῦς αἵρέσεως τῶν ἀθέων Μασαλιανῶν τῶν καὶ Φουδαϊτῶν καὶ Πογομίλων καλουμένων καὶ Εὐχιτῶν καὶ Ἐνθουσιαστῶν καὶ Ἐγκρατιτῶν καὶ Μαρκιωνιστῶν*³⁶³. Από το τίτλο γίνεται αντιληπτό ότι η διδασκαλία του Βλαχερνίτη αποτελούσε μια μείξη διάφορων

356 *Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας*, 63.²⁷²⁻²⁷⁶.

357 *Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας*, 301-303.

358 *Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας*, 301.¹³⁻¹⁴, 301.²⁰⁻²¹; ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Εξέταση*, 110.

359 *Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας*, 301.¹⁻⁸.

360 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Ἀλεξιάς*, X,I,3.²¹⁻²⁹.

361 ΝΙΚΗΤΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ, *Λόγος*, 304.²²⁻²⁵: *ἀλλὰ καὶ χαμαὶ πίπτοντες καὶ τοῖς πατριαρχικοῖς ποσὶ καὶ τῶν ἄλλων ἀρχιερέων κυλινδούμενοι καὶ συγγνώμην αἰτοῦντες, καὶ ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν τῷ τέλει, ὡς δηλοῖ ἡ προβᾶσα τότε σημείωσις, τὴν καθαίρεσιν οὐκ ἔφυγον*; ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Ἀλεξίος*, 243.

362 ΚΟΜΝΗΝΗ, *Ἀλεξιάς*, X,I,6.⁴⁷⁻⁵⁶.

363 GOUILLARD, *Quatre*, 52-56.

δυϊστικών αιρέσεων που εκείνη την εποχή ή λίγο παλαιότερα είχαν κάνει την εμφάνιση τους στη βυζαντινή επικράτεια. Ο επίσκοπος απέρριπτε τη Θεία φύση του Χριστού και εναντιωνόταν στην πατερική θέση που όριζε τον υιό του Θεού ως ακατάληπτο. Ο Βλαχερνίτης διέδιδε στις θέσεις του ότι ο Χριστός είναι κτίσμα του πατέρα του και καταληπτός εκ φύσεως³⁶⁴.

Η απολογία επιτρέπει σε βάθος έλεγχο των θέσεων του Βλαχερνίτη. Οι Ενθουσιαστές είχαν κοινές θέσεις με τους Μασσαλιανούς και διακήρυτταν ότι ο άνθρωπος μέσω της συνεχούς και έντονης προσευχής μπορούσε να δει με τα μάτια του, τον Θεό και τις αόρατες δυνάμεις του. Οι δυνάμεις αυτές, ήταν για τους συγκεκριμένους αιρετικούς το Άγιο Πνεύμα, του οποίου η παρουσία γινόταν μέσω της παραπάνω μεθόδου αυτομάτως αισθητή³⁶⁵.

Οι σχέσεις Ενθουσιαστών και Βογόμιλων εμφανίζονται στη συνέχεια της απολογίας, όπου αναθεματίζεται ο διαχωρισμός του Χριστού από το Άγιο Πνεύμα, η απόδοση διαφορετικών δυνάμεων στο καθένα, όπως και ο διαχωρισμός του πρώτου από το δεύτερο³⁶⁶. Οι Ενθουσιαστές ιεραρχούσαν τον Χριστό υπό του Αγίου Πνεύματος, ασπαζόμενοι μάλλον τη θέση των Βογόμιλων για την φύση του Χριστού. Οι σχέσεις τους με τις δυϊστικές αιρέσεις συνεχίζονταν, αφού απέρριπταν την Καινή και Παλαιά Διαθήκη³⁶⁷ και πίστευαν ότι οι απόστολοι κήρυτταν το λόγο του Χριστού εκ μνήμης και όχι εκ Πνεύματος³⁶⁸. Η απολογία κλείνει με τον αναθεματισμό των ακολούθων του Θεόδωρου Βλαχερνίτη, οι οποίοι επονομάζονταν ως πεφωτισμένοι σε αντίθεση με όσους παρέμεναν πιστοί στο ορθόδοξο δόγμα, που οι αιρετικοί αποκαλούσαν *έσκοτισμένους*³⁶⁹.

Κοινό χαρακτηριστικό των δύο αιρετικών -Νείλου Καλαβρού και Θεόδωρου Βλαχερνίτη- ήταν η προέλευση τους από τον εκκλησιαστικό κλήρο. Ο πρώτος ήταν μοναχός και ο δεύτερος επίσκοπος Τραπεζούντας. Από αυτό το κοινό χαρακτηριστικό μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα που θα ωφελήσουν την έρευνα της αντιαιρετικής πολιτικής του Αλεξίου Α'. Το έδικτο του 1107 στο οποίο έγινε αναφορά στο τέλος του δεύτερου κεφαλαίου, δείχνει να στοχεύει στην καταστολή τέτοιων φαινομένων. Οι υποχρεώσεις των διδασκάλων στην αναφορά ύποπτων ή αντιδραστικών απόψεων εντός της βυζαντινής κοινωνίας³⁷⁰, σαφώς θα είχε κατασταλτικό χαρακτήρα, στις δυο παραπάνω περιπτώσεις, προτού αυτές γίνουν πραγματική απειλή για την ορθόδοξη πίστη του λαού, αλλά και του κλήρου. Ακόμα, η επεξήγηση του Αλεξίου στον κίνδυνο που διέτρεχαν και οι μοναχοί από τον προσηλυτισμό τους σε αιρετικές ιδέες³⁷¹, φαίνεται να προκύπτει από τις δυο περιπτώσεις του Νείλου και του Θεόδωρου.

364GOUILLARD, *Quatre*, 54.¹³⁻²².

365GOUILLARD, *Quatre*, 54.²³⁻²⁶; ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Επισ*, 30.

366GOUILLARD, *Quatre*, 54.³³⁻⁴⁴.

367GOUILLARD, *Quatre*, 54.⁴⁴⁻⁴⁷.

368GOUILLARD, *Quatre*, 54.⁴⁸⁻⁵⁶.⁵⁰.

369GOUILLARD, *Quatre*, 56.⁶⁵⁻⁶⁷.

370GAUTIER, *Edit*, 193.²²⁷⁻²³³.

371GAUTIER, *Edit*, 193.²³⁴⁻²³⁹.

Η τελευταία καταδίκη αιρετικού κατά τη βασιλεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού έγινε το 1117. Κατηγορούμενος ήταν ο μητροπολίτης Ευστράτιος Νίκαιας, παλαιός μαθητής του Ιταλού που είχε αναρριχηθεί στην εκκλησιαστική ιεραρχία και είχε καταλήξει μητροπολίτης. Κατά τη δίκη του δασκάλου του, ο Ευστράτιος ως διάκονος είχε διατελέσει καθηγητής, ειδικευόμενος στη θεωρία του Αριστοτέλη, και *πρώξιμος* της σχολής του Αγίου Θεοδώρου του Σφωρακίου³⁷². Τα έργα του για τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο έγιναν αργότερα γνωστά σε λατινική μετάφραση στον Θωμά Ακινάτη³⁷³. Μετά την αθώωση του στη δίκη του Ιταλού, κέρδισε την εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα αποκτώντας το θρόνο της μητρόπολης της Νίκαιας, αλλά και το ρόλο του αυλικού θεολόγου³⁷⁴.

Η συμμετοχή του Ευστρατίου στην επιχείρηση προσηλυτισμού που διεξήγαγε ο Αλέξιος το έτος 1114 ήταν και ο λόγος της κατηγορίας του. Ο αυτοκράτορας προετοίμαζε το στρατό για να αντιμετωπίσει τους Κουμάνους, η πορεία του οποίου περνούσε από τη Φιλιπούπολη, κέντρο της παυλικιανικής αίρεσης στη Θράκη. Εκεί έκανε μια στάση περιμένοντας την άφιξη του εχθρικού στρατού και προχώρησε στο προσηλυτισμό των κατοίκων³⁷⁵. Μαζί του είχε τον Ευστράτιο Νίκαιας και τον *καίσαρα* Νικηφόρο Βρυέννιο, όπως και τον επίσκοπο Φιλιπούπολης. Το ενδιαφέρον στην αφήγηση της Άννας είναι ότι παρόλο που γράφει πολύ αργότερα από τα γεγονότα και άρα μετά την καταδίκη του Ευστρατίου, δεν σχολιάζει καθόλου αρνητικά τις γνώσεις ή τις θρησκευτικές του απόψεις. Αντίθετα αναφέρει μόνο θετικά σχόλια, ίσως λόγω της βαθύτατης γνώσης του για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία³⁷⁶.

Στη Φιλιπούπολη, ο Αλέξιος είχε να αντιμετωπίσει Παυλικιανούς αιρετικούς και Αρμένιους μονοφυσίτες. Ο Ευστράτιος στην προσπάθεια του να απαντήσει στους Αρμένιους κατηγορήθηκε για αιρετικές απόψεις. *Ὁ Νικαίας ὄλισθον πέπονθεν ἐν Φιλιππουπόλει, ὅτε δηλαδὴ τοῖς Ἀρμενίοις ἐνώπιον τοῦ τῆς εὐσεβείας ὑπερμάχου, τοῦ κρατίστου μου βασιλέως, ἀντικαθιστάμενος διελέγετο· ἐκείνων γὰρ ἐρωτῶντων ἃ μὴ ἔδει, αὐτὸς κατέθετο, κατὰ συναρπαγὴν ἴσως παραφθεγζάμενος.*³⁷⁷

Ο Νικήτας Ηρακλείας σε λόγο του προς το πατριάρχη Ιωάννη Θ' τοποθετεί τον Ευστράτιο στην ίδια κατηγορία αιρετικών με τον δάσκαλο του Ιταλό αλλά και με τον Νείλο Καλαβρό³⁷⁸. Οι αντιδράσεις στις αιρετικές θέσεις του Ευστρατίου δεν περιορίστηκαν μόνο εντός της ορθόδοξης εκκλησίας, αλλά προκάλεσαν και τους Αρμένιους στη Φιλιπούπολη. Ο Νικήτας Χωνιάτης σημειώνει ότι ο ισχυρισμός του μητροπολίτη είχε ως συνέπεια την εξύβριση του από τον Αρμένιο

372 GOUILLARD, *Πραχθέντα*, 159.⁴³²⁻⁴³⁴.

373 KAZHDAN-EPSTEIN, *Αλλαγές*, 247.

374 *Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας*, 207.

375 KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XIV, IX, 9.²¹⁻²⁴.

376 KOMNHNH, *Αλεξιάς*, XIV, IX, 9. ²⁸⁻³⁰: *συμπαρήσαν δὲ τούτῳ Εὐστράτιος ὁ τῆς Νικαίας πρόεδρος, ἀνὴρ τὰ τε θεῖα σοφὸς καὶ τὰ θύραθεν, αὐχῶν ἐπὶ ταῖς διαλέξεσι μᾶλλον ἢ οἱ περὶ τὴν Στοὰν καὶ Ἀκαδημίαν ἐνδιατρίβοντες.*

377 JOANNOU, *Eustrate*, 28.

378 ΝΙΚΗΤΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ, *Λόγος*, 29.

με τον οποίο συνομιλούσε. *Ἐκπλαγείς ὁ Ἀρμένιος, ὕβρεσι τὸν Εὐστράτιον ἔπλυνε, Τζυάκλιν καλέσας. Δηλοῖ δὲ ἡ λέξις παρὰ Ἀρμενίοις τὸν κτηνοβατούμενον*³⁷⁹. Ο αυτοκράτορας σίγουρα δεν επιθυμούσε το θέμα να εξεταστεί σε εκκλησιαστική σύνοδο, αφού κατηγορούνταν ένας ευνοούμενος του, άρα πληττόταν και ίδιος. Τελικά αναγκάστηκε από τη γενικευμένη αντίδραση των Αρμενίων αλλά και των ορθόδοξων εκκλησιαστικών, να δώσει τη συγκατάθεση του για τη σύγκληση συνόδου.

Στη σύνοδο της εικοστής έκτης Απριλίου 1117, προέδρευε ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄, στην προσπάθεια του να επηρεάσει τη τελική έκβαση και να επιτύχει την αθώωση του ευνοούμενου του. Επίσης συμμετείχαν ο πατριάρχης Ιωάννης Θ' Αγαπητός, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Σάββας και ο πατριάρχης Αντιόχειας Ιωάννης. Σε αυτή τη σύνοδο ο Ευστράτιος κατέθεσε απολογητικό έγγραφο όπου εξηγούσε ότι οι αιρετικοί λόγοι του αποτελούσαν προσωπικές σημειώσεις που δεν είχε σκοπό να δημοσιοποιήσει, αλλά κάποιο πρόσωπο τους αντέγραψε και τους αποκάλυψε³⁸⁰. Η σύνοδος δεν προχώρησε κατά τη πρώτη συνεδρία σε τιμωρητικές αποφάσεις κατά του Ευστρατίου, όμως διέταξε τα κείμενα των δυο λόγων, όπως και το κείμενο της αποκήρυξης με την υπογραφή του μητροπολίτη να κατατεθούν στο αρχείο του χαρτοφυλακίου, ώστε να μην είναι προσβάσιμα από κανέναν. Επίσης, έθεσε διορία τριάντα ημερών σε όσους είχαν στην κατοχή τους μέρος ή ολόκληρους του λόγους, καθώς ο Ευστράτιος είχε δηλώσει ότι είχαν κλαπεί από αυτόν, ώστε να τοποθετηθούν στο χαρτοφυλάκιο, αφού πια θεωρούνταν καταδικασθέντα³⁸¹. Αν και η σύνοδος ήταν εκκλησιαστική και αφορούσε καθαρά την εκκλησιαστική λειτουργία, αποφασίστηκε ότι όσοι αποκρύψουν του λόγους του Ευστρατίου και δεν τους επιστρέψουν εντός της διορίας θα έρχονταν αντιμέτωποι με τον εκκλησιαστικό και τον πολιτειακό νόμο³⁸².

Το καλοκαίρι του 1117, έγινε μια δεύτερη σύνοδος με σκοπό την επανεξέταση των κακοδοξιών του Ευστρατίου. Η απόφαση της πρώτης συνόδου δεν ικανοποίησε τους συνοδικούς που θεωρούσαν ότι ο κατηγορούμενος τελικά ευνοήθηκε. Ο αυτοκράτορας Αλέξιος απουσίαζε από τη διαδικασία, αλλά υποστηρίζεται ότι είχε έλθει σε επικοινωνία με τον πατριάρχη νωρίτερα τη δίκης όπως και με τους ιεράρχες που συμμετείχαν σε αυτή ώστε να επιβληθεί κατά το δυνατόν μικρότερη τιμωρία³⁸³.

Τα πρακτικά της δεύτερης συνόδου δημιουργούν την εντύπωση ότι πράγματι κάποιοι ιεράρχες είχαν επηρεαστεί είτε από τον πατριάρχη είτε και από τον αυτοκράτορα. Ο μητροπολίτης Κορίνθου σε ερώτηση του πατριάρχη για την επιλογή του επι του θέματος, απάντησε ὅ ἂν δόξη

379ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Θησαυρός*, 137Α.

380JOANNOU, *Semeioma*, 375; ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Ερις*, 34.

381JOANNOU, *Semeioma*, 378.

382JOANNOU, *Semeioma*, 379: ὡς εὐθύνας ὑφέξει παρὰ τε τῶν πολιτικῶν νόμων ὁπόσαις οἱ τοῖς ἐκκηρύκτοις χρώμενος συγγράμμασιν ὑπεύθυνοι τυγχάνουσι, καὶ παρὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν ἐνδίκως ἐπιτιμηθήσεται.

383ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ, *Ευστράτιος*, 89.

περί τῆς κατὰ τοῦ Νικαίας ὑποθέσεως οἰκονομηθῆναι τῷ ἀγιωτάτῳ ἡμῶν δεσπότη καὶ οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ, τοῦτο στέρξω κάγῳ³⁸⁴. Επίσης ο μητροπολίτης Σάρδεων δήλωσε ὅτι θα στηρίξει την αθώωση του Ευστρατίου ἐπειδὴ το εἶχε υποσχεθεῖ ἐγγράφως στον πατριάρχη³⁸⁵.

Ο λόγος του πατριάρχη Ἰωάννη Θ' ἔχει ἓνα διπλωματικό χαρακτήρα που μάλλον δείχνει ὅτι δεν θεωροῦσε ἔνοχο τον Ευστράτιο. Βέβαια αὐτή η στάση του πατριάρχη μπορεί να οφείλεται και στις καλές σχέσεις του κατηγορούμενου με τον αυτοκράτορα. Στο λόγο του ζητά τη μεταστροφή του ἐπισκόπου, την ἐπιβολή δια βίου ἐπιτιμίου ἀργίας ἢ μέχρι να μετανοήσει και την κατάθεση γραπτῆς μετάνοιας στη σύνοδο, χωρίς ὅμως να χάσει το ἐκκλησιαστικό του ἀξίωμα³⁸⁶. Ἀπό τα πρακτικά της δίκης που ἔχουν διασωθεῖ διαφαίνεται ὅτι το ἀποτέλεσμα της ψηφοφορίας κατέληξε σε ἰσοψηφία³⁸⁷.

Ἡ τρίτη σύνοδος αποφασίστηκε να διεξαχθεῖ για να ἀποσαφηνίσει το ἰσόπαλο ἀποτέλεσμα της προηγούμενης. Ο αυτοκράτορας Ἀλέξιος ἀπουσίαζε ἀπὸ την πρωτεύουσα κατὰ τη διάρκεια της συνόδου, ἐπέλεξε ὅμως να παρέμβει σε αὐτή μέσω μιας ἐπιστολῆς. Ἡ Παπαδοπούλου-Χατζηλαζάρου, σημειώνει ὅτι ο *Λόγος ἀπολογητικός καὶ ἐλεγκτικός πῶς καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν οὐ προσδέχεται τὸν Νικαίας*³⁸⁸ ξεκινά με την ἀναφορά στην ὑπαρξὴ ἐνὸς *βασιλικοῦ γράμματος*³⁸⁹. Σε αὐτὸ το γράμμα ο αυτοκράτορας ἐπιχειρηματολογεῖ κατὰ της καταδίκης του Ευστρατίου, ὥστε και η σύνοδος να καταλήξει ὅτι *ἄδεκτον εἶναι τοῦτον εἶπομεν, ὡς σπεύροντα αἰρετικὰ δόγματα*³⁹⁰. Ἡ παρέμβαση του αυτοκράτορα ὑπὲρ του ευνουμένου του ἦταν ἡ ὑστάτη προσπάθεια να διασώσει τον Ευστράτιο ἀπὸ την καταδίκη. Τα πρακτικά της τελευταίας συνόδου δεν ἔχουν διασωθεῖ, ὅμως ο Νικητὰς Χωνιάτης σημειώνει *μικρῷ δὲ ὕστερον καὶ τῆς ἀρχιερωσύνης Εὐστράτιος καθαιρεῖται, ὡς γεννήτωρ νέας αἵρέσεως*³⁹¹. Επίσης, ο μητροπολίτης Λεοντοπόλεως κατὰ την ψηφοφορία που ἔλαβε χώρα στη δευτέρη σύνοδο, εἶχε ζητήσει οἱ καταδικαστικές ἀποφάσεις της συνόδου να ἀντιγραφοῦν στο *Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας*, ὥστε να γίνουν γνωστὰ στο ευρὺ κοινὸ και να μὴν ἐπαναληφθοῦν.

Παρά την ἀπουσία πρακτικῶν ἀπὸ την τρίτη και τελευταία σύνοδο οἱ ιεράρχες ἀποφάσισαν τον ἀναθεματισμὸ του Ευστρατίου και την ἐγγραφὴ του ἀναθέματος στο *Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας*³⁹². Ο βασικὸς λόγος του ἀναθέματος του ἐπισκόπου ἦταν ἡ χρῆση της ἀριστοτελικῆς διαλεκτικῆς σε θεολογικά ζητήματα³⁹³. Βάσιζε τις θεολογικὲς του ἀπόψεις στις ἀρχές της λογικῆς

384JOANNOU, *Eustrate*, 30, παρ. η.

385JOANNOU, *Eustrate*, 29, παρ. δ.

386JOANNOU, *Eustrate*, 28-29.

387ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ, *Ευστράτιος*, 93.

388Νικήτας μητροπολίτης Ηρακλείας, *Λόγος ἀπολογητικός καὶ ἐλεγκτικός πῶς καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν οὐ προσδέχεται τὸν Νικαίας*, ἐκδ. Ρ. JOANNOU, *Byz* 28 (1958). 1-30.

389ΝΙΚΗΤΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ, *Λόγος*, 8

390ΝΙΚΗΤΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ, *Λόγος*, 10

391ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Θησαυρός*, 137Α.

392*Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας*, 69.³⁸⁸⁻³⁹⁰.

393JOANNOU, *Eustrate*, 34.

,όπως και ο δάσκαλος του Ιωάννης Ιταλός και όχι πάνω στα αποσπάσματα των Αγίων Γραφών. Το πιο σημαντικό του παράπτωμα ήταν ότι θεωρούσε πως οι ομιλίες του Χριστού βασιζόνταν σε αριστοτελικούς συλλογισμούς³⁹⁴.

Η τελευταία αυτή δίκη αιρετικού κατά τη βασιλεία του Αλεξίου Α΄ και μάλιστα αιρετικού που τελούσε υπό τη προστασία του, αποκαλύπτει τις σχέσεις του αυτοκράτορα με την Εκκλησία. Ο Angold υποστηρίζει ότι τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του, η σχέση του με την Εκκλησία έπασχε από έλλειψη γνώσεων και ελέγχου³⁹⁵. Επίσης, η καταδίκη του Ευστρατίου αποκάλυψε ότι ο Αλέξιος είχε χάσει κάθε έρεισμα εντός των εκκλησιαστικών κύκλων, αλλά πιθανώς ευθύνεται και η προχωρημένη του ηλικία ή η παρασκηνακή δράση του υιού και διαδόχου του Ιωάννη Κομνηνού³⁹⁶. Η νίκη της Εκκλησίας επί του ευνοούμενου του αυτοκράτορα σηματοδοτεί και την επανάκτηση του ελέγχου πρόληψης και καταδίωξης των αιρέσεων από την Εκκλησία, όπως και την προάσπιση της Ορθοδοξίας, με τον αυτοκράτορα να εκτοπίζεται³⁹⁷.

394JOANNOU, *Eustrate*, 34; KAZHDAN-EPSTEIN, *Αλλαγές*, 247.

395ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 294.

396MAGDALINO, *Manuel*, 275.

397ANGOLD, *Church*, 76.

Συμπεράσματα.

Ανακεφαλαιώνοντας, η βασιλεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού κατάφερε να βάλει τις βάσεις για την τελευταία ισχυρή δυναστεία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο ενδέκατος αιώνας αποτέλεσε σημείο σημαντικών και σοβαρών εξελίξεων στο εσωτερικό του κράτους. Οι συνεχείς τριβές μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών που αναζητούσαν την ανάρρηση τους στην εξουσία, της στρατιωτικής αριστοκρατίας της επαρχίας και της γραφειοκρατίας της πρωτεύουσας έπληξαν σημαντικά το κύρος της αυτοκρατορίας. Οι εναλλαγές των αυτοκρατόρων και ο παρασκηνιακός ρόλος των συμβούλων τους προξένησαν τη πτώχευση της κρατικής μηχανής σε βαθμό που αδυνατούσε να ανταπεξέλθει ακόμα και στις άμεσες ανάγκες του πληθυσμού.

Η άνοδος του Αλεξίου στο θρόνο δημιουργεί σημαντικά ερωτήματα, αφού κατόρθωσε να επαναφέρει τις δυνάμεις της αυτοκρατορίας σε ένα παλαιότερο επίπεδο. Ειδικά σε μια ασταθή περίοδο σαν και αυτή που προηγήθηκε του 1081. Βέβαια η έναρξη της βασιλείας του σηματοδοτήθηκε από τη σύγκρουση του νέου καθεστώτος με το λαϊκό αίσθημα και την εχθρική υποδοχή από την κοινή γνώμη της πρωτεύουσας. Στο σύνολο τους οι πηγές της εποχής, με μοναδική εξαίρεση την Άννα Κομνηνή για προπαγανδιστικούς λόγους, αντιτάσσονται στην πραξικοπηματικού τύπου ανάληψη της εξουσίας από τους Κομνηνούς. Η είσοδος των στασιαστικών στρατευμάτων στην Κωνσταντινούπολη και η λεηλασία που ακολούθησε, έπληξε σημαντικά την εικόνα του νέου αυτοκράτορα. Ακόμα και η Εκκλησία ήταν εχθρική με το νέο καθεστώς, αφού η είσοδος των στασιαστικών στρατευμάτων στη πρωτεύουσα έγινε Μεγάλη Πέμπτη, μια ημέρα με ιδιαίτερο θρησκευτικό χαρακτήρα για την Ορθοδοξία. Εκτός από αυτό, το ηθικό κύρος του βασιλέα θίχτηκε σημαντικά μετά και την καθυστέρηση στέψης της συζύγου του, Ειρήνης Δούκαινας. Στο διάστημα των επτά ημερών μεταξύ της στέψης των δυο βασιλέων, οι φήμες για σύμπραξη ερωτικής σχέσης του Αλεξίου με τη σύζυγο του προκατόχου του, Μαρίας Αλανής και η προσπάθεια παραγκωνισμού της νόμιμης συζύγου του ήταν οι αιτίες αντιδράσεων για τον ηθικό χαρακτήρα του Αλεξίου.

Η στρατιωτική παρακμή της αυτοκρατορίας δεν άργησε να έλθει στην επιφάνεια, με τους εξωτερικούς κινδύνους να αυξάνονται στα τέλη του ενδέκατου αιώνα. Οι εχθρικές διαθέσεις των Νορμανδών δεν άργησαν να φανούν και να κυριαρχήσουν σε όλη τη δεκαετία του 1080. Ο Ροβέρτος Γυισκάρδος, ο πρώτος δυτικός που εναντιώθηκε στην Βυζαντινή αυτοκρατορία, είχε ήδη κινητοποιήσει και τον πάπα, του οποίου το πολιτικό συμφέρον τασσόταν κατά μιας ισχυρής ανατολικής αυτοκρατορίας. Τα αποτελέσματα της πρώτης σύγκρουσης των δύο στρατών στο Δυρράχιο και η ήττα του Αλεξίου έφερε στο φως ακόμα ένα μειονέκτημα της αυτοκρατορίας. Η

οικονομική πολιτική των προκατόχων του, που κύριο μέλημα τους ήταν η διατήρηση της εξουσίας τους μέσω δωρεών, διαγραφή χρεών προς το δημόσιο ταμείο και γενικά την κατασπατάληση του δημοσίου ταμείου έπληξε σοβαρά την ικανότητα του νεαρού αυτοκράτορα στη δημιουργία ικανού και έμπειρου στρατού. Η κατάσταση γίνεται ακόμα πιο σοβαρή αν αναλογιστεί κανείς ότι εκείνη την εποχή, ο στρατός κυριαρχείται από μισθοφόρους.

Ο Αλέξιος στην προσπάθεια του για ανεύρεση χρημάτων, απαίτησε πρώτα από το στενό οικογενειακό του κύκλο τη δωρεά χρυσών και αργυρών αντικειμένων ώστε να μεταποιηθούν σε νομίσματα. Το επόμενο του βήμα, ύστερα και από τη σύμφωνη γνώμη της μητέρας του και του αδελφού του, ήταν η εκποίηση της κινητής περιουσίας της Εκκλησίας, τουλάχιστον αυτής που δεν χρησιμοποιούνταν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη σθεναρή εναντίωση των εκκλησιαστικών ανθρώπων που υπερασπίζονταν τα συμφέροντα του θρησκευτικού Ιδρύματος, με προεξέχοντα τον Λέοντα Χαλκηδόνο. Τα επιχειρήματα του βασιλικού περιβάλλοντος, για την εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας, αφορούσαν την απελευθέρωση των ορθόδοξων χριστιανών που ζούσαν υπό θρησκευτική καταπίεση στη νότιο Ιταλία. Ο *σεβαστοκράτορας* Ισαάκιος μετά από έρευνα του αποκάλυψε δύο ακόμα περιπτώσεις εκποίησης της εκκλησιαστικής περιουσίας, πρώτα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ηρακλείου και στη συνέχεια αυτής του Μιχαήλ Ζ'. Οι κανόνες της Εκκλησίας επέτρεπαν τη δωρεά του πλούτου της μόνο σε περιπτώσεις φιλανθρωπίας ή απελευθέρωσης αιχμαλώτων.

Ο αυτοκράτορας κατανοούσε σαφώς τις αρνητικές επιπτώσεις που μπορούσε να αποφέρει η πρόκληση του λαϊκού θρησκευτικού και ηθικού αισθήματος αλλά και η εχθρότητα της Εκκλησίας για την εξουσία του. Γι' αυτό το λόγο προχώρησε σε ένα καθαρά προπαγανδιστικό σχέδιο, αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης και εξευμενισμού της Εκκλησίας με τη δώξη των αιρετικών.

Η δίκη του Ιωάννη Ιταλού το 1082 ήταν το πρώτο βήμα της εκκαθάρισης του κρατικού μηχανισμού από τους συμμάχους της δυναστείας των Δουκών, αλλά και μια ευκαιρία να προβληθεί ο αυτοκράτορας ως προστάτης του ορθόδοξου δόγματος, σε μια περίοδο που ήδη κατηγορούνταν για την εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η είσοδος του όχλου στην αίθουσα που διεξαγόταν η δίκη στα υπερώα της Αγίας Σοφίας την πρώτη μέρα και η διακοπή της, ήταν θετικό σημάδι για τους στόχους του Αλεξίου. Ο λαός που μέχρι εκείνη τη στιγμή έτρεφε εχθρικά αισθήματα προς τη νέα δυναστεία, λειτούργησε υπέρ των αυτοκρατορικών επιδιώξεων. Στη συνέχεια, οι μεθοδευμένες ενέργειές του αυτοκράτορα για την καταδίκη των εικονομαχικών αισθημάτων του φιλοσόφου συνδέονται άμεσα με την εκποίηση των εκκλησιαστικών κειμηλίων που προηγήθηκε της δίκης. Οι πηγές της δίκης του Ιταλού αποδεικνύουν την υπέρμετρη λατρεία του φιλοσόφου για τις εικόνες και παρουσιάζουν τους συνοδικούς δικαστές να έχουν πειστεί για

αυτή τη θέση του φιλοσόφου. Ο Αλέξιος από την άλλη πλευρά και για πολιτικούς λόγους επιμένει ότι ο φιλόσοφος διακατέχεται από εικονομαχικά αισθήματα. Τελικά, ο κατήγορος κατάφερε να επιτύχει τη μεταστροφή της προσοχής του λαού από το πολιτικό επίπεδο της εκποίησης της εκκλησιαστικής περιουσίας στο θρησκευτικό της καταδίκης των εχθρών της Ορθοδοξίας.

Η δεύτερη σημαντική επιλογή του Αλεξίου για την προβολή του ως προστάτη της Ορθοδοξίας και του λαού από τις αιρετικές δοξασίες ήταν αυτή της καταδίκης του Βασιλείου Βογόμιλου. Η διαφορά με την υπόθεση του Ιταλού εδράζεται στο γεγονός της καταδίκης του αιρεσιάρχη σε θάνατο στην πυρά σε δημόσια θέα, μια πρακτική που επέτρεψε μεγαλύτερη προβολή της ευσέβειας του αυτοκράτορα.

Η θεωρία της αίρεσης λειτούργησε ιδανικά υπέρ του Αλεξίου. Μία από τις βασικές θέσεις των Βογόμελων είναι τα εικονομαχικά τους αισθήματα, σε βαθμό που θεωρούσαν ως σημαντικότερους αυτοκράτορες τους, επίσης, εικονομάχους Ίσαυρους. Το επιχείρημα της πάταξης των εικονομαχικών αισθημάτων στην αυτοκρατορία ήταν βασική επιδίωξη και κατά τη δίκη του Ιταλού. Ο Αλέξιος ήθελε να φανεί ως προστάτης των εικόνων και υπερασπιστής της εικονοφιλίας στον λαό του, αφού έτσι μπορούσε να έχει το πολιτικό πλεονέκτημα κατά των επικριτών του στο θέμα της εκποίησης των ιερών κειμηλίων για τη χρηματοδότηση των πολεμικών του επιχειρήσεων. Άλλα και σε πολιτικό επίπεδο, η δίωξη, καταδίκη και εκτέλεση του Βασιλείου έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος της Α' σταυροφορίας. Το 1100, χρονολογία της καύσης του Βασιλείου, αποτελεί μια προσεκτικά επιλεγμένη στιγμή από τον Αλέξιο ως απάντηση σε όσους αντιδρούσαν στην επαναλαμβανόμενη εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας για τη χρηματοδότηση των εκστρατειών και της άμυνας της αυτοκρατορίας.

Προς το τέλος της βασιλείας του Αλεξίου, η Εκκλησία είχε καταφέρει να εδραιώσει την εξουσία της, ανεξάρτητα πια από τις διαθέσεις του αυτοκράτορα. Η καταδίκη του Ευστρατίου Νίκαιας το 1117 απέδειξε, ότι ακόμα και οι ευνοούμενοι του αυτοκράτορα αντιμετωπίζονταν ως απλοί αιρετικοί κατά τη διάρκεια των συνόδων, ακόμα και αν αυτές είχαν ως προεδρεύοντα τον ίδιο τον αυτοκράτορα ή ακόμα και αν οι επιδιώξεις πατριάρχη και αυτοκράτορα συνέπιπταν.

Η μεταστροφή του κλήρου και της πατριαρχικής συνόδου από την εποχή της δίκης του Ιωάννη Ιταλού το 1082 μέχρι την καταδίκη του Ευστρατίου Νίκαιας το 1117, μπορεί να δικαιολογηθεί αν θεωρήσουμε ότι το έδικο του 1107 είχε εφαρμοστεί στο μέγιστο βαθμό. Ο Angold εξήγησε ότι η πατριαρχική σύνοδος και διοίκηση στελεχωνόταν από τον κλήρο της Αγίας Σοφίας³⁹⁸. Στο έδικο γίνεται συχνά αναφορά από τον Αλέξιο στην επιθυμία του, οι άριστοι διδάσκαλοι εάν το θέλουν να γίνονται άμεσα ιερείς³⁹⁹. Σε άλλο σημείο ο Αλέξιος παρακινεί τους

398ANGOLD, *Αυτοκρατορία*, 237.

399GAUTIER, Edit, 193.²²³⁻²²⁵

διδασκάλους να γίνονται ιερείς, είτε είναι διάκονοι είτε είναι λαϊκοί⁴⁰⁰. Σύμφωνα με τα παραπάνω ο κλήρος της Αγίας Σοφίας μέχρι το 1117 θα είχε συσσωρεύσει τους πιο σπουδαίους των διδασκάλων οι οποίοι θα στελέχωναν την πατριαρχική σύνοδο. Σύμφωνα πάλι με τα λεγόμενα του Αλέξιου, την προ του edictu εποχή προκαλούνταν σημαντικά προβλήματα στην Εκκλησία και στο ιεραποστολικό της έργο, λόγω της ανικανότητας των κληρικών στο διδασκαλικό έργο⁴⁰¹. Οπότε ίσως η εφαρμογή του edictu να δημιούργησε υψηλό επίπεδο στο σύνολο του κλήρου σχετικά με θεολογικά ζητήματα, που να επηρέασαν άμεσα τις συνοδικές αποφάσεις.

Με την παρούσα εργασία, επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί ο πολιτικός χαρακτήρας των αιρετικών διώξεων των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Μέσω της έρευνας που πραγματοποιήθηκε αναδεικνύεται το πολιτικό κριτήριο και οι στρατηγικές επιλογές του ιδρυτή της Κομνηνείας δυναστείας. Θεωρούσε τον εαυτό του, τον εκλεκτό του Θεού που θα εδραίωνε ένα οικογενειακό και καταπιεστικό σύστημα διοίκησης αλλά θα παρουσιαζόταν ως προστάτης της Ορθοδοξίας που έσωζε το λαό του από τους κινδύνους των αιρέσεων και της θρησκευτικής παρέκκλισης.

400GAUTIER, Edit, 193.²⁴⁰⁻²⁴⁴.

401GAUTIER, Edit, 179.¹²⁻¹⁷.

Βιβλιογραφία-Βραχυγραφίες

Βραχυγραφίες

Byz= *Byzantion*

BZ= *Byzantinische Zeitschrift*

CFHB= *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*

CSHB= *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*

DOP= *Dumbarton Oaks Papers*

EB= Εκκλησιαστική Βιβλιοθήκη

JGR= Ι. και Π. ΖΕΠΙΟΣ, *Jus Graecoromanum*, τ. I-VIII, Αθήνα 1931 κ.ε.

MGH= *Monumenta Germaniae Historica*

ODB= *The Oxford Dictionary of Byzantium*, έκδ. Α. Kazhdan κ.ά., τ. I-III, New York-Oxford 1991.

PG= J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series graeca*

PL= J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series latina*

REB= *Revue des Études Byzantines*

TM= *Travaux et Mémoires*

Πηγές

ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*= Μιχαήλ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, έκδ. Ε. TSOLAKIS, Michaelis Attaliatae, *Historia*, [CFHB 50], Athenis 2011 .

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Contra Arianos*= ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγος Τέταρτος* έκδ. , P. MIGNE, *PG* 26, στ. 467B-526A.

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Ιστορία*= Νικηφόρος ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Υψηλή ιστορίας*, έκδ. P. GAUTIER, Nicéphore Bryennios, *Histoire* [CFHB 9], Bruxelles 1975.

ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Σύνοψις*= Νικήτας ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Σύνοψις τῶν δογμάτων τῶν κινήθέντων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ*, έκδ., T. TAFEL, *Annae Comnenae supplementa*, Tübingen 1832.

ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Θησαυρός*= Νικήτας ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Θησαυρός Ὁρθοδόξου πίστεως*, έκδ., P. MIGNE, *PG* 140, στ. 136D-137A.

ΚΟΜΝΗΝΗ, *Ἀλεξιάς*= Ἄννα ΚΟΜΝΗΝΗ, *Ἀλεξιάς*, έκδ. D. REINSCH-A. KAMBYLIS, *Annae*

Comnenae, *Alexias* [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001.

Αλέξιος ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Τὸ σημείωμα*= A. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Τὸ σημείωμα τὸ γεγονὸς ἐπὶ τῇ προβάσει ἐνώσει τῆς συνόδου καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀπὸ Χαλκηδόνος Λέοντος καὶ εὐσεβεῖ ἀποφάσει περὶ τῆς προσκυνήσεως τῶν ἁγίων εἰκόνων*, ἐκδ. P. MIGNE, PG 127, στ.972-984.

Ἐπιστολὴ Κοσμᾶ= *Ἐπιστολὴ Κοσμᾶ τοῦ ἁγιοτάτου ἡμῶν δεσπότη καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου πρὸς τὸν θεοφιλέστατον μητροπολίτην Λαρίσης περὶ τῶν ἀθέων αἵρετικῶν*, ἐκδ. J. GOUILLARD, *Une source grecque du Synodikon de Boril. La lettre inédite du patriarche Cosmas*, TM 4 (1970) 361-374.

ΕΥΘΥΜΙΟΣ τῆς ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ, *Ἐπιστολὴ*= *Ἐπιστολὴ Εὐθυμίου μοναχοῦ τῆς περιβλέπτου μονῆς σταλεῖσα ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως τῆς εἰρημένης μονῆς· πρὸς τὴν αὐτοῦ πατρίδα στηλιτεύουσα τὰς αἵρέσεις τῶν ἀθεωτάτων καὶ ἀσεβῶν πλάνων τῶν τε Φουνδαγιαγιτῶν ἥτοι Βογομίλων καὶ Μασσαλιανῶν λεγομένων· καὶ τὴν τῶν Ἀρμενίων βέβηλον καὶ βδελυρὰν αἵρεσιν· καὶ τὰς λοιπὰς καὶ ἀθέσμους καὶ πανβεβήλους αἵρέσεις*, ἐκδ., G. FICKER, *Die Phundagiagiten*, Leipzig 1908, σ. 1-86

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΝΙΚΑΙΑΣ, *Διάλογος*= *Εὐστρατίου Νικαίας, Διάλογος ἐκτεθείς ὅτε ἡ ἀμφισβήτησις περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων ἐγένετο πῶς δεῖ προσκυνεῖσθαι καὶ τιμᾶσθαι αὐτάς σχετικῶς ἢ λατρευτικῶς, τοῦ τῆς ἐν Βιθυνίᾳ Χαλκηδόνος Μητροπολίτου Λέοντος καὶ τῶν ἀντιπιπτόντων καὶ λατρευτικῇ ἀπονέμειν φιλονεικούντων τὴν προσκύνησιν ταῖς γεγραμμέναις εἰκόσι τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ, ἣν μόνη τῇ θεότητι ἡ ἐκκλησία ἔλεγεν ἐπόφειλεσθαι, τῇ δὲ ἁγία εἰκόνι τὸ σχετικόν τε καὶ ἀναφορικόν τῆς προσκυνήσεως ἐφαρμόττειν καὶ τῆς τιμῆς*, ἐκδ. A. K. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, EB., τομ. Α', Λειψία, 1866, σ. 127-151.

GAUTIER, Edit= *Νεαρὰ νομοθεσία τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ διατυποῦσα τὰ περὶ τῶν ψήφων καὶ ὁποίους δεῖ εἶναι τοὺς πανταχοῦ ἀρχιερεῖς, πρὸς δὲ καὶ τοὺς ἱερεῖς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καὶ ταῖς μητροπόλεσι καὶ ταῖς ἐπισκοπαῖς*, ἐκδ. P. GAUTIER, *L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clegé*, REB 31 (1973) 179-201.

GOUILLARD, *Συνοδικόν*= J. GOUILLARD ἐκδ., *Le Synodikon de l'Orthodoxie: édition et commentaire*, TM 2 (1967) 1-313.

GOUILLARD, *Πραχθέντα*= *Τὰ πραχθέντα βασιλικῇ καὶ συνοδικῇ διαγνώσει ἐν τε τῷ παλατίῳ καὶ τῇ ἁγιοτάτῃ τοῦ θεοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ κατὰ τοῦ Ἰταλοῦ Ἰωάννου*, ἐκδ. J. GOUILLARD, *Le procès officiel de Jean l'Italien: Les actes et leurs sous-entendus*, TM 9 (1985) 133-174.

GOUILLARD, *Quatre*= *Περὶ τῆς βλασφήμου καὶ πολυειδοῦς αἵρέσεως τῶν ἀθέων Μασσαλιανῶν τῶν καὶ Φουδαϊτῶν καὶ Πογομίλων καλουμένων καὶ Εὐχιτῶν καὶ Ἐνθουσιαστῶν καὶ Ἐγκρατιτῶν καὶ Μαρκιωνιστῶν*, ἐκδ. J. GOUILLARD, *Quatre procès de mystiques à Byzance (vers 960-1143)*, REB 36 (1978) 52-56.

- Gregorii VII Registrum*= *Gregorii VII Registrum*, (έκδ.) E. CASPAR, *Das Register Gregors VII*, MGH, *Epistolae Selectae* 2, τόμ. II, Berlin 1923.
- GRUMEL, *Régestes*= V. GRUMEL, *Les régestes des actes du Patriarchat de Constantinople*, τ. I: *Les actes des Patriarches*, τεύχ. III: *Les régestes de 1043 à 1206*, Paris 1947.
- ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ= Ἰωάννου διακόνου καὶ μαῖστορος πρὸς τοὺς ἐποιδιάζοντας τῇ τῶν ἁγίων τιμῇ καὶ λέγοντας μὴ δύνασθαι αὐτοὺς ὠφελεῖν ἡμᾶς, μάλιστα δὲ μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἐκδημίαν καὶ ἀποβίωσιν, έκδ. J. GOUILLARD, *Léthargie des âmes et culte des Saints: Un plaidoyer inédit de Jean diacre et maistôr*, *TM* 8 (1981) 171-186.
- JOANNOU, *Eustrate*= Ἡ δοθεῖσα γνώμη παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου ἡμῶν Δεσπότη καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, έκδ. P. JOANNOU, *Eustrate de Nicée. Trois pièces inédites de son procès*, *REB* 10 (1953) 27-29.
- JOANNOU, *Semeioma*= *Das Semeioma gegen Eustratios von Nikaia*, έκδ. P. JOANNOU, *Der Nominalismus und die menschliche Psychologi Christi*, *BZ* 47 (1954) 369-378.
- ΛΕΩΝ, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν βασιλέα= ΛΕΩΝ ΧΑΛΚΗΔΟΝΟΣ, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν βασιλέα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, έκδ. Α. ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, *Εκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. Κ', Κωνσταντινούπολη 1900, σ. 403- 404.
- Νεαραί= Νεαραί καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, επίμ. Ι. ΖΕΠΠΟΥ- Π. ΖΕΠΠΟΥ, *JGR*, τόμ. Α'(δεύτερη έκδοση), Aalen 1962.
- ΝΙΚΗΤΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ, Λόγος= Νικήτας μητροπολίτης Ηρακλείας, Λόγος ἀπολογητικὸς καὶ ἐλεγκτικὸς πῶς καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν οὐ προσδέχεται τὸν Νικαίας, έκδ. P. JOANNOU, *Byz* 28 (1958) 1-30.
- ΟΞΕΙΤΗΣ, Λόγος= Ἰωάννης ΟΞΕΙΤΗΣ, Τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Ἀντιοχείας κῦρ Ἰωάννου λόγος εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, έκδ. P. GAUTIER, *Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis 1er Comnène*, *REB* 28 (1970) 19-49.
- ΟΞΕΙΤΗΣ, Συμβουλὴ= Ἰωάννης ΟΞΕΙΤΗΣ, Τοῦ αὐτοῦ Συμβουλὴ πρὸς τὸν βασιλέα, έκδ. P. Gautier, *Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis 1er Comnène*, *REB* 28 (1970) 49-55.
- ΠΕΤΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ, Χρειώδης= ΠΕΤΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ, Ἱστορία χρειώδης ἔλεγχος τε καὶ ἀνατροπὴ τῆς κενῆς καὶ ματαίας αἵρέσεως τῶν Μανιχαίων, τῶν Παυλικιάνων λεγομένων, προσωποποιηθεῖσα ὡς πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας, έκδ. D. PAPACHRYSSANTHOU, *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure*, *TM* 4 (1970) 3-67.
- ΨΕΛΛΟΣ, Ἐπιστολές=Μιχαήλ ΨΕΛΛΟΣ, Ἐπιστολαί, έκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *MB*, τόμ. 5, Βενετία 1876, σ. 219-523.
- ΨΕΛΛΟΣ, *Orationes*= Μιχαήλ ΨΕΛΛΟΣ, *Orationes Forenses et Acta*, έκδ. G. T. DENNIS,

Stuttgart, 1994.

ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα*, τόμ. 2= έκδ. Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα θείων και ιερών κανόνων*, τόμ. 2, Αθήνα 1852.

ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τόμ.3= έκδ. Γ. ΡΑΛΛΗΣ- Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα θείων και ιερών κανόνων*, τόμ. 3, Αθήνα 1853.

ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Κανόνες*= έκδ. Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα θείων και ιερών κανόνων*, τόμ. 4, Αθήνα 1854.

Responsa Papae Nicolai= Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum Epistolae, έκδ. P. MIGNE PL 119, στ. 978-1016.

ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις*= Ιωάννης ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, εκδ. I. THURN, Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, [CFHB 5], Berlin 1973.

ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗ, *Χρονογραφία*= *Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτη*, έκδ. Ε. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, Θεσσαλονίκη 1968.

ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*= ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΟΥ, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*, έκδ. L. PARMENTIER-F. SCHEIDWEILER, Theodoret, *Kirchengeschichte*, GCS 44, Berlin 1954.

ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*= ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de BOOR, Theophanes *Chronographia*, τ. I, Lipsiae 1883

Τὸ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὄραμα= *Τὸ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὄραμα*, έκδ. Α. ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τομ. Κ', Κωνσταντινούπολη 1900, σ. 365.

ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία*= Ευθύμιος ΖΙΓΑΒΗΝΟΣ, *Πανοπλία δογματική*, έκδ. P. MIGNE, PG 130, στ. 20-1362.

ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή*= Ιωάννης ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή ἱστοριῶν*, έκδ. M. PINDER-Th. BUTTNERWOBST [CSHB], τόμ. 3, Bonnae 1841-1897

Βοηθήματα

ANGOLD, Alexios= M. ANGOLD, «Alexios I Komnenos: an aftermath», στο M. MULLET- D. SMYTHE (επιμ.), *Alexios I Komnenos*, [Byzantine Text and Translation 4.1], Belfast 1996, σελ. 398-417.

ANGOLD, *Αυτοκρατορία*= M. ANGOLD, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία 1025–1204. Μια πολιτική*

- Ιστορία*, Αθήνα 1997.
- ANGOLD, *Church*= M. ANGOLD, *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1996.
- ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία*= K. ΒΑΡΖΟΣ, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20], τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1984.
- BECK, *Ιστορία*, τόμ. Β'= H. G. BECK, *Ιστορία της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στή Βυζαντινή Αὐτοκρατορία*, τόμ. Β', Αθήνα 2004.
- BECK, *Χιλιετία*=H. G. BECK, *Η βυζαντινή χιλιετία*, (μτφρ. Δ. Κούρτοβικ), Αθήνα 1992.
- ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή*= Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, (μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου), Αθήνα 1996.
- ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γραμματολογία*, τομ. Β'= Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 2003.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Κινήματα*= Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Παυλικιανισμός και βογομιλισμός: Θρησκευτικές αιρέσεις και λαϊκά κινήματα», *Λαϊκές εξεγέρσεις στο Βυζάντιο*, Ε-Ιστορικά (Δεκέμβριος 2011), σ. 49-84
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τόμ. Β'1= Αικατερίνη ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Β'1: 610-867, Θεσσαλονίκη 1982.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τόμ. Β'2= Αικατερίνη ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Β'2: 867-1081, Θεσσαλονίκη 1997.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τόμ. Γ'1= Αικατερίνη ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Γ'1: 1081-1204, Αθήνα 2001.
- CLUCAS, *Trial*= L. CLUCAS, *The Trial of John Italos and the crisis of intellectual values in Byzantium*, Munchen 1981.
- DAGRON, *Hagiographie*= G. DAGRON, «L'ombre d'un doute: L'hagiographie en question, Vie-XIe siècle», *DOP* 46 (1992) 59-68.
- DENNIS, *People*= G. DENNIS, «Defenders of the Christian people: Holy war in Byzantium», στο , A. LAIOU-R. PARVIZ MOTTAHEDEH (εκδ.), *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, Washington 2001, σ. 31-39.
- ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Εξέταση*= Α. Α. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Η Βυζαντινή «Ιερά Εξέταση» και η Κύπρος*, Θεσσαλονίκη 2010.
- DOLGER, *Regesten*, τόμ. 1= F. DOLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches von 867-1025*, τόμ. Α', μέρος Β', έκδ., A. MULLER, [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit], Berlin 2003.
- DOLGER, *Regesten*, τόμ. 2= F. DOLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen*

- Reiches von 1025-1204*, τόμ. Β', έκδ. P. WIRTH, [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit], Munchen 1995.
- ΦΕΙΔΑΣ, *Ιστορία*, τομ.Β= Β. ΦΕΙΔΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία μέχρι τὴ Μεταρρύθμιση*, τόμ. Β', Αθήνα 2002.
- GARSOIAN, Heresy= N. GARSOIAN, «Byzantine heresy. A reinterpretation», *DOP* 25 (1971), 87-113.
- ΓΚΟΡΑΝΗΣ, *Πρόσληψη*= Π. ΓΚΟΡΑΝΗΣ, *Η πρόσληψη των αιρέσεων ως λογοτεχνικό μοτίβο από την Εικονομαχία έως και τους Βογόμιλους: Παραγωγή ορθοδόξων κειμένων στη Βυζαντινή και ετεροδόξων κειμένων στην Παλαιοσλαβική Γραμματεία*, Θεσσαλονίκη 2016, Διδακτορική Διατριβή.
- ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Ἑρις*= Α. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Η ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ιερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ αγίων εικόνων ἑρις (1081-1095)*, Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται 6, Θεσσαλονίκη 1972.
- GRESS-WRIGHT, Bogomilism= D. GRESS-WRIGHT, «Bogomilism in Constantinople», *Byz* 47, (1977) 163-185
- GRUMEL, *Patriarcat*= V. GRUMEL, *Les registes des actes du Patriarchat de Constantinople*, τ. I: *Les actes des Patriarches, τεύχ. III: Les registes de 1043 à 1206*, Paris, 1947
- HALDON, Anatolia= J. HALDON, «Marching through Anatolia», *DOP* 65/66 (2011/2012) 209-235.
- HAMILTON, *Heresies*= J. B. HAMILTON-Y, STOYANOV, *Christian dualist heresies in the Byzantine world, c. 650-c. 1450*, Manchester-New York 1998.
- HILL, Alexios= BARBARA HILL, «Alexios I Komnenos and the imperial women», στο Μ. MULLET- D. SMYTHE (επιμ.), *Alexios I Komnenos*, [Byzantine Text and Translation 4.1], Belfast 1996, σ. 37-54.
- HILL, *Women*= BARBARA HILL, *Imperial women in Byzantium 1025-1204: Power, patronage and ideology*, New York 1999.
- HUSSEY, *Orthodox*,= J. M. HUSSEY, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1986.
- KARLIN-HAYTER, Emperor= PATRICIA KARLIN-HAYTER, «Alexios Komnenos: Not in the strict sense of the word an emperor», στο Μ. MULLET- D. SMYTHE (επιμ.), *Alexios I Komnenos*, [Byzantine Text and Translation 4.1], Belfast 1996, σ. 133-145.
- ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Ιστορικοί*= Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τομ. Γ', Αθήνα 2009.
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*= Β.ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ιωάννης Κασταμονίτης, Συμβολή στη μελέτη του*

- βίου, του έργου και της εποχής του, Θεσσαλονίκη, 1987, Διδακτορική Διατριβή.
- KAZHDAN, Social Views= A. KAZHDAN, «The Social Vies of Michael Attaleiates», στο A. KAZHDAN- S. FRANKLIN (εκδ.), *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Paris 1984, σ. 23-86.
- KAZHDAN-EPSTEIN, Αλλαγές= A. KAZHDAN– A.-W. EPSTEIN, *Αλλαγές στο Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα* (μτφρ. Α. Παππάς-Δ. Τσουγκαράκης), Αθήνα 1997.
- KELLY, Doctrines= J. N. D. KELLY, *Early Christian Doctrines*, London 1968.
- ΚΟΛΙΑΣ, Εξωτερική πολιτική= Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Η εξωτερική πολιτική Αλεξίου του Α΄ Κομνηνού (1081- 1118)», *Αθηνά* 59 (1955) 241-298.
- ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Ιερός Πόλεμος*= Αθηνά ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Ο Βυζαντινός «Ιερός Πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*, [Ιστορικές Μονογραφίες 10], Αθήνα 1991.
- LAIOU, Critics= Angeliki LAIOU, «Imperial Marriages and their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes», *DOP* 65 (1992) 165-176.
- LAIOU, Word= Angeliki LAIOU, «The Emperor's Word: Chrysobulls, Oaths and Synallagmatic Relations in Byzantium (11th- 12th c.)», *TM* 14 (2002) 347-362.
- MAGDALINO, Edict= P. MAGDALINO, «The reform edict of 1107», στο M. MULLET- D. SMYTHE (επιμ.), *Alexios I Komnenos*, [Byzantine Text and Translation 4.1], Belfast 1996, σ. 199-218.
- MAMAΓΚΑΚΗΣ, Αλέξιος= Δ. Α. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Ο αυτοκράτορας, ο λαός και η Ορθοδοξία*, Αθήνα 2014, Διδακτορική Διατριβή.
- MAYPOMATHΣ, Περιθωριακοί= Λ. MAYPOMATHΣ, «Η έννοια των περιθωριακών στα Βαλκάνια στα τέλη του Μεσαίωνα», στο Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σ. 15-23.
- MAYPOMATHΣ. Σημειώσεις= Λ. MAYPOMATHΣ, «Σημειώσεις για την εικόνα του άλλου», *Σύμμεικτα* 10 (1996) 235-239.
- MCQUEEN, Relations= W. McQueen, «Relations between the Normans and Byzantium 1071- 1112», *Byz* 56 (1986), σ. 427-476.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, Λεξικό= Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, 2002.
- ODB= *The Oxford Dictionary of Byzantium*, έκδ. Α. KAZHDAN, τόμ. II, New York-Oxford 1991.
- OBOLENSKY, Bogomils= D. OBOLENSKY, *The Bogomils: A study in Balkan neo-manichaeism*, Cambridge 1948.

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ, *Ευστράτιος*= ΕΥΡΩΠΗ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ευστράτιος Νίκαιας, Βίος- Έργα- Διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη, 2010, Διδακτορική Διατριβή.
- ΠΟΥΛΗΣ, Κόλαση= Γ. ΠΟΥΛΗΣ, «Η επίγεια κόλαση. Το κυρωτικό σύστημα της εκκλησίας», στο Σ. ΤΡΩΪΑΝΟΣ (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή- Χορν, Αθήνα 1997, σ. 97-140.
- RUNCIMAN, *Manichee*= S. RUNCIMAN, *The medieval manichee: A study of the Christian dualist heresy*, Cambridge 1947.
- ΣΤΑΥΡΟΥ, *Διακυβέρνηση*= Χρυσάνθη ΣΤΑΥΡΟΥ, *Η διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας σε μια κρίσιμη περίοδο: ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη 2006, Διδακτορική Διατριβή.
- SMYTHE, Heretics= D. SMYTHE, «Alexios I and the Heretics: The account of Anne Komnene's *Alexiad*» στο M. MULLET- D. SMYTHE (επιμ.), *Alexios I Komnenos*, [Byzantine Text and Translation 4.1], Belfast 1996. σ. 232-259.
- STEPHANOU, *Jean*= P. STEPHANOU, *Jean Italos, philosophe et humaniste*, [Orientalia Christiana Analecta 134], Roma 1949.
- TIFTIXOGLU, Kathedralklerus= V. TIFTIXOGLU, «Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit», *BZ* 72 (1969) 5-72.
- WILSON, *Λόγιοι*= N. G. WILSON, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1991.